

สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ลำดับการสืบเนื่อง

โดย

นางสาววรรณวิภา สุเนตต์ตา

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2552

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ลำดับการสืบเนื่อง

โดย

นางสาววรรณวิภา สุนด์ตา

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2552

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

**DEVELOPMENT IN KHMER ARCHITECTURE OF THAILAND FROM 11TH TO 12TH
CENTURY A.D.**

**By
Vanvipha Suneta**

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree

DOCTOR OF PHILOSOPHY

Department of Art History

Graduate School

SILPAKORN UNIVERSITY

2009

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง “ สถาปัตยกรรมเขมรใน
ดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 : ลำดับการสืบเนื่อง ” เสนอโดย นางสาววรรณวิภา สุเนตต์ดา
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ
ไทย

.....
(รองศาสตราจารย์ ดร.ศิริชัย ชินะดังกูร)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
วันที่.....เดือน..... พ.ศ.....

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์
ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร)
...../...../.....

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์สาयนต์ ไพรชาญจิตร)
...../...../.....

..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์)
...../...../.....

..... กรรมการ
(อาจารย์บวรเวท รุ่งรุจี)
...../...../.....

..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.สันติ เล็กสุขุม)
...../...../.....

48107903 : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย

คำสำคัญ : พัฒนาการสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศไทย

วรรณวิภา สุเนตต้า : สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ลำดับการสืบเนื่อง. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : ศ.ดร.สันติ เล็กสุขุม. 266 หน้า.

งานวิจัยนี้มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการสถาปัตยกรรมเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ในดินแดนไทย อันเป็นยุคสมัยที่ชุมชนอารยธรรมเขมรในภูมิภาคมีบทบาทสำคัญในการสร้างบ้านเมืองและศาสนสถานขึ้นเป็นจำนวนมาก ผลการวิจัยพบว่าสถาปัตยกรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษนี้มีการพัฒนาสัดส่วนสอดคล้องกับองค์ประกอบสถาปัตยกรรมและงานประดับอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะการปรับปรุงสัดส่วนและแผนผังปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษ 17 ในดินแดนไทย มีรูปแบบที่พัฒนาขึ้นเป็นองค์ประกอบสำคัญในแผนผังและรูปทรงของปราสาทในสมัยนครวัดและบายน โดยมีประเด็นสำคัญดังนี้

1 การปรับสัดส่วนและแผนผังปราสาทเริ่มปรากฏขึ้นตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 แผนผังปราสาทซึ่งขยายขนาดเป็นผังแบบเพิ่มมุม ประกอบด้วยมุมประธานและมุขย่อยด้านละ 3 มุม วิวัฒนาการในแผนผังปราสาทตามเมืองนครวัดและพัฒนาต่อมาในปราสาทหินพิมายและปราสาทนครวัด ส่งผลอย่างสำคัญต่อรูปทรงขึ้นหลังคาปราสาทให้มีมุขย่อยและงานประดับเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย

การศึกษาได้พบประเด็นสำคัญว่ากลุ่มปราสาทที่มีมุขด้านหน้ามีแนวโน้มการขยายสัดส่วนมุขให้มีความกว้างมากขึ้น การปรับเปลี่ยนสำคัญพบที่ปราสาทหลังกลางซึ่งมีมุขด้านหน้าของปราสาทสระกำแพงใหญ่ โดยการก่อมุขยื่นจากมุมประธานเรือนธาตุ ซึ่งพบว่าจะมีการพัฒนาต่อมาด้วยการขยายขนาดของมุขจนมีความกว้างเท่ากับเรือนธาตุปราสาท และส่งผลต่อการเพิ่มหลังคาปีกนกเชื่อมติดกับมุขปราสาทพนมรุ้ง อันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ปรากฏในแผนผังปราสาทสมัยนครวัดและบายน

2 การเพิ่มความสูงของปราสาทส่งผลให้เกิดการปรับระเบียบชุดฐานปราสาทจากเดิมซึ่งมีชุดฐาน 2 ชั้น ด้วยการเพิ่มชุดฐานปราสาทเป็น 3 ชั้น และไต่ระดับความสูงของเรือนธาตุปราสาท มุขหรือมณฑป สอดคล้องกับงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุซึ่งมีแถวลดบัวเพิ่มขึ้นจากระเบียงงานประดับปราสาทช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16

สำหรับส่วนชั้นขึ้นและงานประดับซึ่งเปลี่ยนจากปราสาทจำลองเป็นนาคปัก สามารถกำหนดอายุได้ชัดเจนว่าเริ่มมีการปรับเปลี่ยนในกลุ่มปราสาทอิฐขนาดเล็กและปราสาทหินทรายขนาดใหญ่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทั้งนี้ความนิยมในสัดส่วนและงานประดับแบบปราสาทช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ยังคงพบต่อเนื่องในภูมิภาคมาจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 17

3 การนำผลการศึกษาด้านพัฒนาการสถาปัตยกรรมมาตรวจสอบกับรูปแบบงานประดับศาสนสถานในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษนี้ได้ผลที่สอดคล้องกัน ช่วยให้มั่นใจในผลการศึกษาพัฒนาการสถาปัตยกรรมอันเป็นประเด็นหลักของวิทยานิพนธ์นี้ และช่วยให้การกำหนดอายุศาสนสถานในแต่ละท้องถิ่นมีความชัดเจนมากขึ้น

ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2552

ลายมือชื่อนักศึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์

48107903 : MAJOR : THAI ART HISTORY

KEY WORD : KHMER ARCHITECTURE IN THAILAND

VANVIPHA SUNETA : DEVELOPMENT IN KHMER ARCHITECTURE OF THAILAND
FROM 11TH TO 12TH CENTURY A.D.. THESIS ADVISOR : PROF.SANTI LEKSUKUM,Ph.D..
266 pp.

This research focuses on Khmer architectural development during the 11th to 12th century A.D. in northeast Thailand. This is the period when Khmer communities and sanctuaries were widely established and many inscriptions that recorded activities of the local ruling elites, who were related to the Angkor kings, have been found throughout the region.

Based on pioneering research conducted by Jean Boisselier, M.C. Subhadradis Diskul, Henri Parmentier and other French scholars during 1940-1960s, this thesis investigates the change in architectural features and further addresses the architectural development in relation to local artistic tradition found in this region.

The comparative research finds that, there is a significant interrelationship between Khmer architecture in northeast Thailand and Angkor. Many features, particularly in architectural proportion and building plan, in Baphoun and Angkor Wat style monuments can be traced back to developments in late 11th century provincial sanctuaries in Thailand. The findings can be summarized as follows:

1. The change in Khmer architectural proportion, both in plan and elevation, were initiated in the late 11th century sanctuaries. Changes in plan is particularly evident at Tameaun Thom where the redented sanctuary walls were enlarged with increased indents, a feature successively developed at Phimai and Angkor Wat resulting in the curve roof silhouette and multiplication of antefixes on the roof.

A significant change in proportion is found at the brick sanctuary of Sra Kampang Yai's widen and protruding portico. Ensuing developments saw the enlargement of the portico with the width consistent with that of the tower. This resulted in the introduction of false-buttresses into Panom Rung's cruciform plan which became a major element of Angkor Wat and Bayon style towers. These innovations enabled the greater size of the porches and the relatively higher proportion of the tower.

2. With the increase in height of the tower, architectural ornaments, such as the base and moldings, were raised with several monuments adding an additional base to the original series of two bases. The height of these bases was also subsequently raised.

The most compelling evidence is that the *Prasada* and *Mandapa* of Prah Viharn have bases of different heights, a feature that Phimai modeled and was subsequently applied in Thommanon and Banteay Samrei in Angkor.

The gradual increase in height and scale of the tower also influenced the order of the moldings with some sanctuaries adding a row of foliate molding to the foot-molding profile. Others sanctuaries applied a repetition of lotus-petal moldings and a similar pattern was continued in Angkor Wat and Bayon style towers.

With the increasing height of the tower, the miniature *Prasada*, ornament on the roof structure of the early 11th century is replaced with multi-head naga antefix. The replacement can be dated to the end of 11th century during the reign of Suriyavarman I. However, both naga antefix and miniature *Prasada* decoration co-existed in sanctuaries found in Thailand up until the beginning of 12th century.

3. Presently, there is a concern about the locality of art style in northeast Thailand, where at least two stylistic groups of lintels and ornaments in Khleang and Baphoun have been defined and precisely dated. Moreover, the development of style and architectural form investigated in this thesis does seem to correlate with the historical background and the settlements along the ancient routes between Phimai and Dangraek range. However, there remains the question of how architecture can be tied in with archaeological evidence to further determine how valid the correlations are.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้รับข้อมูลการบูรณะศาสนสถานและภาพถ่ายประกอบการค้นคว้า
ส่วนหนึ่งจาก คุณทองศักดิ์ หาญวงศ์ คุณสรศักดิ์ จันทน์วัฒนกุล คุณภัทรวรรณ บุญจันทร์ และ
คุณกฤษณ์ เทศนา ซึ่งต้องขอขอบคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

สำหรับงานเขียนแบบแผนผังศาสนสถานขอขอบคุณ คุณอาภากร โตประเสริฐ และ
ขอบคุณ คุณชนนทร์ มั่นคง และคุณสิทธิ สีนุธสิงห์ สำหรับการอ่านและแก้ไขบทคัดย่อ
ภาษาอังกฤษในวิทยานิพนธ์นี้ให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฎ
สารบัญภาพ	ฐ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
ขอบเขตของงานวิจัย	3
สมมติฐานการศึกษา	4
ศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร : การตีความจารึกและประเด็นการศึกษา	
ที่ผ่านมา	4
ศาสนสถานศูนย์กลางอาณาจักร.....	5
ศาสนานินดูไศวนิกายและรูปแบบศาสนสถานเขมรในพุทธศตวรรษที่ 16 ...	15
รูปแบบและแผนผังศาสนสถานเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่16-17.....	18
ศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทย: แนวทางการศึกษาที่ผ่านมา.....	24
2 ศาสนสถานและชุมชนอารยธรรมเขมรในดินแดนไทยในพุทธศตวรรษที่ 16.....	27
เงื่อนไขของภูมิศาสตร์ที่ตั้ง	27
ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอารยธรรมเขมรในดินแดนไทยกับ	
ศูนย์กลางที่เมืองพระนคร.....	31
รูปแบบและแผนผังศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทย	37
แผนผังศาสนสถาน.....	41
แผนผังปราสาทประธาน	50

บทที่	หน้า
3 รูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยกับต้นแบบที่เมืองพระนคร.....	57
ศาสนสถานประเภทปราสาทประธาน 3 หลัง	57
รูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในต้นพุทธศตวรรษที่ 16	58
ปราสาทเมืองแขก.....	61
การปรับเปลี่ยนรูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในครั้งหลัง	
พุทธศตวรรษที่ 16	69
แบบแผนของปราสาทแบบเขมรในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 16	69
รูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 16	72
ปราสาทกู๋กาสิงห์.....	72
ปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	78
ปราสาทเปือยน้อย	89
4 ศาสนสถานประเภทปราสาทประธานเชื่อมต่อกับมณฑป	97
รูปแบบและแผนผังปราสาทพระวิหารกับศาสนสถานร่วมสมัย.....	99
ความเป็นมาและข้อมูลทางประวัติศาสตร์	99
ข้อสันนิษฐานเรื่องรูปแบบและแผนผังปราสาทพระวิหารของ	
ปาร์มองติเยร์(Parmentier H.).....	103
การวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรม	106
แผนผัง	106
ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท	109
ส่วนบน (ชั้นซ้อน)	112
รูปแบบศิลปกรรมที่ปราสาทพระวิหารกับแนวทางในการกำหนดอายุ	113
โคปุระชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2	115
โคปุระชั้นที่ 3	118
โครงสร้างกรอบประตู	120
ปราสาทตาเมือนธม กับการปรับเปลี่ยนรูปแบบแผนผังปราสาทใน	
ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 16	127
แผนผัง	128

บทที่	หน้า
ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท	130
ส่วนบน (ชั้นซ้อน)	131
ปราสาทหินพิมาย ปราสาทพนมรุ้ง และการสืบเนื่องรูปแบบ	
สถาปัตยกรรมในพุทธศตวรรษที่ 17	139
แผนผัง	139
ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท	145
การวิเคราะห์เปรียบเทียบส่วนบน (ชั้นซ้อน)	146
5 งานประดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย	154
องค์ประกอบสถาปัตยกรรมกับงานประดับ	145
ส่วนฐาน	145
ระเบียบชุดฐานปราสาท: ต้นแบบในประเทศกัมพูชา	145
การปรับปรุงระเบียบชุดฐานปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย	149
ส่วนเรือนธาตุ	150
บัวเชิงเรือนธาตุ	150
ระเบียบการประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาท: ต้นแบบใน	
ประเทศกัมพูชา	150
การปรับปรุงงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาท	
ในดินแดนไทย	151
ซุ้มประตูและทับหลัง	154
สัดส่วนซุ้มประตูและทับหลังปราสาทเขมรในพุทธศตวรรษที่ 15:	
ต้นแบบในประเทศกัมพูชา	154
สัดส่วนซุ้มประตูและทับหลังปราสาทในพุทธศตวรรษที่ 16	156
ส่วนบน (ชั้นซ้อน)	158
ลวดลายประดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย	160
ลายก้านขดและลายก้านต่อดอก	161
ทับหลังและหน้าบัน	163

บทที่	หน้า
รูปแบบทับหลังและหน้าบันศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ต้นแบบในประเทศกัมพูชา.....	163
รูปแบบทับหลังและหน้าบันของศาสนสถานในดินแดนไทย.....	164
ภาพเล่าเรื่องในศาสนาฮินดู.....	178
พัฒนาการสถาปัตยกรรมและงานประดับปราสาทแบบเขมร ในดินแดนไทย.....	186
6 สรุปผลการศึกษา	202
สถาปัตยกรรมและงานประดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยช่วง พุทธศตวรรษที่ 16-17	202
แนวโน้มการกำหนดอายุสมัยศาสนสถานและงานประดับปราสาทแบบเขมร ในดินแดนไทย.....	206
พัฒนาการสถาปัตยกรรมและงานประดับแบบท้องถิ่นกับความสัมพันธ์ ทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอารยธรรมเขมรในดินแดนไทย.....	208
ข้อเสนอแนะ	210
บรรณานุกรม.....	221
ภาคผนวก	231
ภาคผนวก ก ความหมายและนิยามขององค์ประกอบ สถาปัตยกรรมเขมร	232
ภาคผนวก ข ปราสาทบันทายสีรีและศาสนสถานร่วมสมัยช่วงต้น พุทธศตวรรษที่ 16.....	238
ภาคผนวก ค ปราสาทพระวิหารและศาสนสถานร่วมสมัย รอบเมืองพระนคร.....	245
ภาคผนวก ง ศาสนสถานในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ที่เมืองพระนคร	252

ประวัติผู้วิจัย	266
-----------------------	-----

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
1 การแบ่งยุคสมัยศิลปะและลำดับกษัตริย์เขมรเขมร ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17.....	212
2 จารึกและศาสนสถานแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17.....	213
3 ศาสนสถานแบบเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	214
4 แผนที่ตำแหน่งศาสนสถานและชุมชนอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	217
5 แผนที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง.....	218
6 รูปแบบงานประดับศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16.....	219

สารบัญภาพ

ภาพที่		หน้า
1	แผนผังปราสาทตาแก้ว	20
2	แผนผังปราสาทวัดภู	20
3	แผนผังปราสาทประธาน ปราสาทตาแก้ว	21
4	แผนผังปราสาทหมกเกาะแกร์ หลังกลาง	21
5	แผนผังปราสาทเสกตาด้วย	22
6	แผนผังปราสาทบันทายสีร์ หลังกลาง	22
7	แผนผังปราสาทวัดเอก	23
8	แผนที่กลุ่มศาสนสถานและชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	28
9	แผนผังปราสาทเขาน้อย จังหวัดสระแก้ว	38
10	ปราสาทภูมิโพน จังหวัดสุรินทร์	39
11	ปรางค์แขก จังหวัดลพบุรี ด้านทิศตะวันตก	40
12	แผนผังปราสาทพนมวัน	42
13	แผนผังปราสาทเมืองต่ำ	43
14	แผนผังโคปุระชั้นที่ 1 และ 2 ปราสาทพระวิหาร	44
15	แผนผังปราสาทพนมรุ้ง	45
16	แผนผังปราสาทหินพิมาย	48
17	แผนผังปราสาทบึงมาเลีย	48
18	บรรณาลย์ปราสาทสดีอกก้อกถม	49
19	บรรณาลย์ปราสาทเป็อยน้อย	49
20	โคปุระชั้นในทิศตะวันออก ปราสาทสดีอกก้อกถม	50
21	การก่ออิฐแบบวงโค้งสันเหลี่ยมเหนือกรอบประตู ปราสาทศรีขรภูมิ หลังทิศตะวันออกเฉียงใต้	53
22	ภาพถ่ายเส้นโครงสร้างกรอบประตูปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17	53

ภาพที่		หน้า
23	ซุ้มประตูและมุขปราสาทหลังกลาง ปราสาทกู่สวนแตง.....	55
24	คานหินรับน้ำบัน ปราสาทกู่สวนแตง.....	55
25	แผนผังปราสาทบันทายศรี กลุ่มปราสาทประธานและโคปุระชั้นที่ 1.....	59
26	ภาพลายเส้น รูปด้านปราสาทบันทายศรี	59
27	ปราสาทและมณฑป ปราสาทบันทายศรี ด้านทิศใต้	60
28	แผนผังปราสาทเมืองแขก	62
29	แผนผังปราสาทบันทายศรี.....	63
30	ปราสาทจำลองหินทราย ปราสาทเมืองแขก	64
31	แผนผังปราสาทและมณฑปปราสาทเมืองแขก (เส้นประสันนิษฐานแนวฐาน ปราสาทประธานอีกสองหลัง)	64
32	มณฑปปราสาทเมืองแขก ด้านทิศตะวันตก	65
33	มุขหน้ามณฑป ปราสาทเมืองแขก.....	65
34	ซุ้มประตูปราสาทประธาน (ด้านซ้ายของภาพ) และซุ้มประตูภายในมณฑป เชื่อมต่อกับฉนวน (ด้านขวาของภาพ) ปราสาทเมืองแขก.....	66
35	ปราสาทพะโค หลังทิศตะวันออก	67
36	แผนผังมุขหน้าปราสาทพะโค หลังทิศเหนือ	68
37	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทและบัวเชิงผนังมุขปราสาทพะโค หลังทิศเหนือ	68
38	ภาพลายเส้นมุขหน้าปราสาทพะโค นครราชสีมา	70
39	ปราสาทบ้านปรางค์ นครราชสีมา	70
40	ภาพลายเส้นมุขหน้าปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	71
41	ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ศรีสะเกษ.....	71
42	แผนผังปราสาทกู่กาสิงห์ จากการสำรวจปีพ.ศ.2502.....	73
41	แผนผังปราสาทกู่กาสิงห์	73
44	แผนผังมุขปราสาทกู่กาสิงห์.....	74
45	ซุ้มประตูภายในมณฑป ปราสาทกู่กาสิงห์	75
46	มณฑปด้านทิศใต้ ปราสาทกู่กาสิงห์.....	75

ภาพที่		หน้า
47	ปราสาทกู่กาสิงห์.....	75
48	ฐานปราสาท (ด้านซ้ายของภาพ) และฐานมณฑป (ด้านขวาของภาพ) ปราสาทกู่กาสิงห์.....	76
49	บัวเชิงเรือนธาตุ ปราสาทกู่กาสิงห์.....	77
50	บัวเชิงผนังมณฑป ปราสาทกู่กาสิงห์.....	77
51	ปราสาทจำลอง ปราสาทกู่กาสิงห์.....	77
52	งานประดับชั้นหลังคาคล้ายกับโกลนรูปนาคปัก ปราสาทกู่กาสิงห์.....	77
53	ปราสาทสระกำแพงใหญ่ด้านทิศตะวันตก	80
54	ซุ้มประตูโคปุระทิศตะวันออกด้านใน ปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	80
55	แผนผังโคปุระชั้นนอกทิศตะวันออก ปราสาทเมืองต่ำ	81
56	มุขหน้าปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	82
57	ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทนควัด	82
58	ปราสาทตาควาย จังหวัดสุรินทร์.....	82
59	บัวเชิงเรือนธาตุ ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทสระกำแพงใหญ่	83
60	ปราสาทจำลอง ปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	84
61	บรรพแถลง ปราสาทสระกำแพงใหญ่	84
62	ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ด้านทิศตะวันออก	84
63	รูปด้านปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	85
64	ภาพลายเส้นมุขหน้าปราสาทกู่สวนแตง	87
65	มุขหน้าปราสาทกู่สวนแตง.....	87
66	ปราสาทกู่สวนแตง ด้านทิศตะวันออก	87
67	ชิ้นส่วนยอดปราสาท ปราสาทกู่สวนแตง	88
68	ชิ้นส่วนนาคปัก ปราสาทกู่สวนแตง	88
69	ปราสาทสึง พระตะบอง	88
70	ภาพลายเส้นรูปด้านและแผนผังปราสาทเปือยน้อย	91
71	ฐานปราสาทเปือยน้อย	92
72	ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทเปือยน้อย	92

ภาพที่		หน้า
73	ปราสาทจำลอง ปราสาทเป็ยน้อย.....	93
74	บรรพแถลง ปราสาทเป็ยน้อย	93
75	ฐานปราสาทหลังกลาง ปราสาทเมืองต่ำ	94
76	แผนผังปราสาทหลังกลาง ปราสาทเมืองต่ำ	94
77	รูปด้านปราสาทเมืองต่ำ ปรับปรุงจากภาพถ่ายเส้นเดิม	95
78	ปราสาทตาแก้วหลังกลาง.....	98
79	แผนผังปราสาทพระวิหาร	102
80	ปราสาทจำลอง ปราสาทพระวิหาร.....	104
81	ภาพถ่ายเส้นรูปด้านทิศตะวันออกปราสาทพระวิหารของปาร์มองติเอร์	104
82	รูปด้านทิศตะวันออกปราสาทพระวิหาร สภาพปัจจุบัน	105
83	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาท ชุมประตู่ทิศตะวันออก ปราสาทพระวิหาร	105
84	แผนผังปราสาทพระวิหาร ปรับปรุงจากภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์	106
85	ปราสาทตาแก้ว หลังทิศตะวันออกเฉียงเหนือ	107
86	แผนผังปราสาทตาแก้ว หลังทิศตะวันออกเฉียงเหนือ.....	107
87	แผนผังมุขทิศตะวันตกปราสาทพระวิหารปรับปรุงจากภาพถ่ายเส้นของ ปาร์มองติเอร์.....	107
88	ภาพถ่ายเส้นมุขทิศใต้ปราสาทวัดเอก.....	108
89	ปราสาทวัดเอกด้านทิศใต้ แสดงการเชื่อมต่อกับมณฑปโดยการขยายมุขลด ปราสาทประธาน	108
90	สัดส่วนฐานปราสาทและมณฑปปราสาทพระวิหาร วิเคราะห์จากภาพถ่ายเส้น ของปาร์มองติเอร์.....	109
91	แผนผังปราสาทหินพิมายปรับปรุงจากภาพถ่ายเส้นของปีแอร์ ปีชาร์.....	110
92	ฐานปราสาทและมณฑปปราสาทหินพิมาย	111
93	มุขลดชั้นที่ 2 ปราสาทหินพิมาย.....	111
94	รูปด้านทิศตะวันออกปราสาทหินพิมาย	111
95	รูปทรงสันนิษฐานส่วนชั้นซ้อน วิเคราะห์จากภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์....	112
96	สัดส่วนเรือนธาตุและชั้นซ้อน ปราสาทตาแก้วหลังมุมและปราสาทบันทายสีรี .	113

ภาพที่		หน้า
97	แผนผังปราสาทพระวิหาร โคปุระชั้นที่ 1 และ 2.....	116
98	โครงสร้างอาคารมณฑิยรหน้า ปราสาทพระวิหาร	117
99	ฐานมุขทิศใต้ โคปุระชั้นที่ 2 ปราสาทพระวิหาร	118
100	แผนผังปราสาทพระวิหาร โคปุระชั้นที่ 1 ถึงชั้นที่ 4	119
101	อาคารโถง H และโคปุระชั้นที่ 3	120
102	ฐานอาคารโถง H (ด้านซ้าย) และฐานโคปุระชั้นที่ 3 (ด้านขวา)	120
103	โคปุระชั้นที่ 4 ชุ่มประตูนอกทิศใต้	121
104	ภาพถ่ายเส้นโครงสร้างชุ่มประตู โคปุระชั้นที่ 4.....	121
105	พลับพลาจัตุรมุข ชุ่มประตูทิศใต้.....	121
106	ภาพถ่ายเส้นแสดงโครงสร้างกรอบประตู แบบที่ 1.....	121
107	ชุ่มประตูปราสาทประธานทิศตะวันตก ด้านนอก.....	122
108	ภาพถ่ายเส้นโครงสร้างกรอบประตู แบบที่ 2	122
109	ชุ่มประตูปราสาทประธานทิศตะวันตก ด้านใน.....	122
110	ภาพถ่ายเส้นโครงสร้างกรอบประตู แบบที่ 3	123
111	มุขทิศเหนือ อาคารมณฑิยรหน้า.....	123
112	ชิ้นส่วนหน้าบันและทับหลัง ปราสาทพระวิหาร	124
113	ภาพถ่ายเส้นชุ่มประตูและหน้าบันซึ่งแบ่งภาพสลักออกเป็นแถว.....	124
114	ชิ้นส่วนหน้าบันสันนิษฐานว่าเป็นภาพพระวิษณุ พบบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ปราสาทพระวิหาร.....	124
115	ภาพถ่ายเส้นโครงสร้างชุ่มประตูโคปุระทิศตะวันออก ปราสาทสระกำแพงใหญ่	125
116	ทับหลังโคปุระทิศตะวันออก ปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	125
117	แผนผังปราสาทตาเมือนธม	128
118	แผนผังปราสาทตาเมือนธม ปรับปรุงจากแผนผังของกรมศิลปากร	130
119	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทตาเมือนธม รูปด้านทิศตะวันตก	131
120	รูปด้านทิศตะวันตกปราสาทตาเมือนธม	131
121	รูปทรงสันนิษฐานส่วนชั้นซ้อนปราสาทตาเมือนธม	132
122	ชิ้นส่วนบรรพแถลง ปราสาทตาเมือนธม	133

ภาพที่		หน้า
123	ขึ้นส่วนนาคปัก ปราสาทตาเมือนธม.....	133
124	ขึ้นส่วนนาคปัก ปราสาทตาเมือนธม.....	134
125	ขึ้นส่วนปราสาทจำลอง ปราสาทตาเมือนธม	134
126	แผนผังปราสาทพนมวัน	136
127	ปราสาทพนมวันด้านทิศเหนือ.....	137
128	รูปด้านมณฑปและฉนวน ปราสาทพนมวัน ด้านทิศเหนือ	137
129	รูปด้านมณฑป ปราสาทพนมวัน ด้านทิศเหนือ.....	138
130	แผนผังมุขทิศตะวันตกปราสาทหินพิมาย.....	140
131	มุขและฉนวน ปราสาทหินพิมาย.....	140
132	ฐานอาคารบริเวณมุขหน้ามณฑป	140
133	รูปด้านทิศตะวันออก มณฑปปราสาทหินพิมาย	141
134	แผนผังปราสาทพนมรุ้ง	142
135	มุขลด 2 ชั้นและหลังคาปีกนกปราสาทพนมรุ้ง	144
136	ภาพถ่ายเส้นมุขและหลังคาปีกนก ปราสาทพนมรุ้ง	144
137	ปราสาทนครวัดหลังทิศตะวันตกเฉียงใต้.....	144
138	ปราสาทนครวัด หลังกลาง.....	144
139	ฐานไพที ปราสาทพนมรุ้ง	146
140	ฐานรองรับเรือนธาตุและฐานเขียง ปราสาทพนมรุ้ง	146
141	รูปด้านทิศตะวันออกปราสาทหินพิมาย	147
142	นาคปักปราสาทสต็อกก๊อกรม	148
143	ปราสาทสต็อกก๊อกรม.....	148
144	งานประดับชั้นซ้อนปราสาทหินพิมาย.....	148
145	ปราสาทหินพิมาย.....	148
146	เปรียบเทียบสัดส่วนและรูปทรงชั้นหลังคา ปราสาทหินพิมายและปราสาท สต็อกก๊อกรม.....	150
147	ปราสาทนครวัด	151
148	ฐานไพทีปราสาทบันทายศรี.....	146

ภาพที่		หน้า
149	ชุดฐานมณฑป ปราสาทพระวิหาร.....	146
150	ภาพลายเส้น ลายดอกสี่กลีบ.....	146
151	ฐานชุดที่ 1 ปราสาทบาปวน ชั้นบนสุด.....	148
152	ฐานชุดที่ 2 ปราสาทบาปวน ชั้นบนสุด.....	148
153	ฐานบัวลูกฟักและบัวเชิงเรือนธาตุ ปราสาททอกโป.....	148
154	ฐานบัวลูกฟัก ปราสาทปากของหลังกลาง.....	148
155	ชุดฐานปราสาทหินพิมาย.....	149
156	ฐานบัวลูกฟัก ปราสาทภูกาสิงห์.....	149
157	ปราสาทพระโคหลังกลาง.....	151
158	บัวเชิงผนังมณฑป ปราสาทบันทายศรี.....	151
159	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทประธานปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	152
160	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทพะโค นครราชสีมา.....	152
161	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทพนมรุ้ง.....	152
162	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทตาเมือนธม.....	153
163	บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทบ้านพลวง.....	153
164	ภาพลายเส้นเปรียบเทียบโครงสร้างทับหลังปราสาทก้ออิฐช่วง พุทธศตวรรษที่ 14-16.....	155
165	บัวหัวเสาติดผนัง ปราสาทตาเล็ง.....	157
166	ปราสาทน้อย พนมรุ้ง ชุ่มประตูปริศตะวันออก.....	157
167	ชุมประตูปราสาทประธาน ปราสาทศรีขรภูมิ.....	157
168	งานประดับชั้นช้อน ปราสาทหินพิมาย.....	158
169	บรรพแถลงปราสาทหินพิมาย.....	158
170	ส่วนยอดปราสาทบันทายศรีหลังทิศใต้.....	159
171	โคปุระทิศตะวันออก ปราสาทบาปวน.....	159
172	ลายก้านขดปราสาทตาเมือนธม.....	162
173	ลายก้านต่อดอก หน้าบันปราสาทสตึกก้อกรม.....	162

ภาพที่		หน้า
174	ภาพลายเส้นแสดงองค์ประกอบลวดลายทับหลังศิลปะคลัง บาปวน และนครวัด.....	165
175	ทับหลังจากปราสาทบันทายศรี ประกอบด้วยรูปสัตว์ร้ายคายนางอุเบ.....	167
176	ทับหลังปราสาทวัดปราสาททอง จังหวัดนครราชสีมา.....	168
177	ทับหลังจากบริเวณปราสาทวัดปราสาททอง จังหวัดนครราชสีมา.....	168
178	ทับหลังมุขทิศตะวันตก ปราสาทพระวิหาร.....	169
179	ทับหลังจากปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา (พช.พิมาย)	169
180	ทับหลังจากปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา.....	170
181	ทับหลังจากปราสาทแม่บุญตะวันตก ประเทศกัมพูชา	170
182	ทับหลังจากปราสาทสระหิน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา.....	171
183	ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก ลายหน้ากาลมีพุ่มดอกไม้สามเหลี่ยม มีลายอุเบแบ่งที่ท่อนพวงมาลัย (พช.พิมาย)	172
184	ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก อิทธิพลศิลปะเกาะแกร์.....	173
185	ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก มีลวดลายก้านต่อดอกแบบศิลปะบันทายศรี....	173
186	ภาพลายเส้นเปรียบเทียบสัดส่วนทับหลังแบบเกาะแกร์และทับหลัง แบบบาปวน	174
187	ภาพลายเส้นเปรียบเทียบองค์ประกอบลวดลายและสัดส่วนทับหลังจาก ปราสาทเมืองต่ำ	175
188	ทับหลังอิทธิพลศิลปะคลัง ปราสาทบาเสธ.....	176
189	ทับหลังขั้มประตูกิติได้ ปราสาทน้อย พนมรุ้ง.....	176
190	ทับหลังโคปุระทิศตะวันออก ปราสาทพนมจิชอร์	177
191	ทับหลังขั้มประตูกิติได้ ปราสาทพนมรุ้ง	177
192	หน้าบันพระศิวะและทับหลังพระอินทร์ โคปุระทิศตะวันออก ปราสาทพนมจิชอร์	179
193	หน้าบันพระศิวะมณฑปทิศเหนือ ปราสาทพระวิหาร.....	180
194	หน้าบันพระศิวะ ปราสาทบาเสธ	180
195	หน้าบันพระศิวะมณฑปทิศใต้ปราสาทหินพิมาย	180

ภาพที่		หน้า
196	หน้าบันพระศิ่วะ ปราสาทพนมรุ้ง.....	180
197	ภาพขยายหน้าบันนารายณ์บรรทมสินธุ์ ปราสาทวัดเอก	182
198	ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ โคปุระชั้นที่ 3 ปราสาทพระวิหาร.....	182
199	หน้าบันนารายณ์บรรทมสินธุ์ ปราสาทสศีกอ๊กก๊ก.....	182
200	ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ หน้าบันทิศตะวันออก ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทเป็อยน้อย	183
201	ทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ชุ่มประตู่ทิศตะวันออก ภูพราหมณ์จำศีล นครราชสีมา.....	185
202	ทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ชุ่มประตู่ตะวันออกปราสาทประธาน ปราสาทภูเกาสิงห์.....	185
203	หน้าบันพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ปราสาทภูเกาสิงห์.....	185
204	ทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ชุ่มประตู่ตะวันออกปราสาทประธาน ปราสาทสระกำแพงใหญ่.....	186
205	หน้าบันพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ปราสาทพระวิหาร	186
206	องค์ประกอบสถาปัตยกรรมเขมร ปรับปรุงจากแผนผังและรูปด้าน ปราสาทหินพิมายของปีชาร์ด (Pichard P.)	233
207	ภาพลายเส้นรูปปราสาท 3 หลัง ภาพสลักผนังระเบียงคดปราสาทบายน	237
208	แผนผังปราสาทออกไป.....	239
209	แผนผังปราสาทเสกตาต่วย และปราสาทตระพังขย้ง	239
210	ประติมากรรมพระศิ่วะและพระอุมาพบที่ปราสาทประธาน ปราสาทบันทายศรี	240
211	แผนผังปราสาทบันทายศรี.....	241
212	แผนผังหมู่ปราสาทประธาน ปราสาทมเกาะแกร์	242
213	แผนผังปราสาทมเกาะแกร์ โคปุระชั้นที่ 2 และ 3	242
214	แผนผังปราสาทบันทายศรี กลุ่มปราสาทประธานและโคปุระชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2	244
215	ปราสาทบันทายศรี ด้านทิศตะวันตก	244
216	แผนผังปราสาทวัดเอก	246

ภาพที่		หน้า
217	ปราสาทวัดเอก ด้านทิศใต้.....	247
218	ปราสาทวัดเอก มุมด้านทิศตะวันตก.....	247
219	แผนผังปราสาทพนมจิชอร์.....	248
220	การเชื่อมต่อมณฑปและปราสาทประธาน ปราสาทพนมจิชอร์.....	249
221	ปราสาทจำลอง ปราสาทพนมจิชอร์.....	249
222	มณฑปปราสาทพนมจิชอร์.....	250
223	แผนผังอาคารมณฑปชั้นหน้า ต่อเนื่องกับโคปุระชั้นที่ 1 ปราสาทพระวิหาร	251
224	แผนผังปราสาทบันทายสำเหร่	253
225	แผนผังปราสาทธมมานนท์	254
226	ลานยกพื้นเชื่อมต่อระหว่างมณฑปและโคปุระทิศตะวันออก ปราสาทธมมานนท์	254
227	โคปุระทิศตะวันตก ปราสาทธมมานนท์	254
228	มุขทิศใต้ ปราสาทบันทายสำเหร่.....	255
229	ปราสาทธมมานนท์ มุมด้านทิศตะวันตก	255
230	ปราสาทธมมานนท์ ด้านทิศใต้.....	256
231	ปราสาทบันทายสำเหร่ ด้านทิศเหนือ	256
232	ปราสาทประธานและมณฑป ปราสาทปัตตเวีย	258
233	ปราสาทปัตตเวีย ด้านทิศตะวันตก	258
234	โครงสร้างเสาและคานายื่นภายในมณฑปปราสาทปัตตเวีย	258
235	แผนผังปราสาทเจ้าสายเทวดา.....	259
236	กายลายเส้นมุขปราสาทเจ้าสายเทวดา	260
237	ปราสาทเจ้าสายเทวดา มุมด้านทิศตะวันตก	260
238	แผนผังปราสาทบึงมาเลีย.....	261
239	ปราสาทประธานหลังกลางปราสาทนครวัด แสดงมุขลด 3 ชั้นและ แนวลดบัวโดยรอบเรือนธาตุ	262
240	ปราสาทหลังมุขทิศตะวันตกเฉียงใต้ ปราสาทนครวัด	262
241	ปราสาทโกรลโกะ.....	264

ภาพที่		หน้า
242	ปราสาทจรุง หลังทิศตะวันตกเฉียงใต้ เมืองนครธม	264
243	ปราสาทเชื่อมต่อด้วยมณฑป ภายในบริเวณปราสาทตาพรหมด้านทิศใต้.....	265

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

อารยธรรมเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 เป็นยุคสมัยที่มีการพัฒนารูปแบบศิลปกรรมอย่างต่อเนื่อง และมีการสร้างศาสนสถานและจารึกสำคัญจำนวนมากในดินแดนไทย ซึ่งบางส่วนสถาปนาขึ้นโดยกษัตริย์ที่ครองราชย์ที่เมืองพระนครหรือข้าราชการชั้นสูงในราชสำนัก ศาสนสถานจำนวนมากมีรูปแบบศิลปกรรมที่สอดคล้องกับที่พบในเมืองพระนครในช่วงเวลาเดียวกัน บางแห่งมีการผสมผสานรูปแบบศิลปกรรม โดยเฉพาะในศิลปะแบบคลังและบาปวน อันเป็นที่มาของข้อสันนิษฐานว่าศาสนสถานเหล่านี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นต้นแบบให้กับรูปแบบที่เกิดขึ้นในเมืองพระนครไม่มากนัก

รูปแบบสำคัญของศาสนสถานในช่วงเวลานี้ แสดงให้เห็นถึงการพัฒนาในด้านโครงสร้างสถาปัตยกรรมและการวางผังรวมของศาสนสถานอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะกลุ่มศาสนสถานที่มีปราสาทประธานเชื่อมต่อด้วยมณฑป ซึ่งริเริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 16 และมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมายังพุทธศตวรรษที่ 17

การศึกษาของนักวิชาการในอดีต อาทิเช่น ศาสตราจารย์ฌอง บัวเชอร์ลีเยร์ (Boisselier J.) ได้เสนอข้อสันนิษฐานเรื่องพัฒนาการสถาปัตยกรรมเขมรในช่วงเวลาดังกล่าวไว้ว่า แขนงของปราสาทประธานที่เชื่อมต่อด้วยฉนวนและมณฑป อาจเริ่มสร้างขึ้นครั้งแรกที่ปราสาทเมืองเกาะแกร์ โดยมีการพัฒนาขึ้นอย่างมากในสมัยบาปวนที่ปราสาทพระวิหาร และพัฒนาไปสู่แผนผังของปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง¹ ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนรูปทรงปราสาทแล้วโดยเฉพาะในส่วนยอดสังเกตเห็นได้จากการประดับชั้นซ้อนด้วยนาคปัก โดยน่าจะมีการปรับเปลี่ยนครั้งแรกที่ปราสาทหินพิมาย ทำให้รูปร่างส่วนชั้นซ้อนของปราสาทเป็นทรงพุ่ม ซึ่งให้อิทธิพลสืบเนื่องไปยังปราสาทนครวัดที่เมืองพระนครในระยะต่อมา

¹ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 64.

อย่างไรก็ตามการศึกษาในระยะหลังได้พบหลักฐานที่เชื่อได้ว่าวิวัฒนาการการประดับชั้นชั้นของปราสาทด้วยนาคปัก ซึ่งมีลักษณะที่เอียงสอบเข้าเล็กน้อยเพื่อประกอบชั้นหลังคาให้เป็นทรงพุ่ม เริ่มปรากฏขึ้นที่ปราสาทสต็อกก้อกกรมก่อนหน้าแล้ว² และการปรับเปลี่ยนงานประดับชั้นชั้นจากปราสาทจำลองมาเป็นนาคปัก สามารถกำหนดอายุได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่าเริ่มมีขึ้นในสมัยพระเจ้าอู่ไทยติตยวรมันที่ 2 ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 สอดคล้องกับหลักฐานที่พบในศาสนสถานต่างๆ ที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ และมีความนิยมประดับด้วยนาคปักแทนเมื่อเข้าสู่สมัยนครวัดแล้ว³

ทั้งนี้ยังมีศาสนสถานอีกหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ที่มีแนวโน้มของการปรับเปลี่ยนงานประดับส่วนชั้นชั้นที่ล่าช้ากว่านั้น โดยกลุ่มศาสนสถานที่มีปราสาทประธาน 3 หลังส่วนหนึ่งยังคงใช้ระเบียบของงานประดับเดิมมาจนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 หรือต้นพุทธศตวรรษที่ 17 และบางส่วนมีการผสมผสานงานประดับทั้งแบบเก่าและใหม่เข้าด้วยกัน

การปรับเปลี่ยนรูปแบบของงานประดับชั้นชั้น ยังเกี่ยวข้องกับพัฒนาการด้านแผนผังและองค์ประกอบสถาปัตยกรรม ซึ่งส่งผลต่อสัดส่วนโดยรวมของปราสาทประธานที่สูงขึ้น และการปรับสัดส่วนของมณฑปที่เชื่อมต่อด้านหน้า อันเป็นการเน้นให้ปราสาทประธานมีความสำคัญมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม

ดังนั้นศาสนสถานจำนวนมากที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ที่ยังไม่ทราบกำหนดอายุแน่ชัด อาจสามารถตรวจสอบได้จากพัฒนาการของแผนผังและรูปทรงในการวิจัยครั้งนี้ และจะช่วยให้การศึกษางานศิลปกรรมและการกำหนดอายุศาสนสถานในประเทศไทย ซึ่งอิงอยู่กับการศึกษาศิลปกรรมประเภทเดียวกันในประเทศกัมพูชาที่มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น โดยแผนผังของปราสาทและองค์ประกอบสถาปัตยกรรมจะได้มีการนำมาวิเคราะห์ใหม่เพื่ออธิบายการปรับเปลี่ยนรูปแบบสถาปัตยกรรมที่สอดคล้องกันมากยิ่งขึ้น

² ราชมพ บัณฑิตย์, “ปราสาทสต็อกก้อกกรม : ปราสาทเขมรทรงพุ่มรุ่นแรกในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 39.

³ สรศักดิ์ จันทรวัดมนกุล, “การกลายรูปจากอาคารจำลอง นาคปัก บรรพแถลง ของปราสาทในศิลปะขอมมาเป็นลักษณะปรากฏในศิลปะไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 3.

งานวิจัยฉบับนี้จึงตั้งประเด็นการศึกษาสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 จากพัฒนาการแผนผังและสัดส่วนสถาปัตยกรรมของกลุ่มปราสาทประธาน ซึ่งมีพัฒนาต่อเนื่องจากรูปแบบศิลปกรรมที่เมืองพระนคร นอกจากนี้องค์ประกอบสถาปัตยกรรม เช่น การประดับชั้นซ้อนด้วยปราสาทจำลอง หรือการปรับเปลี่ยนไปสู่การประดับด้วยนาคปึก ซึ่งส่งผลต่อพัฒนาการด้านรูปทรงและสัดส่วนของปราสาทจะได้นำมาวิเคราะห์เพิ่มเติมด้วย โดยเชื่อมโยงเปรียบเทียบกับสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศกัมพูชาที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ กำหนดในการศึกษานี้

สำหรับลวดลายประดับและองค์ประกอบสถาปัตยกรรมเช่นทับหลังและนารายณ์ ซึ่งได้มีการศึกษาโดยนักวิชาการมาแล้วอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะรูปแบบทับหลังซึ่งแบ่งออกเป็นแบบ คลึงแท้ แบบคลึงผสมบาปวน และแบบบาปวนแท้ ที่มักพบปะปนกันในศาสนสถาน ยังมีความเป็นไปได้ที่รูปแบบทั้งสามที่พบในประเทศไทยจะเป็นการสร้างร่วมสมัยกัน⁴ งานวิจัยฉบับนี้จะใช้ข้อมูลดังกล่าวทั้งในประเทศไทยและประเทศกัมพูชามาตรวจสอบ เพื่อหาความสัมพันธ์ควบคู่กับ วิวัฒนาการสถาปัตยกรรม

ขอบเขตของงานวิจัย

งานวิจัยนี้กำหนดขอบเขตการศึกษาศาสนสถานที่มีแผนผังประกอบด้วยปราสาท เชื่อมต่อกับมณฑป และกลุ่มปราสาทประธาน 3 หลัง ซึ่งสถาปนาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ถึง ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกของประเทศไทย

การวิเคราะห์สถาปัตยกรรมจะพิจารณาศาสนสถานในสภาพปัจจุบัน ตรวจสอบกับ ข้อมูลที่มีการสำรวจไว้โดยนักวิชาการฝรั่งเศสและกรมศิลปากร โดยการศึกษาแผนผังศาสนสถาน สัดส่วนสถาปัตยกรรม โครงสร้างและองค์ประกอบสถาปัตยกรรม เปรียบเทียบกับศาสนสถาน ต้นแบบในประเทศกัมพูชา

สำหรับศาสนสถานอื่นๆที่สร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษนี้จะได้นำมาวิเคราะห์เพิ่มเติม ตามลำดับ เพื่อสนับสนุนภาพรวมของพัฒนาการด้านสัดส่วนรูปทรงปราสาทในช่วงเวลาดังกล่าว ให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มศาสนสถานที่สร้างขึ้นในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งอาจเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับเปลี่ยนสัดส่วนทางสถาปัตยกรรม

⁴ สมิตติ ศิริวัตร และ มยุรี วีระประเสริฐ, ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 34-36.

สมมติฐานการศึกษา

จากประเด็นปัญหาดังกล่าว ในเบื้องต้นพบว่าพัฒนาการด้านรูปแบบและแผนผังของศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในดินแดนไทย โดยเฉพาะในกลุ่มปราสาทประธานที่เชื่อมต่อกับมณฑป มีแนวโน้มการพัฒนาารูปทรงปราสาทให้มีขนาดใหญ่และมีความสูงมากขึ้น โดยลดความสำคัญของมณฑปลง ลักษณะดังกล่าวยังสัมพันธ์กับรูปทรงของปราสาทและการปรับเปลี่ยนงานประดับในส่วนชั้นซ้อนซึ่งเริ่มพัฒนาขึ้นอย่างสอดคล้องกัน โดยเกิดขึ้นไปพร้อมกับการปรับเปลี่ยนผังรวมของศาสนสถานด้วยการสร้างระเบียงคดและโคปุระอย่างซับซ้อน

ทั้งนี้ยังมีศาสนสถานขนาดเล็กจำนวนหนึ่ง พบกระจายอยู่ในชุมชนโบราณทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นศาสนสถานที่มีกลุ่มปราสาทประธาน 3 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน มีระเบียบแผนผังของศาสนสถานที่จัดอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แต่มีรูปทรงและงานประดับชั้นซ้อนซึ่งยังเป็นแบบดั้งเดิมอยู่มาก กล่าวคือสัดส่วนของปราสาทยังไม่มีมณฑปเรือนธาตุชั้นสูง รวมทั้งมีการประดับชั้นซ้อนด้วยปราสาทจำลองอยู่ ศาสนสถานเหล่านี้จึงมีพัฒนาการด้านแผนผังและรูปทรงที่ต่างไปจากกลุ่มปราสาทประธานที่เชื่อมต่อกับมณฑป โดยอาจเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่น หรือเป็นเหตุผลในด้านโครงสร้างสถาปัตยกรรม

นอกจากนี้พัฒนาการสถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยสัมพันธ์กับการขยายตัวของชุมชนในสมัยโบราณ โดยเฉพาะในชุมชนขนาดเล็กที่ขยายตัวจากตอนล่างเข้าสู่ตอนกลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเชื่อว่าเป็นสาเหตุหนึ่งของการถ่ายทอดรูปแบบศิลปกรรมในท้องถิ่นที่มีพัฒนาการต่างไปจากเมืองพระนคร

ศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร : การตีความจารึกและประเด็นการศึกษาที่ผ่านมา

ศาสนสถานในอาณาจักรเขมรโบราณล้วนสถาปนาขึ้นโดยกษัตริย์และบุคคลชั้นสูง มีความสำคัญต่อความรุ่งเรืองของอาณาจักร ทั้งในด้านกายภาพและสะท้อนแนวคิดทางศาสนา อันเป็นรากฐานของสังคมที่มีศาสนสถานเป็นศูนย์กลางชุมชน ศาสนสถานเหล่านี้ส่วนใหญ่สร้างขึ้นตามแนวคิดในศาสนาฮินดู โดยการสถาปนาศิวลึงค์เป็นเทพเจ้าองค์สำคัญขึ้นประดิษฐานในปราสาทประธาน

การศึกษาของนักวิชาการที่ผ่านมาได้กล่าวถึงแนวคิดสำคัญของการสถาปนา "ศาสนสถานศูนย์กลางอาณาจักร" ซึ่งหมายถึงปราสาทสำคัญประจำอาณาจักรเขมร ที่สร้างขึ้นบนฐานซ้อนชั้นสูงหรือบนเนินเขาธรรมชาติ โดยตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่มีความสำคัญต่อคติทางศาสนาและการปกครองของอาณาจักรเขมร

นอกเหนือจากศาสนสถานศูนย์กลางแล้วบริเวณเมืองพระนครและชุมชนโดยรอบยังมีศาสนสถานอีกเป็นจำนวนมาก ส่วนหนึ่งเป็นศาสนสถานสำคัญประจำรัชกาลซึ่งสถาปนาขึ้นโดยกษัตริย์ อีกส่วนหนึ่งเป็น "ศาสนสถานประจำชุมชน" ซึ่งมีขนาดแตกต่างกันตามความหนาแน่นและความสำคัญของชุมชน และอาจสร้างขึ้นโดยกษัตริย์หรือบุคคลชั้นสูง ปราสาทประจำชุมชนมักสัมพันธ์กับศูนย์กลางทางศาสนาและเศรษฐกิจประจำชุมชน ส่วนมากพบการสร้างแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรกรรมในบริเวณใกล้เคียงควบคู่กัน

โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ได้พบจารึกจากที่ต่างๆ กล่าวถึงการสถาปนาศาสนสถานสำคัญขึ้นหลายแห่งโดยกษัตริย์เขมรในรัชกาลที่ต่อเนื่องกัน ซึ่งนักวิชาการหลายท่านเชื่อว่าช่วงพุทธศตวรรษนี้มีการปรับเปลี่ยนผังเมืองใหม่ทับซ้อนบนเมืองพระนครเดิม⁵ และเป็นที่มาของการตีความเรื่องแนวคิดในการสถาปนาศาสนสถานในเมืองพระนคร

หนึ่งในจารึกเหล่านี้พบที่ปราสาทสตอกก๊อกรม จังหวัดสระแก้ว มีเนื้อหาที่เชื่อมโยงการสถาปนาศาสนสถานและลัทธิไศวนิกาย ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดทางศาสนาที่ศูนย์กลางอาณาจักรและการเผยแพร่ไปยังเมืองชายขอบ การศึกษาของนักวิชาการที่ผ่านมายังไม่ชี้ชัดยุติเรื่องการตีความจารึกหลักนี้ แต่ได้นำเสนอมุมมองเกี่ยวกับกษัตริย์เขมรและเมืองพระนคร ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเขมรที่เผยแพร่สู่ชุมชนต่างๆ ในดินแดนไทยในหลายแนวทาง

1 ศาสนสถานศูนย์กลางอาณาจักร

องค์ประกอบของอาณาจักรเขมรมีศาสนสถานตามคติฮินดูเป็นศูนย์กลางของเมือง โดยการสร้างปราสาทบนฐานซ้อนชั้นสูงหรือบนเนินเขาธรรมชาติ มีการวางผังที่สัมพันธ์กับแหล่งน้ำและพื้นที่เกษตรกรรมรองรับชุมชนเมือง ศาสนสถานใจกลางเมืองจึงเป็นการกำหนดพื้นที่ของชุมชนทางกายภาพ และมีความหมายของมณฑลศักดิ์สิทธิ์เพื่อความเจริญรุ่งเรืองและปกป้องคุ้มครอง อันเป็นการจำลองคติจักรวาลที่ประกอบด้วยปราสาท กำแพงและคูน้ำล้อมรอบ ซึ่งหมายถึงเขาพระสุเมรุที่ล้อมรอบด้วยกำแพงสูงและมหาสมุทร⁶

นอกเหนือจากการสร้างเมืองและศาสนสถานกลางเมืองแล้ว แนวคิดเรื่องภูเขารัตนชาติและการบูชาพระศิวะ ยังเป็นพื้นฐานของการสร้างศาสนสถานในอารยธรรมเขมรมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร เอกสารโบราณของจีนได้กล่าวถึงภูเขาและศาสนสถานบนยอดเขา

⁵ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, **ศิลปปะชอม** (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2539), 25-27.

⁶ ยอร์ช เซเดส์, **เมืองพระนคร นครวัด นครธม**, แปลโดย ปรานี วงษ์เทศ, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543), 64-66.

ศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่า “ลึงคบรรพต” หรือปราสาทวัดภูทางตอนใต้ของประเทศลาว อันเป็นที่ประดิษฐานศิวลึงค์นาม “ภัทรเวศวร” เทพเจ้าศักดิ์สิทธิ์ประจำอาณาจักรเขมรโบราณ⁷ ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือมาจนถึงสมัยเมืองพระนคร

“ศาสนสถานศูนย์กลางอาณาจักร” จึงมีแนวคิดที่สัมพันธ์กับภูเขารวมชาติหรือภูเขาศูนย์กลาง ซึ่งปรากฏในจารึกภาษาเขมรว่า “วณัม กันทัล” (Vnam Kantal) อันเป็นคติที่สืบทอดต่อมาในสังคมเขมรสมัยเมืองพระนคร มีความหมายทั้งการเป็นศูนย์กลางอาณาจักรทางภูมิศาสตร์ และศูนย์กลางของการเคารพบูชาทางศาสนา โดยเป็นที่ตั้งของศาสนสถานสำคัญที่เรียกว่า

“ศาสนบรรพต” (Temple-Mountain)⁸ และเป็นภาพจำลองของเขาวะสุเมรุในคติจักรวาล

แนวคิดในการสถาปนาศาสนสถานศูนย์กลางอาณาจักรในวัฒนธรรมเขมร ได้มีการศึกษาโดยนักวิชาการมาแล้วอย่างกว้างขวาง โดยมีการตีความจารึกที่กล่าวถึงการสถาปนาศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ในหลายแนวทาง งานวิจัยนี้จะได้กล่าวถึงข้อมูลจากจารึกและการศึกษาต่างๆ โดยมีประเด็นสำคัญ 3 ประการที่เชื่อมโยงกันดังต่อไปนี้

- 1 ความหมายของศูนย์กลางอาณาจักร ซึ่งปรากฏในจารึกว่า “วณัม กันทัล”
- 2 ความหมายของคติ “เทวราชา” กับแนวคิดในการสถาปนาศาสนสถานศูนย์กลางอาณาจักร
- 3 ศูนย์กลางอาณาจักรในความหมายของ“ภูเขาทอง”

ประเด็นที่ 1 “ภูเขาศูนย์กลางอาณาจักร” หรือ “วณัม กันทัล” แห่งยโสธรปุระ ปรากฏขึ้นในจารึกช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 หมายถึงการสร้างปราสาทบนยอดเขาพนมบาแค่ง ซึ่งประกอบด้วยปราสาทประธาน 5 หลังบนฐานซ้อนชั้นสูง และมีปราสาทขนาดเล็กอีกหลายหลังบนฐานชั้นต่างๆ ที่ดัดแปลงเนินเขารวมชาติให้เป็นฐานชั้นรองรับปราสาท⁹

ปราสาทบนยอดเขาแห่งนี้เป็นที่ประดิษฐานเทพเจ้าสำคัญคือ“ยโสธรเวศวร” อันเป็นศูนย์กลางทั้งในทางภูมิศาสตร์และสัญลักษณ์ของเมืองพระนครที่สถาปนาโดยพระเจ้ายโสธรมณที่

⁷ Kamaleswar Bhattacharya, “The Religions of Ancient Cambodia,” in *Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia : Millennium of Glory* (USA. : Thames and Hudson Ltd., 1997), 38-39.

⁸ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1,1966), 56-57.

⁹ หม่อมเจ้า สุภัทรวดี ดิศกุล, *ศิลปะขอม* (กรุงเทพฯ : ศูรสภา, 2539), 36.

1 และเกี่ยวข้องกับสถานะและการปกครองของกษัตริย์เขมร โดยการเฉลิมพระนามของกษัตริย์รวมเข้ากับศิวลึงค์หรือศาสนสถานเหล่านั้น

“วณัม กันทัล” อีกแห่งหนึ่ง สถาปนาขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ที่ปราสาทมม เมืองเกาะแกร์¹⁰ เมืองหลวงอีกแห่งหนึ่งทางทิศเหนือของเมืองพระนคร และเป็นที่ประดิษฐานเทพเจ้าในรูปศิวลึงค์ขนาดใหญ่ที่มีพระนามว่า “ไศรภวเนศวร” บนปราสาทที่มีฐานซ้อนชั้นสูง

ดังนั้นภูเขาศูนย์กลางอาณาจักร จึงหมายถึงการสร้างปราสาทบนยอดเขา หรือปราสาทบนพื้นราบที่มีฐานซ้อนชั้นสูงก็ได้ และการสร้างศาสนสถานศูนย์กลางอาณาจักรไม่จำเป็นต้องมีการเฉลิมพระนามกษัตริย์เข้ากับรูปเทพเจ้าประจำศาสนสถาน¹¹

ความสำคัญของภูเขาศูนย์กลางอาณาจักรได้มีการยอมรับนับถือสืบต่อมา เมื่อพระเจ้าราเชนทรวรมันย้ายเมืองหลวงจากเกาะแกร์กลับมาที่เมืองพระนครอีกครั้งในปลายพุทธศตวรรษที่ 15 จารึกของพระองค์ที่ตระพังวัฏ (K690) ในจังหวัดเสียมเรียบ ได้กล่าวถึงที่ดินใกล้กับ “วณัม กันทัล” ของยโสธรปุระ

ปราสาทบนยอดเขาพนมบาแค้งจึงเป็นศูนย์กลางประจำอาณาจักรเขมรที่เมืองพระนครมาตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 สอดคล้องกับจารึกกำปางธม (K444) พ.ศ. 1517 สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ซึ่งกล่าวถึงเมืองพระนครว่า เมืองแห่ง“ยโสธรบรรพต” และจารึกปราสาทพระวิหาร (K382) สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ก็ยังคงเรียกพนมบาแค้งว่า “ยโสธรคีรี”¹²

¹⁰ ปรากฏในจารึก Palhal (K449) พ.ศ.1612 สมัยพระเจ้าหรรษวรมันที่ 3 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Claude Jacques, “History of the Phnom Bakheng Monument,” in **Phnom Bakheng Workshop on Public Interpretation** (Cambodia : Center for Khmer Studies, 2006), 28.

¹¹ Claude Jacques, “History of the Phnom Bakheng Monument,” in **Phnom Bakheng Workshop on Public Interpretation** (Cambodia : Center for Khmer Studies, 2006), 28.

¹² นอกจากนี้ยังปรากฏในจารึกหลักที่ (K464) (K558) (K521) และ (K91) สมัยพระเจ้าหรรษวรมันที่ 3 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Claude Jacques, “History of the Phnom Bakheng Monument,” in **Phnom Bakheng Workshop on Public Interpretation** (Cambodia : Center for Khmer Studies, 2006), 30-33. อนึ่งศูนย์กลางของเมืองพระนครอาจมีการเปลี่ยนแปลงในพุทธศตวรรษที่ 18 โดยจารึกพิมานอากาศ (K485) ได้กล่าวถึง “มัธยาทริ” (Madhyadri) ซึ่งยอร์ช เซเดส์ (Coedès G.) สันนิษฐานว่าหมายถึงศูนย์กลางเมืองนครธมของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คล้ายกับ “วณัม กันทัล” ซึ่งมีการย้ายแกนศูนย์กลางมาอยู่ที่ปราสาทบาเยน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Coedès, *Inscriptions du Cambodge*, vol. 2 (Paris : EFEO., 1942), 180.

ประเด็นที่ 2 แนวคิดในการสถาปนาศาสนสถานเพื่อบูชาเทพเจ้าศักดิ์สิทธิ์ และภูเขาศูนย์กลางประจำอาณาจักรเขมร ได้ถูกรวมเข้ากับแนวคิดเรื่อง“เทวราชา” ซึ่งปรากฏในจารึกภาษาสันสกฤตและภาษาเขมรของปราสาทสต็อกก๊อกรม (K253) จังหวัดสระแก้ว มีเนื้อหากล่าวถึงพิธีการสถาปนาเทพเจ้าสำคัญประจำอาณาจักรที่เกี่ยวข้องกับกษัตริย์ผู้ปกครอง โดยพรหมณ์ชั้นสูงในราชสำนักเขมร ซึ่งมีการปฏิบัติสืบทอดมาหลายศตวรรษ และเป็นที่มาของการตีความเรื่องคติเทวราชา หรือที่ปรากฏในจารึกภาษาเขมรว่า“กมรเตง ชคต ราช”

การตีความจารึกเบื้องต้นพบว่าเทวราชา เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่ประกอบขึ้นจากคัมภีร์ไศวะนิกายทั้งสี่และพิธีราชาภิเษกในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 โดยการประดิษฐานศิวลึงค์บนยอดมเหศวรบรรพตหรือพนมกุเลน ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ซึ่งจารึกได้กล่าวถึงการปฏิบัติบูชาพิธีกรรมนี้สืบต่อมาในรัชกาลต่างๆกว่า 200 ปีโดยตระกูลของพรหมณ์สหาคีวะ ผู้ซึ่งพระเจ้า ฤทัยทิตยวรมันที่ 2 ได้สถาปนาปราสาทสต็อกก๊อกรมอุทิศให้ในปลายพุทธศตวรรษที่ 16¹³

“เทวราชา” จึงมีการวิเคราะห์ใน 2 ประเด็นหลักคือ

1 ความหมายของเทวราชา

2 ความเกี่ยวข้องกับศาสนบรรพตและศิวลึงค์ประจำอาณาจักรที่ถูกสถาปนาขึ้นโดยกษัตริย์เขมร

ประการแรก การศึกษาความหมายของเทวราชาตลอดเวลากว่า 50 ปีที่ผ่านมาได้มีการตีความแลกเปลี่ยนระหว่างยอร์ช เซเดส์ (Coedès G.) ปีแอร์ ดูปองต์ (Dupont P.) ฟิลลิป สแตร์น (Stern P.) และหลุยส์ ฟิโนต (Finot L.) โดยในช่วงปีพ.ศ. 2495 เซเดส์ (Coedès G.) และดูปองต์ (Dupont P.) ได้ตีพิมพ์งานแปลจารึกสต็อกก๊อกรม¹⁴ โดยให้ความหมายว่าเทวราชา คือการประดิษฐานศิวลึงค์อันเป็นการยกย่องกษัตริย์ในความเป็นเทวะ

¹³ พรหมณ์สหาคีวะผู้นี้ ภายหลังยังได้รับการแต่งตั้งเป็นราชครู มีพระนามว่าศรีษะเนทรวรมัน อันมีศักดิ์เป็นพระราชวงศ์ด้วยเนื่องจากได้อภิเษกกับพระชนิษฐาของพระนางวรัลภะมี พระชายาในพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และมีการสถาปนาศิวลึงค์นาม “ชเยนทรวรมเศศวร” ขึ้นประดิษฐานที่ปราสาทสต็อกก๊อกรมแห่งนี้ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมเจ้า สุภัททิศ ดิศกุล, “จารึกสต็อกก๊อกรม,” **แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี** 7, 3 (กันยายน 2516) : 99-100.

¹⁴ George Coedès and Pierre Dupont, “Le stèles de Sdok Kok Thom, Phnom Sandak et Prah Vihar,” **BEFEO** 43 (1943) : 56-134.

เทวราชาจึงเกี่ยวข้องกับการรวมตัวของกษัตริย์และเทพเจ้าในรูปของศิวลึงค์ที่สามารถเคลื่อนย้ายได้ โดยอาจนำไปประดิษฐานที่ศูนย์กลางแห่งใหม่เมื่อมีการย้ายเมือง นอกจากนี้ลัทธิหรือพิธีกรรมที่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 นี้ ยังเป็นการประกาศความเป็นจักรวรรดิและเทวราชาโดยการเป็นอิสระจากอาณาจักรชวา¹⁵

ความหมายของเทวราชายังถูกเปรียบเทียบกับคติไศวะนิกายจากอินเดียได้ ซึ่งเชื่อว่าเทวราชาคือพระศิวะผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นราชาแห่งเทพเจ้าทั้งหลาย และกษัตริย์เขมรคือตัวแทนของพระศิวะบนโลกมนุษย์ โดยได้รับการยกย่องเป็นราชาแห่งเทพเจ้าบนเขมรแห่งบรรพต แต่แนวคิดนี้ไม่เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป เนื่องจากไม่พบหลักฐานที่กล่าวยกย่องกษัตริย์ในฐานะตัวแทนของพระศิวะบนโลกมนุษย์ ในวัฒนธรรมอินเดียช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 หรือก่อนหน้านี้เลย แต่กลับพบในวรรณกรรมสมัยหลังกว่านั้นมาก¹⁶ ซึ่งย่อมไม่ใช่ความหมายของเทวราชาในจารึกสตอกกือกธม

เทวราชาจึงถูกตีความเปรียบเทียบกับรูปเคารพที่มีการเคลื่อนย้ายได้ อันเป็นตัวแทนของพระศิวะและศิวลึงค์ที่สถาปนาขึ้นบนศาสนสถานโดยกษัตริย์เขมร¹⁷ แต่การศึกษาจารึกในระยะต่อมาได้พบข้อมูลที่ขัดแย้งมากยิ่งขึ้นระหว่าง แนวคิดเรื่องเทวราชากับการสถาปนาศิวลึงค์ประจำศาสนสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งศิวลึงค์บนปราสาทหมากะแกร์ ซึ่งสถาปนาโดยพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 อันเป็นสัญลักษณ์สำคัญของการสร้างเมืองใหม่และศาสนสถานกลางเมือง แต่ศิวลึงค์องค์นี้มีพระนามว่า “ไตรภูวนศวร” ซึ่งไม่ได้เป็นการผนวกรวมเข้ากับพระนามของกษัตริย์เหมือนในอดีต ทำให้ขัดแย้งกับความเชื่อที่ว่ากษัตริย์เขมรจะได้รับการยกย่องเสมอเทพเจ้าในรูปของศิวลึงค์

¹⁵ ชวา (java) คืออาณาจักรโบราณที่ปกครองโดยราชวงศ์ไศเลนทร์ ซึ่งเดิมสันนิษฐานว่าตั้งอยู่ที่หมู่เกาะสุมาตรา แต่ปัจจุบันนักวิชาการเสนอว่ายังไม่ควรสรุปแน่ชัดว่าเป็นที่ใด สืบเนื่องมาจากการตีความเรื่องถิ่นฐานเดิมของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ที่ยังไม่ชัดเจน อนึ่งเรื่องการป้องกันไม่ให้ “ชวามารุกรานกัมพูชา” ปรากฏอีกครั้งในจารึกสระบาก พบที่จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งจารึกขึ้นในปลายสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 มีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนamahayanแบบวัชรยาน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Chirapat Prapandvidyd, “The Sab Bak Inscription : Evidence of an Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand,” *Journal of Siam Society* 78,2 (1990) : 12-13.

¹⁶ Hermann Kulke, “The Devaraja Cult,” trans. Mabbet I.W. Data paper Cornell University 108 (January 1987) : 17.

¹⁷ Ibid.

นอกจากนี้เทวราชาซึ่งเป็นเทพเจ้าสำคัญประจำอาณาจักร อาจไม่จำเป็นต้องมีการย้ายไปประดิษฐานยังเมืองหลวงแห่งใหม่ เนื่องจากเป็นไปไม่ได้เลยที่ศิวลึงค์หินทรายขนาดใหญ่บนปราสาทฐานซ้อนชั้นสูงที่เมืองเกาะแกร์ จะเคลื่อนย้ายมาจากศูนย์กลางของเมืองยโสธรปุระ หรือปราสาทพนมบาแค่ง เมืองหลวงของกษัตริย์รัชกาลก่อนที่อยู่ห่างไกลออกไป¹⁸

ประการที่ 2 การตีความจารึกได้เชื่อมโยงคติเทวราชาเข้ากับการสร้างศาสนบรรพตหรือศาสนสถานบนพื้นราบที่มีฐานซ้อนชั้นสูง ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อกษัตริย์เขมรขึ้นครองราชย์ โดยมีความหมายของการเป็นศูนย์กลางอาณาจักรและศูนย์กลางของการเคารพบูชา แต่การศึกษาของนักวิชาการในระยะหลังพบข้อโต้แย้งว่าแนวคิดเรื่องเทวราชาและภูเขาศูนย์กลางอาณาจักรไม่เกี่ยวข้องกัน

เนื่องจากศาสนสถานสำหรับประดิษฐานเทวาราชาน่าจะมีเพียงแห่งเดียว แต่กลับพบว่ามีการสถาปนาศิวลึงค์และศาสนสถานสำคัญหลายแห่งในแต่ละรัชกาล ตัวอย่างเช่นในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันทรงย้ายเมืองหลวงจากเกาะแกร์มาที่ยโสธรปุระ และได้สถาปนาศิวลึงค์ 2 องค์ อันมีพระนามของพระองค์ผนวกรวมเข้าด้วยกัน ที่ปราสาทแม่ญุตวันออกและปราสาทแปรรูป¹⁹ นักวิชาการจึงเชื่อว่าเทวราชา อาจสถาปนาขึ้นในศาสนสถานหลายแห่งในช่วงเวลาร่วมสมัยกันก็ได้²⁰

ทั้งนี้ศาสนสถานทั้งสองแห่งของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ก็ไม่ใช่ศาสนสถานในความหมายของศูนย์กลางเมืองพระนครซึ่งมีมาแต่เดิมที่พนมบาแค่ง แต่เป็นศาสนสถานสำคัญประจำรัชกาลที่มีการสถาปนาศิวลึงค์ 2 องค์ ซึ่งมีการผนวกรวมเข้ากับพระนามของกษัตริย์

จากประเด็นปัญหาข้างต้นทำให้การศึกษาของนักวิชาการในระยะหลัง เสนอแนวคิดเรื่องเทวราชาที่ต่างออกไปและดูจะลดบทบาทความสำคัญลงจากเดิม ความเห็นส่วนหนึ่งเชื่อว่าเทวราชาอาจได้รับการยอมรับนับถือในฐานะของเทพเจ้าที่ปกป้องคุ้มครองอาณาจักร เนื่องจาก “กมรเตง ชคต ราช” ในจารึกภาษาเขมร เป็นชื่อของเทพเจ้าที่คล้ายคลึงกับเทพเจ้าองค์อื่นๆ ซึ่ง

¹⁸ พระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 (พ.ศ.1420-1432) สถาปนาศิวลึงค์ “อินทเรศวร” ที่ปราสาทบากอง เมืองหริหรัลย์ และพระเจ้ายโสธรวรมันที่ 1 (พ.ศ.1432-1443) ผู้สร้างเมืองพระนครหรือยโสธรปุระ สถาปนาศิวลึงค์ “ยโสธรเรศวร” ที่ปราสาทพนมบาแค่ง

¹⁹ พระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ.1487-1511) สถาปนาศิวลึงค์ “ราเชนทเรศวร” ที่ปราสาทแม่ญุตวันออก และ “ราเชนภัทเรศวร” ที่ปราสาทแปรรูป

²⁰ Adhir Chakravarti, *The Sdok Kak Thom Inscription* (Calcutta : Literary Press and Publicity Limited, 1978), 235.

มักจะนำเสนอด้วยคำว่า “กมรเตง ชคต” และตามด้วยชื่อเมืองหรือสถานที่ โดยอาจเกี่ยวข้องกับ ความเชื่อพื้นเมืองดั้งเดิม มีความหมายของการปกป้องคุ้มครองและเป็นมงคลต่ออาณาจักร ซึ่งไม่ จำเป็นต้องมีรูปประติมากรรมแทนองค์แต่อย่างใด²¹

การวิเคราะห์จารึกภาษาเขมรของนักวิชาการเสนอว่า “กมรเตง ชคต” เป็นเทพเจ้า ประจำเมืองต่างๆ ที่สถาปนาขึ้นหลายองค์ ในขณะที่ “กมรเตง ชคต ราช” เป็นเทพเจ้าสำคัญ ประจำรัชกาล และมีการสถาปนาขึ้นในเมืองหลวงของกษัตริย์ในแต่ละรัชกาล²²

อย่างไรก็ดีความหมายของ “กมรเตง ชคต” ในฐานะเทพเจ้าที่เกี่ยวข้องกับเมืองตาม ความเชื่อท้องถิ่น อาจไม่สอดคล้องกับจารึกจำนวนมากที่กล่าวถึงเทพเจ้าในศาสนาฮินดูและ ศาสนาพุทธมหายาน ซึ่งมีข้อโต้แย้งว่าไม่สามารถตีความรวมในความหมายเดียวกันได้ทั้งหมด²³

ทั้งนี้ข้อความในจารึกสดุดีกอ๊กกอม ยังเป็นการเน้นความสำคัญของพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ และการยกย่องตระกูลของพราหมณ์สหาคีวะ โดยอ้างถึงการมีเชื้อสายสืบเนื่องไปถึงกษัตริย์ผู้ ก่อตั้งเมืองพระนคร อันมีนัยของการแสดงความใกล้ชิดและมีความสำคัญต่อสถาบันกษัตริย์ มากกว่าตระกูลข้าราชการอื่นๆ ด้วยการปฏิบัติบูชาพิธีกรรมดังกล่าว และเป็นการแสดงสิทธิในการ ครอบครองที่ดินและศาสนสถานของตระกูล²⁴

²¹ Claude Jacques, “Les Kamraten Jagat dan L’Ancien Cambodge,” *Researches Nouvelles sur Le Cambodge* (Paris : EFEO, 1994) : 217. อนึ่งข้อสันนิษฐานของโคลด ฌาค (Jacques C.) ขัดแย้งกับแนวคิดของเซเดส์ (Coedès G.) ที่กล่าวไว้ว่า “กมรเตง ชคต” มักใช้นำหน้ารูปเคารพหรือรูปส่วนบุคคล เช่น ศิวลึงค์หรือเทวรูป และเกี่ยวข้องกับลัทธิการยกย่องบุคคลเสมอเทพเจ้า ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Coedès, “Les Expressions Vrah Kamraten An et Kamaraten Jagat en Vieux-Khmer,” *The Adyar Library Bullentin* 25 (1961) : 447-460.

²² สันนิษฐานว่าแนวคิดดังกล่าวได้สืบทอดมายังประเทศไทยในการสร้างเสาหลักเมือง และการ สร้างพระ “สยามเทวาธิราช” ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีพระนามที่เกี่ยวข้องกับ “เทวราช” และมีความหมายคือ เป็นเทวดาประจำประเทศไทยมีความศักดิ์สิทธิ์และคุ้มครองราชอาณาจักรเช่นเดียวกัน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน มหาวิทยาลัยศิลปากร, **ประชุมอรรถาธิบายเขมร รวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไร ศรี วรเศวริน** (กรุงเทพฯ : บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด, 2545), 41-45.

²³ Hiram Wood Woodward, “Practice and Belief in Ancient Cambodia : Claude Jacques’ Angkor and the Devaraja Question,” *Journal of South East Asian Studies* 32, 2 (2001) : 252-253.

²⁴ Michael Vickery, “The reign of Suryavarman I and Royal Factionalism at Angkor,” *Journal of South East Asian Studies* 16, 2 (1985) : 232.

เทวราชาจึงอาจเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีพิธีกรรมเพื่อบูชา เช่นเดียวกับไฟศักดิ์สิทธิ์หรือพระขรรค์ชัยศรี²⁵ แนวคิดนี้สอดคล้องกับข้อสันนิษฐานของนักวิชาการส่วนหนึ่ง ซึ่งเชื่อว่าเทวราชาเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและวัตถุมงคลเช่นไฟศักดิ์สิทธิ์ที่มีการปฏิบัติบูชาโดยพราหมณ์ชั้นสูง ซึ่งได้อ้างถึงในจารึกสต็อกก็อกกธมาเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกถ่ายทอดสู่พราหมณ์รุ่นต่อมา โดยอาจเปรียบเทียบกับภาพสลักขบวนแห่ไฟศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งถูกอัญเชิญมาพร้อมด้วยคานหามนำหน้าขบวนด้วยโหรตระ ซึ่งปรากฏที่ผนังระเบียงคดปราสาทนครวัด²⁶ อันแสดงถึงความสำคัญอย่างสูงในราชสำนักเขมร

ประเด็นที่ 3 การตีความเรื่องเทวราชาที่ยังไม่ยุติในปัจจุบัน อาจเกี่ยวข้องกับจารึกซึ่งกล่าวถึงศูนย์กลางอาณาจักรในความหมายของ “ภูเขาทอง” เนื่องจากเป็นที่น่าสนใจเกิดว่าตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา แนวคิดเรื่องเทวราชาและพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่มีการปฏิบัติบูชาโดยตระกูลพราหมณ์สหาคีระจะหมดความสำคัญลงหลังจากจารึกสต็อกก็อกกธ

ประกอบกับแนวคิดในการสถาปนาศาสนสถานประจำอาณาจักรสมัยพระเจ้าอู่ไทยทิตยวรมันที่ 2 อาจมีการเปลี่ยนแปลง ด้วยการสถาปนาศาลาลึงค์ทองที่ปราสาทบาปวน โดยพราหมณ์คังกรบัณฑิต ผู้มีศักดิ์เป็นพระญาติเช่นเดียวกัน²⁷

ศูนย์กลางอาณาจักรในความหมายของ “ภูเขาทอง” ปรากฏในจารึกช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับกษัตริย์ 3 พระองค์คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 5 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าอู่ไทยทิตยวรมันที่ 2 อันเป็นรัชสมัยที่มีการสร้างศาสนสถานสำคัญจำนวนมากในอาณาจักรเขมร

²⁵ Hermann Kulke, “The Devaraja Cult,” trans. Mabbet I.W. Data paper Cornell University 108 (January 1987) : 38.

²⁶ Hiram Wood Woodward, “Practice and Belief in Ancient Cambodia : Claude Jacques’ Angkor and the Devaraja Question,” *Journal of South East Asian Studies* 32,2 (2001) : 252-253.

²⁷ ในจารึกเมืองลแวก (K136) (K240) กล่าวถึงประวัติพราหมณ์คังกรบัณฑิตในตระกูลสหาคีระ ซึ่งบรรพบุรุษในตระกูลได้เคยปฏิบัติบูชาลึงค์ “ราเชนทเรศวร” ที่ปราสาทแม่บุญตะวันออกสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมัน และท่านเองยังมีศักดิ์เป็นพระปิตุลาของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Coedès, “La date de Baphuon,” *BEFEO* 31 (1931) : 220-225.

การศึกษาของเซเดส์(Coedès G.) พบว่าจารึกปราสาทตาแก้ว (K278) ปราสาททอกโป (K255) และจารึกเมืองลแวก (K136) (K240) ได้กล่าวถึงศาสนสถานสำคัญประจำรัชกาลในชื่อ “เหมคิรี”(Hemagiri) “เหมลิ่งคิรี” (Hemaçrngagiri) “เหมทริ” (Hemadri) และ”สวรรณทริ” (Svarnadri) ซึ่งล้วนแปลว่าภูเขาทองหรือเขาพระสุเมรุ²⁸ เกี่ยวข้องกับลัทธิไศวนิกายและเทพเจ้าสำคัญประจำรัชกาล

ข้อความในจารึกปราสาททอกโป (K255) ได้กล่าวถึงการเกณฑ์แรงงานทาสเพื่อสร้างพระราชวังที่ “ศรีษะยนนคร” และสร้างศาสนสถานที่มีชื่อว่า “เหมลิ่งคิรี” ในปีพ.ศ.1521 ซึ่งเป็นการสร้างเมืองใหม่และศาสนสถานประจำเมืองของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 โดยพราหมณ์ศิวาจารย์ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ควบคุมดูแล

ลอเรน พลามเมอร์ บริกส์ (Briggs L.P.) สันนิษฐานว่าพระราชวังแห่งนี้อาจตั้งอยู่ในบริเวณทิศตะวันออกของปราสาทพิมานอากาศ ที่มีกำแพงและโคปุระ 4 ทิศ²⁹ บริเวณดังกล่าวยังตั้งอยู่ใจกลางของเมืองพระนครที่มีการสร้างศาสนสถานเพิ่มเติมอย่างต่อเนื่องในรัชกาลต่อมา

สอดคล้องกับข้อความจากจารึกในสมัยหลังได้แก่ จารึกตวลปราสาท (K158) พ.ศ. 1546 และจารึกปราสาทตระพังรุณ (K598) พ.ศ.1548 ที่กล่าวถึง “จตุรทวาร” แห่งเมืองชเยนทนคร ซึ่งล้อมรอบด้วยกำแพงและโคปุระทั้งสิ้น โดยระบุว่าพระเจ้าชัยวรมัน³⁰ ทรงประทับอยู่ที่นี้ และควบคุมการสร้างศาสนสถานที่เรียกว่า “วระ วนัม” ซึ่งสันนิษฐานว่าคือปราสาทพิมานอากาศ³¹

ทั้งนี้นักวิชาการส่วนหนึ่งเชื่อว่าพระราชวังและเมืองในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 น่าจะอยู่บริเวณปราสาทตาแก้ว ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งบารายตะวันออกในแนวแกนเดียวกับปราสาทแม่บุญ

²⁸ George Coedès, “La date de Baphuon,” BEFEO 31 (1931) : 220-225.

²⁹ Lawrence Plamer Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, 2nd ed. (Bangkok : White Lotus Co.,Ltd., 1999), 140-141. ความเห็นส่วนหนึ่งเชื่อว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 5 อาจตั้งเมืองในระยะแรกราวพ.ศ. 1517 บริเวณพนมบาแค้ง ซึ่งได้พบจารึกที่ปราสาทบาแค้งและในบริเวณโดยรอบกล่าวถึงพระองค์และข้าราชการดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Claude Jacques, “History of the Phnom Bakheng Monument,” in *Phnom Bakheng workshop on Public Interpretation* (Cambodia : Center for Khmer Studies, 2006), 28.

³⁰ พระเจ้าชัยวรมัน ปรากฏพระนามในจารึกหลายหลักที่สร้างขึ้นร่วมสมัยกับพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 สันนิษฐานว่าทรงเป็นกษัตริย์ที่มีบทบาททางการเมืองในช่วงเวลาสั้นๆ ระหว่างพ.ศ.1545-1550 ก่อนที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 จะมีอำนาจเบ็ดเสร็จที่เมืองพระนครในปีพ.ศ.1554 และปกครองอาณาจักรเขมรในเวลาต่อมา ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Coedès, *Inscriptions du Cambodge*, vol. 3 (Paris : EFEO.,1951), 222.

³¹ Lawrence Plamer Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, 2nd ed. (Bangkok : White Lotus Co.,Ltd., 1999), 140-141.

ตะวันออกที่ตั้งอยู่ใจกลางบาราย พร้อมกับการสร้างคูคลองรอบศาสนสถาน ซึ่งเป็นการสร้างสัญลักษณ์ขึ้นอีกแห่งหนึ่งในเมืองพระนครตามคติจักรวาล

เนื่องจากข้อความในจารึกปราสาทตาแก้ว (K278) ตอนหนึ่งกล่าวว่าศรีโยคีศวร บัณฑิต ผู้เป็นราชครูของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้สถาปนา “ปัญญาศาล” บนยอด “เหมศิริ” ในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่งหมายถึงปราสาทตาแก้วที่มีปราสาทประธาน 5 หลังบนฐานซ้อนชั้นสูง อย่างไรก็ตามปราสาทแห่งนี้สร้างไม่แล้วเสร็จ และอาจเป็นการริเริ่มขึ้นมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 แล้ว ซึ่งสนับสนุนข้อสันนิษฐานที่ว่าบริเวณปราสาทตาแก้วเป็นชุมชนเมืองที่มีความสำคัญมาแต่เดิม

กษัตริย์เขมรในลำดับต่อมาได้สถาปนา “ภูเขาทอง” ขึ้นอีกแห่งที่ปราสาทบาปวน พร้อมกับการสร้างบารายตะวันตก จารึกกลแว (K136) (K240) ระบุว่าพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 เป็นผู้สถาปนาศีวลึงค์ทอง หรือ “สุวรรณลึงค์” ที่ “สุวรรณทริ” หรือปราสาทบาปวน อันเป็นสัญลักษณ์ของภูเขาทองหรือเขาพระสุเมรุกลางชมพูทวีป เพื่อความเป็นสิริมงคลและคุ้มครองแผ่นดิน และพระองค์ยังได้รับการยกย่องว่าเป็นส่วนหนึ่งของศีวลึงค์ที่ทรงสถาปนาขึ้นด้วย

อย่างไรก็ตามภูเขาศูนย์กลางของเมืองพระนครยังคงเป็นที่พนมบาแค่งมาโดยตลอด การสร้างเมืองใหม่และสถาปนาปราสาทในความหมายของ “ภูเขาทอง” ทำให้ศูนย์กลางเมืองพระนครในพุทธศตวรรษที่ 16 อยู่ในบริเวณปราสาทบาปวน ปราสาทพิมานอากาศและพระราชวังหลวง ซึ่งตั้งอยู่ในแนวแกนเดียวกับปราสาทตาแก้วและบารายตะวันออก

ทั้งนี้หากพิจารณารูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทตาแก้ว ปราสาทพิมานอากาศ และปราสาทบาปวน พบว่าปราสาททั้งสามแห่งสร้างบนฐานซ้อนชั้นสูง อันเป็นสัญลักษณ์ของศาสนสถานสำคัญที่สร้างโดยกษัตริย์เขมร ดังนั้นตำแหน่งที่ตั้งของปราสาทเหล่านี้จึงต้องมีความสำคัญและเป็นสัญลักษณ์ของเขาพระสุเมรุ ที่ประกอบด้วยกำแพงสูงและมหาสมุทรล้อมรอบ

สันนิษฐานว่าแนวคิดในการสถาปนาศาสนสถานกลางเมืองพระนครที่หมายถึงเขาพระสุเมรุที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นการสร้างศูนย์กลางแห่งใหม่ที่สัมพันธ์กับการวางผังเมือง โดยมีศาสนสถานตั้งอยู่ใจกลางเมือง ประกอบด้วยกำแพงหรือสระน้ำล้อมรอบ ในแนวแกนที่สัมพันธ์กับบาราย อันเป็นการสืบทอดคติจักรวาลที่มีมาในวัฒนธรรมเขมรให้ชัดเจนยิ่งขึ้น แนวคิดเรื่องศาสนสถานใจกลางเมืองเช่นนี้ยังเป็นพื้นฐานสำคัญของการสร้างบ้านเมืองในชุมชนชายขอบในดินแดนไทย ซึ่งเป็นการรวมสัญลักษณ์ของเมืองตามคติจักรวาลและการเคารพบูชาทางศาสนาฮินดูเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน

2 ศาสนาฮินดูไศวินิกายและรูปแบบศาสนสถานเขมรในพุทธศตวรรษที่ 16

การสร้างศาสนสถานประจำเมืองหรือชุมชนในคติจักรวาล นอกจากเป็นการจำลองเขาพระสุเมรุบนโลกมนุษย์เพื่อการบูชาเทพเจ้าในศาสนาฮินดูแล้ว ศาสนสถานเหล่านี้ยังสถาปนาขึ้นในลัทธิไศวะนิกายโดยการบูชาพระศิวะเป็นประธานของศาสนสถาน ซึ่งมีบทบาทสำคัญในอาณาจักรเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16

การศึกษาของนักวิชาการพบว่าการผสมผสานแนวคิดในนิกายปาศุปัตกับไศวินิกาย ซึ่งมีต้นกำเนิดจากประเทศอินเดียและแพร่หลายในอาณาจักรเขมรมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12³² แนวคิดสำคัญคือการประดิษฐ์ารูปพระศิวะหรือศิวลึงค์ในอาคารประธานของศาสนสถาน และมีการนับถือเทพเจ้าชั้นรองได้แก่ พระพรหม พระวิษณุและพระสุริยา โดยในประเทศอินเดียพบการบูชาเทวีทั้งเจ็ด พระคเณศ นางทุรคา รวมถึงการบูชารูปโคนนทิและพระนางสรัสวดี³³

โดยทั่วไปแล้วศาสนสถานแบบไศวะนิกายนิยมสร้างปราสาทประธาน 3, 4 หรือ 5 หลัง ศาสนสถานที่มีปราสาท 5 หลังเรียกว่า “ปัญจลึงคศรม” ส่วนปราสาท 3 หลังหมายถึงตรีมูรติที่มีพระศิวะเป็นประธานตรงกลาง โดยมีพระพรหมและพระวิษณุประกอบ³⁴ ซึ่งมักพบในภาพสลักสำคัญของศาสนสถาน

นอกจากนี้ยังมีการสร้างปราสาทบริวาร 8 หลัง ซึ่งจำนวนแปดอาจหมายถึงมูรติทั้งแปดของพระศิวะที่กล่าวถึงในจารึกและการสร้างศิวลึงค์ 8 องค์ขึ้นบูชา³⁵ พบที่ปราสาททมเมืองเกาะแกร์ และปราสาทปากองซึ่งเป็นศาสนสถานศูนย์กลางของเมืองหริหรัลย์³⁶

อย่างไรก็ดีอิทธิพลทางศาสนาจากอินเดียมักถูกผสมผสานเข้ากับความหลากหลายของสังคมเขมรโบราณเสมอ กมลเศวต ภัตตราจารย์ (Bhattacharya K.) เชื่อว่าแนวคิดในไศวะ

³² หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, ผู้เรียบเรียง, *ศาสนพราหมณ์ในอาณาจักรขอม*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2547) ,43.

³³ Vasundhara Filliozat, “Pasupatp Saivism in Karnataka and Cambodia,” *Sikhsacakra* 4 (2001) : 24.

³⁴ Ibid.

³⁵ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, ผู้เรียบเรียง, *ศาสนพราหมณ์ในอาณาจักรขอม*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2547) ,54-55.

³⁶ ยอร์ช เซเดส์, *เมืองพระนคร นครวัด นครธม*, แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543), 67. นอกจากนี้ยังพบในศาสนสถานขนาดเล็กบริเวณเมืองเกาะแกร์ที่ปราสาทบันทายไพรจัล ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Henri Parmentier, *L’ Art Khmer Classique Monuments du Quadrant Nord-Est* (Paris : EFEO., 1939), 63.

นิกายได้รวมเข้ากับไวยศพนิกาย เช่นเดียวกับไศวนิกายที่ผสมผสานเข้ากับศาสนาพุทธมหายาน ซึ่งเริ่มชัดเจนขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เป็นต้นมาก็ได้พบหลักฐานจารึกที่กล่าวถึงพุทธศาสนมหายานจากที่ต่างๆ มากยิ่งขึ้น³⁷

คติในลัทธิไวยศพนซึ่งบูชาพระวิษณุเป็นประธาน ได้แพร่หลายและเป็นที่ยอมรับนับถือในราชวงศ์และข้าราชการชั้นสูงในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 โดยมีบทบาทในราชสำนักเขมร เช่นเดียวกับไศวนิกาย ดังจะเห็นได้จากจารึกปราสาทกอกโป (K255) ซึ่งสถาปนาขึ้นโดยข้าราชการที่นับถือไวยศพนิกายในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ได้กล่าวถึงการสถาปนารูปนันทิและมหากาล ซึ่งเป็นผู้เฝ้าศาสนสถานของพระศิวะให้มาประดิษฐานที่วิหารพระวิษณุ³⁸

การสำรวจปราสาทกอกโปในระยะแรกยังได้พบประติมากรรมทวารบาล 2 องค์ ภายในมณฑปหน้าซุ้มประตูทางเข้าครรรคฤหะของปราสาทประธาน³⁹ ลักษณะดังกล่าวจึงเป็นการผสมผสานแนวคิดของสองนิกายร่วมกัน และพบว่าศาสนสถานแบบไศวนิกายจะมีภาพสลักของพระวิษณุรวมอยู่ด้วยเสมอ

นอกเหนือจากการสร้างปราสาทเป็นหมู่จำนวน 3 หรือ 5 หลังแล้ว ศาสนสถานแบบไศวนิกายยังนิยมสร้างปราสาทที่เชื่อมต่อด้วยมณฑปด้านหน้า ซึ่งมีต้นแบบมาจากวิหารพระศิวะในประเทศอินเดียที่มีปราสาทเป็นอาคารประธานของศาสนสถาน มณฑปพัฒนามาจากมุขด้านหน้าของปราสาทที่ขยายเป็นโถงขนาดใหญ่สำหรับประกอบพิธีกรรม โดยมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือสี่เหลี่ยมจัตุรัสและมีสัดส่วนที่สัมพันธ์กับปราสาทประธานเสมอ⁴⁰

ภายหลังมณฑปและปราสาทถูกรวมเข้าด้วยกันโดยมีอันตราละเชื่อมต่อกับอาคารทั้งสองหลัง สำหรับศิวลึงค์ซึ่งเป็นประธานของศาสนสถานประดิษฐานภายในปราสาท ใต้อาคารมีการฝังวัตถุมงคลในภาชนะ และมีการวางท่อโสมสูตรสำหรับนำน้ำอภิเษกออกไปด้านนอกอาคาร วิหารพระศิวะในอินเดียยังพบการบูชารูปโคนนทิเสมอ โดยมักประดิษฐานภายในมุขหน้ามณฑปหันเข้า

³⁷ Kamaleswar Bhattacharya, "The Religions of Ancient Cambodia," in *Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia : Millennium of Glory* (USA. : Thames and Hudson Ltd., 1997), 46.

³⁸ George Coedès, "Les Inscriptions du Prasart Kok Po," *BEFEO* 37 (1937) : 379-411.

³⁹ ปราสาทกอกโปตั้งอยู่ทางทิศเหนือของบารายตะวันตกใกล้กับปราสาทออกยม ภายในบริเวณศาสนสถานมีสระน้ำล้อมรอบปราสาท 4 หลัง โดยปราสาท 3 หลังตั้งอยู่แยกกันหันไปทางทิศเหนือ ปราสาทหลังกลางมีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้า ส่วนปราสาทอีกหลังหนึ่งตั้งหันไปทางทิศตะวันออก ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Henri Marchal, "Note sur le dégagement du Prasart Kok Po," *BEFEO* 37 (1937) : 368-369.

⁴⁰ Stella Kramrisch, *The Hindu Temple* (India : University of Calcutta, 1976), 254.

หารูปเคารพประธาน หรือบางครั้งตั้งอยู่ในอาคารอีกหลังหนึ่งแยกออกไปทางด้านหน้าปราสาท อาคารทั้งหมดตั้งอยู่ภายในแผนผังที่มีกำแพงล้อมรอบซึ่งแยกศาสนสถานออกจากหมู่บ้านโดยรอบ⁴¹

รูปแบบระยะแรกของปราสาทแบบเขมรที่เชื่อมต่อด้วยมณฑป พบที่ปราสาทหลังกลางในกลุ่มปราสาทมเมืองเกาะแกร์ ซึ่งมีมณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแต่ยังไม่มีมุขทางเข้าด้านหน้า⁴² แผนผังปราสาทประธานและมณฑปนี้ได้มีการพัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่อง และเป็นรูปแบบสำคัญของศาสนสถานแบบไศวะนิกายที่แพร่หลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16

ศาสนสถานที่มีปราสาทประธาน 3 หลัง และปราสาทหลังกลางมีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า แบบปราสาทบันทายศรี เป็นศาสนสถานแบบไศวะนิกายรูปแบบหนึ่งซึ่งสถาปนาขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 โดยเป็นศาสนสถานประจำชุมชน “อิศวรปุระ” ซึ่งเป็นศูนย์กลางของลัทธิไศวะนิกายที่มีการยอมรับนับถือสืบต่อมา⁴³

ปราสาทบันทายศรีมีการวางผังที่ประกอบด้วยกำแพงและสระน้ำล้อมรอบตามคติจักรวาล ปราสาทหลังกลางประดิษฐานประติมากรรมพระศิวะ ปราสาทหลังทิศเหนือประดิษฐานรูปพระวิษณุ ส่วนหลังทิศใต้ประดิษฐานศิวลึงค์อีกองค์หนึ่ง⁴⁴ ซึ่งเป็นการผสมผสานการบูชาพระศิวะและพระวิษณุร่วมกัน

รูปแบบศาสนสถานและแนวคิดในลัทธิไศวะนิกายนี้ได้เผยแพร่เข้ามายังชุมชนต่างๆในดินแดนไทย พร้อมกับพื้นฐานการสร้างปราสาทประจำชุมชนซึ่งสถาปนาพระศิวะเป็นประธาน และมีภาพสลักที่เกี่ยวข้องกับพระวิษณุ และเทพเจ้าประจำทิศต่างๆประกอบในศาสนสถานเสมอ ศาสนสถานเหล่านี้มีระเบียบแบบแผนเดียวกับที่เมืองพระนคร แต่มีขนาดสัดส่วนและการพัฒนา

⁴¹ Heinrich Robert Zimmer, *The Art of Indian Asia* (New York : Kingsport Press, 1960), 256.

⁴² Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1,1966), 64.

⁴³ โดยในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ทรงให้ทิวากรบัณฑิต ราชครูของพระองค์ สถาปนาลัทธิไศวะนิกายขึ้นที่ปราสาทบันทายศรีอีกครั้ง ปรากฏในจารึกพนมสันต์ (K194) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Vittorio Roveda, *Image of the Gods* (Thailand : Riverbook, 2005), 350. จารึกและแผนผังปราสาทบันทายศรี ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในภาคผนวก ข.

⁴⁴ Louis Finot, Henri Parmentier and Goloubew V., *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus Co.,Ltd., 2000), 6.

รูปแบบสถาปัตยกรรมที่ต่างออกไปในแต่ละท้องถิ่น อันเป็นลักษณะสำคัญของศาสนสถานแบบ
เขมรในดินแดนไทย

3 รูปแบบและแผนผังศาสนสถานเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17

เซเดส์(Coedès G.)ได้กล่าวไว้ว่า ศิลปะเขมรเป็นผลผลิตของอารยธรรมอินเดียที่เผยแพร่
เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่มีลักษณะที่เป็นตัวของตัวเองซึ่งได้แรงบันดาลใจมา
จากวัฒนธรรมดั้งเดิมที่สืบทอดมา⁴⁵ รูปแบบของศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรจึงเป็นการสะท้อน
แนวคิดเรื่องแนวแกนและจุดศูนย์กลางอันมีต้นแบบมาจากศาสนสถานของอินเดีย โดยมีปราสาท
ประธานเป็นศูนย์กลางและเป็นรูปจำลองของจักรวาล ซึ่งได้ผสมผสานกับอิทธิพลศิลปะอินเดียได้
และศิลปะชาว⁴⁶ จนมีระเบียบแบบแผนของตนเองอย่างเด่นชัด

ศาสนสถานเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 มีระเบียบการวางผังที่พัฒนามาจาก
รูปแบบในยุคก่อนโดยมีองค์ประกอบสำคัญได้แก่

- 1 ปราสาทประธานและครรภคฤหะ
- 2 มณฑป
- 3 กำแพงล้อมรอบหรือระเบียงคด
- 4 โคปุระ
- 5 บรรณาลัย
- 6 สระน้ำ

ในแนวแกนตั้ง ปราสาทแบบเขมรแบ่งออกเป็น 3 ส่วนประกอบด้วย 1 ส่วนฐาน ซึ่ง
รองรับอาคารทั้งหมดและมีการพัฒนาเป็นฐานซ้อนชั้นสูง 2 ส่วนเรือนธาตุและครรภคฤหะ สำหรับ
ประดิษฐานรูปเคารพ และ 3 ส่วนบนหรือชั้นหลังคา⁴⁷ ซึ่งเป็นแบบชั้นซ้อน ส่วนใหญ่มักมีจำนวน 5
ชั้นก่อลดหลั่นกันขึ้นไปประดับด้วยบรรพแถลงหรือปราสาทจำลอง โดยมีส่วนยอดสุดประดับด้วย
กลศและตรีศูล⁴⁸

⁴⁵ ยอร์ช เซเดส์, **เมืองพระนคร นครวัด นครธม**, แปลโดย ปรานี วงษ์เทศ, พิมพ์ครั้งที่ 6
(กรุงเทพฯ : มติชน, 2543), 17.

⁴⁶ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, **ศิลปะขอม** (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2539), 15.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, 49.

⁴⁸ ดูรายละเอียดเรื่ององค์ประกอบสถาปัตยกรรมเขมรเพิ่มเติมในภาคผนวก ก.

ลักษณะของชั้นหลังคาปราสาทเช่นนี้คล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมแบบอินเดียนได้ ซึ่งมีโครงสร้างหลังคาซ้อนชั้นเป็นแบบปิรามิดลดหลั่นกันไป ชั้นเหล่านี้หมายถึง "ภูมิ" หรือฐานันดรอันเป็นที่อยู่ของเทพเจ้า และมีการประดับชั้นหลังคาด้วยองค์ประกอบต่างๆ เช่นการประดับด้วยซุ้มวงโค้งแบบ"กุฑู" หรือรูปอาคารจำลอง⁴⁹ อันเป็นตัวแทนของ "วิมาน" หรือที่ประทับของเทพเจ้า องค์ประกอบเหล่านี้ยังใช้ปิดช่องว่างระหว่างชั้นหลังคาซึ่งให้ผลต่อรูปร่างโดยรวมของหลังคาที่กลมกลืน

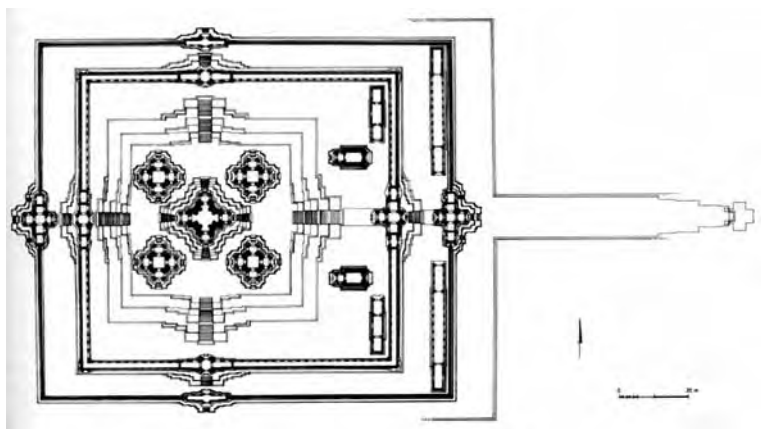
แผนผังศาสนสถาน

การศึกษาของบัวเซอร์ลิเยร์ (Boisselier J.) แบ่งแผนผังศาสนสถานเขมรออกเป็น 2 รูปแบบคือ **แบบที่ 1 แผนผังแบบศูนย์กลาง** เป็นการสร้างศาสนสถานที่มีปราสาทประธานเป็นศูนย์กลางของผัง ล้อมรอบด้วยปราสาทบริวารหรือระเบียงคด ส่วนมากมักตั้งอยู่บนฐานซ้อนชั้นสูง เช่นปราสาทบากอง ปราสาทแปรรูปและปราสาทตาแก้ว (ภาพที่ 1) ลักษณะดังกล่าวยังเป็นการสร้างศาสนสถานในความหมายของการเป็นศูนย์กลางของเมือง หรือเป็นรูปจำลองของภูเขาธรรมชาติ โดยให้คำนิยามในภาษาฝรั่งเศสว่า "Temple-Montagne"⁵⁰

แบบที่ 2 แผนผังแบบแนวแกน แบ่งออกเป็น แผนผังแบบแนวแกนที่สร้างในพื้นที่ราบ เช่นปราสาทธมเกาะแกร์และปราสาทบันทายศรี และในที่สูงหรือเนินเขาธรรมชาติเช่นปราสาทพระวิหารและปราสาทวัดภู (ภาพที่ 2) ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงแนวคิดเรื่องภูเขาธรรมชาติที่สัมพันธ์กับ เทพเจ้าเข้าด้วยกัน ลักษณะสำคัญคือการจัดวางปราสาทประธานไว้ด้านใน ล้อมรอบด้วยระเบียงคดบนจุดที่สูงสุดของเนินเขา มีทางเดิน โคปุระและระเบียงคดชั้นต่างๆ เพื่อขึ้นสู่ปราสาทประธาน นอกจากนี้ศาสนสถานบางแห่งพบการสร้างบารายหรือสระน้ำประกอบในแผนผัง

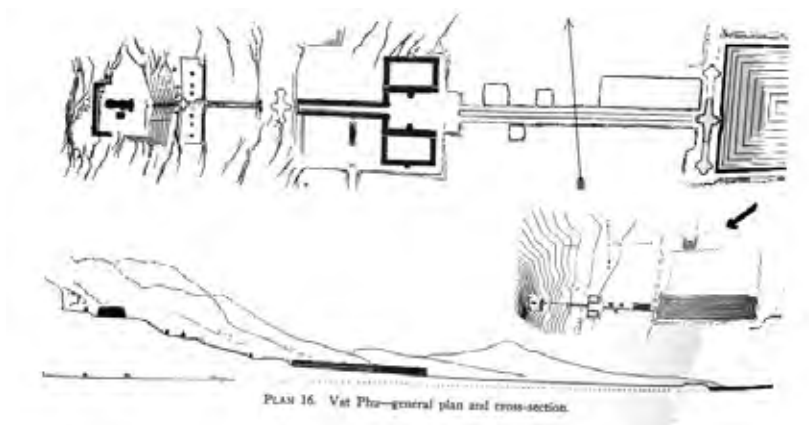
⁴⁹ หม่อมเจ้า สุภัทดิศ ดิศกุล, **ศิลปะอินเดีย**, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2534), 177.

⁵⁰ Jean Boisselier, **Le Cambodge** (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1,1966), 53-56.

ภาพที่ 1 แผนผังปราสาทตาแก้ว

ที่มา : Jacques Dumarçay and Michael Smithies, *Cultural Sites of Burma Thailand, and Cambodia* (USA. : Oxford University Press, 1995), 90.

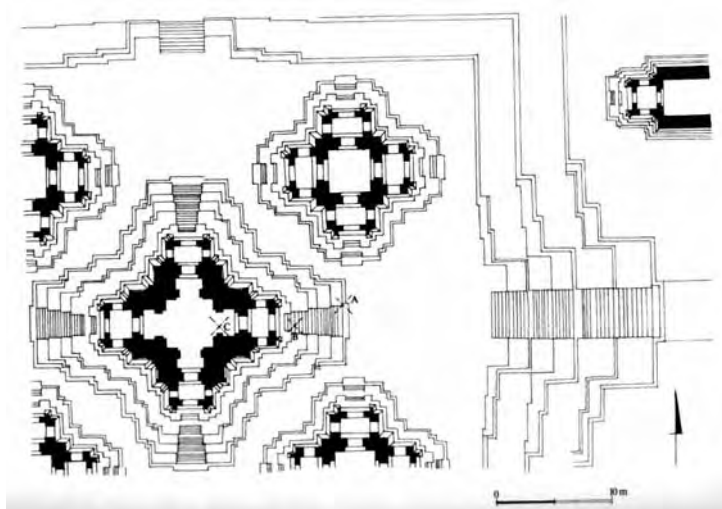

ภาพที่ 2 แผนผังปราสาทวัดภู

ที่มา : Lawrence Plamer Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, 2nd ed. (Bangkok : White Lotus Co.,Ltd., 1999), Plan16.

แผนผังปราสาท

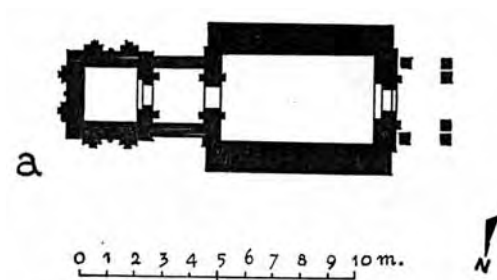
รูปแบบสำคัญของปราสาทเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 พัฒนาขึ้นจากกลุ่มปราสาทในเมืองพระนครซึ่งสถาปนาขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 การศึกษาของบัวเซอร์ลีเยร์ (Boisselier J.) ได้กล่าวไว้ว่าแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุข 4 ด้านของปราสาทตาแก้ว (ภาพที่ 3) เป็นรูปแบบที่พัฒนาต่อมาในปราสาทสมัยบาปวน โดยเฉพาะในกลุ่มศาสนสถานที่สร้างในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้แก่ปราสาทบาเซต ปราสาทวัดเอก ปราสาทพนมจิชอร์ และปราสาทพระวิหาร ซึ่งแผนผังปราสาทประธานมีมุข 4 ด้านและมีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้า

ภาพที่ 3 แผนผังปราสาทประจัน ปราสาทตาแก้ว

ที่มา : Jacques Dumarçay, *Architecture and Its Models in South East Asia* (Bangkok : Orchid Press, 2003), 100.

รูปแบบแผนผังของปราสาทเชื่อมต่อด้วยมณฑป พัฒนารูปร่างขึ้นจากปราสาทหลังกลางในกลุ่มปราสาทหมากะแกร์ (ภาพที่ 4) มณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มุขทางเข้าด้านหน้าเป็นเสารับโครงหลังคาซึ่งยังไม่ได้ก่อผนังเป็นห้อง โครงสร้างของปราสาทและมณฑปเป็นผนังรับน้ำหนักก่ออิฐ⁵¹

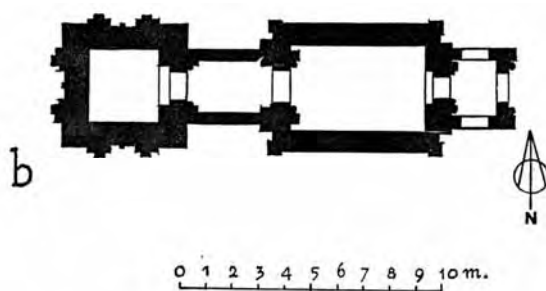

ภาพที่ 4 แผนผังปราสาทหมากะแกร์ หลังกลาง

ที่มา : Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 65.

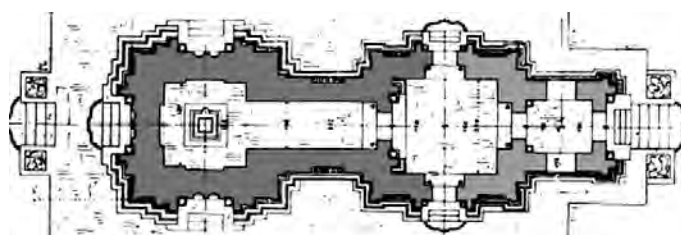
⁵¹ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 64.

ในระยะต่อมาแผนผังมณฑปเพิ่มมุขหน้าซึ่งก่อเป็นห้องอย่างสมบูรณ์ มีซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าและเปิดเป็นช่องหน้าต่างที่ผนังสองข้าง เช่นที่ปราสาทเสกตาต่วย (ภาพที่ 5) และปราสาทตระพังขย⁵² ปราสาทและมณฑปเชื่อมต่อกันด้วยฉนวนที่ก่อผนังทึบทั้งสองด้าน แผนผังปราสาทแบบนี้จึงค่อนข้างปิดทึบ การเพิ่มสัดส่วนของมณฑปและเปิดซุ้มประตูที่ห้องกลางของมณฑปแบบปราสาทบันทายสรี (ภาพที่ 6) จึงทำให้พื้นที่ภายในอาคารมีความโปร่งมากขึ้น

ภาพที่ 5 แผนผังปราสาทเสกตาต่วย

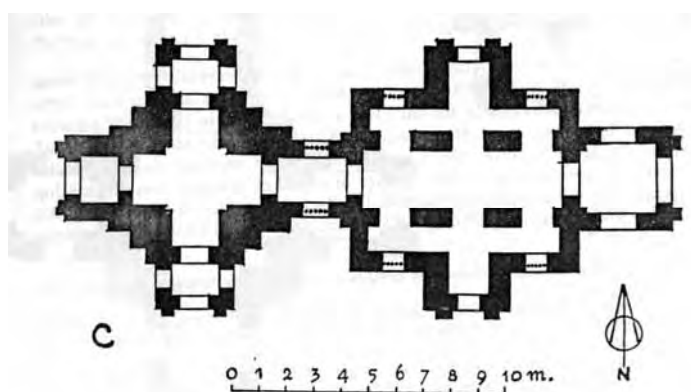
ที่มา : Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 65.

ภาพที่ 6 แผนผังปราสาทบันทายสรี หลังกลาง

ที่มา : Henri Parmentier, *L' Art Khmer Classique Monuments du Quadrant Nord-Est* (Paris : EFEO., 1939), Plate 21.

⁵² ดูรายละเอียดแผนผังปราสาทเพิ่มเติมในภาคผนวก ข.

ภาพที่ 7 แผนผังปราสาทวัดเอก

ที่มา : Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 65.

แผนผังมณฑปในสมัยบาปวนมีขนาดใหญ่ขึ้นโดยการเพิ่มช่องเสากายในมณฑปซึ่งแบ่งพื้นที่ห้องกลางของมณฑปออกเป็น 3 ส่วน พบที่ปราสาทวัดเอก (ภาพที่ 7) ปราสาทบาเสธ และปราสาทพนมจิชอร์⁵³ การปรับโครงสร้างอาคารเช่นนี้ทำให้ผนังด้านข้างสามารถเปิดเป็นช่องหน้าต่างได้มากขึ้นกว่าโครงสร้างผนังรับน้ำหนักแบบเดิม และมีการพัฒนาต่อมาเป็นโครงสร้างเสาและคานายืนในสมัยนครวัด

ปราสาทที่สร้างในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 นอกจากการปรับแผนผังให้มีมุขยื่น 4 ด้านแล้ว ปราสาทเหล่านี้มีแนวโน้มการพัฒนาความสูงเพิ่มมากขึ้น และมีการประดับชั้นหลังคาปราสาทด้วยนาคปักแทนการใช้ปราสาทจำลองแบบเดิม โดยเฉพาะในกลุ่มปราสาทสมัยนครวัดและสืบเนื่องไปยังสมัยบาปวน ซึ่งมีสัดส่วนความสูงเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน ชุดฐานปราสาทในสมัยนี้นิยมสร้างเป็นฐานสูง ชั้นหลังคามีการเพิ่มงานประดับด้วยบรรพแถลงจำนวนมากและมีรูปร่างชั้นหลังคาโดยรวมเป็นทรงโค้ง⁵⁴ โดยเฉพาะชั้นหลังคาปราสาทนครวัดที่มีการเพิ่มมุมอย่างมากจนมีรูปร่างคล้าย “ดอกบัวตูม”⁵⁵

พัฒนาการสถาปัตยกรรมเขมรที่นักวิชาการได้กล่าวไว้ข้างต้น เป็นบรรทัดฐานในการศึกษาเปรียบเทียบกับศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยที่สถาปนาขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษนี้

⁵³ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 65.

⁵⁴ Ibid., 69.

⁵⁵ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล, *ศิลปะขอม* (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2539), 50.

ซึ่งมีการรับอิทธิพลทั้งรูปแบบและแนวคิดทางศาสนาจากเมืองพระนคร และพบว่ามียาละเอียดที่แตกต่างกัน

เช่นเดียวกับการประดับสถาปัตยกรรมซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการตรวจสอบ วิวัฒนาการทางศิลปะควบคู่ไปกับความหมายในเชิงประติมานวิทยา ภาพสลักสำคัญมักปรากฏที่ทับหลังและหน้าบันของปราสาท เป็นภาพเทพเจ้าและคติในทางศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธที่สร้างขึ้นสัมพันธ์กับตำแหน่งที่ตั้งในศาสนสถาน อิทธิพลต้นแบบของงานประดับเหล่านี้ได้มีการปรับปรุงด้วยงานช่างในท้องถิ่น ทำให้รูปแบบงานประดับและองค์ประกอบสถาปัตยกรรมเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดอายุสมัยศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยควบคู่ไปกับการศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรม

4 ศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทย: แนวทางการศึกษาที่ผ่านมา

ศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยพบกระจายอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกของประเทศมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ทั้งในบริเวณชุมชนขนาดเล็กและชุมชนศูนย์กลางขนาดใหญ่ที่มีพัฒนาการหลายยุคสมัย โดยมีความหนาแน่นในเขตตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือในบริเวณจังหวัดนครราชสีมา สุรินทร์ บุรีรัมย์ และศรีสะเกษ

โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณเมืองพิมายและพนมรุ้ง ซึ่งได้พบหลักฐานศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมที่มีความสำคัญในระดับภูมิภาค และเกี่ยวข้องกับถิ่นฐานของกษัตริย์เขมรราชวงศ์มหิธรปุระ ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญต่อการปกครองอาณาจักรเขมรที่เมืองพระนครในเวลาต่อมา

ศาสนสถานส่วนใหญ่สร้างขึ้นเพื่อเป็นปราสาทประจำชุมชนตามคติทางศาสนาฮินดูหรือศาสนาพุทธมหายาน มีรูปแบบคล้ายคลึงกับศูนย์กลางอาณาจักรที่เมืองพระนคร และมีการพัฒนาให้สอดคล้องกับเงื่อนไขในท้องถิ่นเสมอโดยเฉพาะในเรื่องของภูมิศาสตร์ที่ตั้ง

การศึกษาศาสนสถานแบบเขมรในประเทศไทยที่ผ่านมาเป็นการศึกษาพัฒนาการทางศิลปะที่อิงกับศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชา ซึ่งเป็นศูนย์กลางของการกระจายอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมมายังดินแดนไทย โดยใช้หลักการวิเคราะห์รูปแบบศิลปกรรมและศึกษาวิวัฒนาการของลวดลายประดับ เพื่อกำหนดอายุสมัยใกล้เคียงกับต้นแบบที่เมืองพระนคร โดยการพิจารณาแผนผัง รูปทรงและลวดลายประดับควบคู่กันเพื่อตรวจสอบกับอายุสมัยจากหลักฐานจารึก

แนวทางการศึกษาดังกล่าวทั้งการวิเคราะห์องค์ประกอบสถาปัตยกรรมและวิวัฒนาการของลวดลายประดับ เป็นพื้นฐานของการศึกษาศิลปะเขมรของนักวิชาการอาทิเช่นบัว

เซอร์ลีเยร์ (Boisselier J.) และหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ซึ่งทรงใช้เป็นบรรทัดฐานในการศึกษาเพิ่มเติมเพื่อเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะเขมรในประเทศไทยได้เป็นอย่างดี

การรับอิทธิพลศิลปะเขมรจากศูนย์กลางนี้ บางครั้งพบว่าการเหลื่อมล้ำของรูปแบบและช่วงเวลา ทำให้รูปแบบศิลปกรรมในยุคก่อนยังมีความนิยมต่อเนื่องอยู่ และมีการผสมผสานรูปแบบศิลปะในยุคหลังจนเกิดรูปแบบเฉพาะขึ้น ลักษณะเช่นนี้เป็นเงื่อนไขสำคัญในการตรวจสอบและกำหนดอายุศิลปกรรมเขมรที่พบในประเทศไทย สอดคล้องกับข้อมูลการสำรวจโบราณสถานในประเทศไทยของกรมศิลปากร ซึ่งพบความหลากหลายของรูปแบบศิลปกรรมและลักษณะท้องถิ่นเข้ามาผสมผสาน

เช่นเดียวกับการศึกษาวิวัฒนาการลวดลายทับหลังที่พบในประเทศไทยโดยการเปรียบเทียบกับรูปแบบทับหลังที่ประเทศกัมพูชาแสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะบางประการของงานศิลปกรรมในไทยที่มีความแตกต่างจากต้นแบบ ส่งผลให้การกำหนดอายุสมัยทับหลังในประเทศไทยอาจเป็นงานสร้างร่วมสมัยกับเมืองพระนครหรือหลังกว่าก็ได้⁵⁶ ดังนั้นการกำหนดอายุทับหลังแบบเขมรในประเทศไทยจึงจำเป็นต้องพิจารณาปัจจัยด้านอื่นๆเพิ่มเติม อาทิเช่นรูปแบบของศาสนสถานและพัฒนาการของชุมชนที่ตั้ง โดยเฉพาะกลุ่มทับหลังศิลปะคลังและศิลปะบาปวนที่มีการผสมผสานทางด้านรูปแบบและพบจำนวนมากในดินแดนไทย

การศึกษาโครงสร้างสถาปัตยกรรมของปราสาทแบบเขมรในประเทศไทย เป็นอีกแนวทางหนึ่งซึ่งตรวจสอบพัฒนาการทางการก่อสร้างที่ให้ผลสอดคล้องกับการกำหนดอายุรูปแบบศิลปกรรมที่นักวิชาการหลายท่านได้ศึกษาไว้ และพบลักษณะที่แตกต่างของโครงสร้างการก่ออิฐระหว่างชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กับชุมชนในภาคกลางแถบเมืองลพบุรีและเมืองศรีเทพ แม้ว่าจะเป็นการรับอิทธิพลศิลปะเขมรร่วมสมัยกันก็ตาม⁵⁷

นอกเหนือจากรูปแบบศิลปกรรมแล้วการศึกษาด้านผังเมืองของชุมชนอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และข้อมูลการบูรณะศาสนสถานโดยกรมศิลปากรในระยะหลังทำให้พบลักษณะของงานศิลปกรรมที่เป็นการริเริ่มและพัฒนาขึ้นในท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น แสดงให้เห็นลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่มีระเบียบของผังเมืองที่คล้ายคลึงกันโดยมีศาสนสถานเป็นศูนย์กลาง และมีแนวโน้มการขยายตัวจากบริเวณชายแดนที่ติดต่อกับประเทศกัมพูชา เข้าสู่พื้นที่

⁵⁶ สมิตี ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 32-33.

⁵⁷ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), 154-159.

ภายในของประเทศไทยทางตอนกลางและตอนเหนือตามลำดับ โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ซึ่งพบการขยายตัวของชุมชนส่วนหนึ่งสอดคล้องกับการพัฒนารูปแบบศิลปกรรม

อาจกล่าวได้ว่าการศึกษาศิลปะเขมรในประเทศไทยที่ผ่านมา ได้พบข้อมูลและหลักฐานศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชนในท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการรับอิทธิพลจากต้นแบบเสมอ แนวทางการศึกษาศิลปะเขมรในประเทศไทยในปัจจุบันรวมทั้งในงานวิจัยฉบับนี้ จึงเป็นการนำเสนอรูปแบบศิลปกรรมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ที่สัมพันธ์กับเมืองพระนคร และขณะเดียวกันก็เน้นลักษณะเฉพาะที่แตกต่างอันเป็นเงื่อนไขของท้องถิ่น ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชุมชนอารยธรรมเขมรในดินแดนไทย มีความสำคัญในระดับศูนย์กลางของภูมิภาคและมีพัฒนาการทางศิลปกรรมสืบเนื่องกลับไปยังเมืองพระนคร อนึ่งอิทธิพลศิลปกรรมเขมรที่สั่งสมมาเป็นเวลายาวนานในดินแดนแถบนี้ ส่วนหนึ่งได้มีการผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมของชุมชนที่ใช้ภาษาไทย และเป็นรากฐานให้กับงานศิลปกรรมในดินแดนไทยในพุทธศตวรรษต่อมา

บทที่ 2

ศาสนสถานและชุมชนอารยธรรมเขมรในดินแดนไทยในพุทธศตวรรษที่ 16

เงื่อนไขของภูมิศาสตร์ที่ตั้ง

อารยธรรมเขมรในดินแดนไทยปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครในราวพุทธศตวรรษที่ 12 อันเป็นยุคแรกเริ่มของการรับและแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง

ในอดีตชุมชนในที่ราบสูงทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการติดต่อกับศูนย์กลางอาณาจักรเขมรหรือดินแดนในประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ผ่านเส้นทางตามแนวช่องเขาของเทือกเขาพนมดงรักซึ่งแบ่งแยกภูมิประเทศที่ราบสูงและที่ราบต่ำทั้งสองออกจากกัน โดยมีพื้นที่ติดต่อกันในเขตจังหวัดสระแก้ว บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี

การรับและแลกเปลี่ยนทางการค้าและทางวัฒนธรรมทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นผลให้เกิดชุมชนขนาดใหญ่ที่มีความสำคัญในระดับภูมิภาคและมีความสำคัญทางเศรษฐกิจในแถบเมืองพิมาย-พนมรุ้ง

ชุมชนอารยธรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากภูมิประเทศที่เป็นเส้นทางติดต่อกับเมืองพระนครบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี-สระแก้ว และทางด้านจังหวัดสุรินทร์-ศรีสะเกษ ผ่านแนวเทือกเขาพนมดงรักและกระจายเข้าสู่พื้นที่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปสู่ชุมชนโบราณเดิมซึ่งรับวัฒนธรรมทวารวดีมาก่อน และบางส่วนได้จัดตั้งเป็นชุมชนใหม่ขึ้น (ภาพที่ 8)

รูปแบบของชุมชนเหล่านี้มีการวางผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ภายในเมืองมีสระน้ำและศาสนสถานตั้งอยู่บริเวณใจกลางเมือง สำหรับชุมชนขนาดใหญ่มักพบบารายในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเป็นการผสมผสานแนวคิดของการสร้างศูนย์กลางทางศาสนาตามคติจักรวาลควบคู่ไปกับการพัฒนาชุมชนและพื้นที่ทำการเกษตร

ชุมชนโบราณบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-แม่น้ำชีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นแหล่งอารยธรรมที่มีการรับวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรอย่างต่อเนื่อง และขยายไปทางทิศตะวันตกจากจังหวัด

อำเภอภูเขียวจังหวัดชัยภูมิ² ในขณะเดียวกันเมืองพิมายและชุมชนโดยรอบก็ได้สะสมความเจริญตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์เรื่อยมา ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานและการผลิตเกลือสินเธาว์ในพื้นที่นี้มาอย่างต่อเนื่อง

ภายหลังชุมชนเหล่านี้ได้ปรับเข้าสู่วัฒนธรรมเขมรและมีการสร้างปราสาทโนนกู่และปราสาทเมืองแขกขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ใกล้กับเมืองเสมา การขยายตัวของชุมชนในแถบนี้เป็นผลให้การติดต่อระหว่างเมืองพิมาย โคราชบุรี เมืองรัตนปุระซึ่งเป็นที่ตั้งปราสาทพนมวัน และเมืองลพบุรีหรือลพบุรี มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

สอดคล้องกับการสร้างปราสาทอิฐในชุมชนเหล่านี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ที่ปราสาทจังหวัดลพบุรี³ และกลุ่มปราสาทอิฐหลังเดิมในบริเวณปราสาทพนมวัน⁴ ซึ่งพบหลักฐานจารึกพุทธศตวรรษที่ 15 ในสมัยพระเจ้าโยวรมัน⁵

บริเวณโดยรอบเมืองโคราชบุรียังมีศาสนสถานประจำชุมชนขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วไปซึ่งปัจจุบันได้เสื่อมสภาพไปมากแล้ว แต่คงเหลือหลักฐานศิลปกรรมและงานประดับบางส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของชุมชนในแถบนี้ และขยายไปยังชุมชนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ แถบอำเภอปักธงชัย-โชคชัย-ครบุรี สัมพันธ์กับกลุ่มศาสนสถานในเขตอำเภอปะคำ-บ้านกรวด-ประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ที่มีปราสาทเมืองต่ำและปราสาทพนมรุ้งเป็นศูนย์กลาง

ในทางภูมิศาสตร์ชุมชนเหล่านี้ยังเชื่อมโยงกับชุมชนในเขตอำเภอตาพระยา จังหวัดสระแก้วและจังหวัดปราจีนบุรีทางภาคตะวันออก ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณศรีมโหสถ ปราสาทเขาน้อยและปราสาทสดีอกก้อกรม โดยมีเส้นทางผ่านช่องเขาสะแกกราชและช่องเขาตะโกในจังหวัด

² นันทวรรณ ภูสวาท, **พลิกปมแผ่นดินไทย** (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง, 2540), 134-136.

³ สฤณีพงศ์ ขุนทรง, “ปราสาทเมืองลพบุรี ปราสาทแบบขอมที่เก่าที่สุดในภาคกลางของประเทศไทย,” **เมืองโบราณ** 32, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2549) : 103.

⁴ พงศ์ธันว์ บรรทม, **ปราสาทพนมวัน** (กรุงเทพฯ : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา, 2543), 16-17.

⁵ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, “จารึกปราสาทหินพนมวัน,” ใน **ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย**, พิริยะ ไกรฤกษ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2520), VI-X.

บุรีรัมย์เพื่อเข้าสู่ชุมชนชายฝั่งทะเลตะวันออก⁶ และเป็นเส้นทางที่อารยธรรมเขมรในระยะแรกแพร่เข้ามาในภูมิภาค⁷

การกระจายตัวของชุมชนวัฒนธรรมเขมรได้เคลื่อนเข้าสู่พื้นที่ตอนบนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในช่วงเวลาเดียวกับที่อิทธิพลจากศูนย์กลางอาณาจักรเขมรสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 มีบทบาทสำคัญในภูมิภาคนี้ และมีศาสนสถานสำคัญสร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว ได้แก่ปราสาทพระวิหาร ปราสาทตาเมือนธม และปราสาทสดีอกก็อกรม

ศาสนสถานเหล่านี้สร้างขึ้นในแถบเทือกเขาพนมดงรัก โดยเฉพาะปราสาทพระวิหาร ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาและมีความสำคัญต่อชุมชนโดยรอบ แนวคิดในการสร้างศาสนบรรพตเช่นนี้สืบทอดมาในวัฒนธรรมเขมรตั้งแต่สมัยแรกสร้างเมืองพระนคร และด้วยเงื่อนไขของภูมิประเทศที่เป็นที่ราบสูงต่อเนื่องจากเทือกเขา ทำให้ชุมชนในภูมิภาคนี้ให้ความสำคัญกับการสถาปนาศาสนสถานบนยอดเขาควบคู่ไปกับการสร้างปราสาทประจำชุมชนในที่ราบ

การตั้งชุมชนใหม่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นตามเส้นทางโบราณที่เชื่อมระหว่างเมืองพิมาย ผ่านจังหวัดบุรีรัมย์ในเขตอำเภอนางรอง หางรองและประโคนชัย และจังหวัดสุรินทร์ที่ปราสาทตาเมือนธมเพื่อเข้าสู่เมืองพระนคร ซึ่งได้พบศาสนสถานขนาดเล็กจำนวนมาก และบางแห่งเป็นชุมชนผลิตเครื่องถ้วยแบบเขมรที่ตั้งอยู่ตามเส้นทางดังกล่าว⁸

การขยายตัวของชุมชนตามเส้นทางโบราณทำให้เกิดการสร้างศาสนสถานกลางชุมชน ซึ่งเป็นปราสาทขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปทางตอนบนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากขึ้น ได้แก่ชุมชนปราสาทสระกำแพงใหญ่ และปราสาทกุ๊กกาสิงห์ และเชื่อมโยงกับชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมาย ซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาทกุ๊กพราหมณ์จำศีล ปราสาทกุ๊กสวนแดง ปราสาทกุ๊กน้อยและปราสาทเปือยน้อย ตั้งแต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16

การกระจายตัวของชุมชนเริ่มเข้าสู่ตอนเหนือของภาคตะวันออกเฉียงเหนือผ่านชุมชนปราสาทเปือยน้อยและปราสาทสระกำแพงใหญ่เข้าสู่บริเวณแอ่งสกลนครทางหนึ่ง และอีกทางหนึ่ง

⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “เมืองศรีมโหสถจังหวัดปราจีนบุรี ลุ่มน้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเลตะวันออกในประวัติศาสตร์(สยาม)ประเทศไทย,” เอกสารพิมพ์แจกในงานทำบุญกระดุกนางลั่นจี่ วงษ์เทศ, 14 กรกฎาคม 2550. (แผ่นพับ)

⁷ ธาดา สุทธิธรรม, **ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า, 2544), 305.

⁸ เรื่องเดียวกัน, 300.

เป็นการแพร่กระจายมาทางแถบแม่น้ำโขงผ่านชุมชนซึ่งเป็นที่ตั้งของพระธาตุพนม⁹ โดยมีการ
สร้างศาสนสถานหนาแน่นบริเวณเมืองหนองหานหลวงได้แก่ปราสาทนารายณ์เจงเวง และ
ปราสาทภูเพ็กในจังหวัดสกลนคร

ชุมชนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับชุมชนตอนล่างของภาคเรื่อยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่
18 อันเป็นช่วงเวลาที่ศิลปกรรมเขมรแบบบายนแพร่หลายเข้ามา พร้อมกับคติการนับถือพุทธ
ศาสนamahayanในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โดยพบการสร้างอโรคยศาลและธรรมศาลาจำนวน
มากกระจายตัวอยู่ในชุมชนเดิม และบางแห่งเป็นชุมชนเกิดใหม่ตามเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อ
ภายในภูมิภาคซึ่งเป็นทั้งเส้นทางการค้าขายและจาริกแสวงบุญ¹⁰

ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอารยธรรมเขมรในดินแดนไทย กับศูนย์กลางที่เมือง พระนคร

อิทธิพลทางการเมืองและศิลปกรรมจากศูนย์กลางอาณาจักรเขมรได้สะสมอยู่ใน
วัฒนธรรมของชุมชนโบราณแถบนี้มาเป็นเวลายาวนาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงพุทธศตวรรษที่
16-17 ซึ่งเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อทั้งในด้านประวัติศาสตร์การปกครองของอาณาจักรเขมร และการ
สืบเนื่องของศิลปกรรมในสมัยคลัง บาปวนและนครวัด อันเป็นยุคสมัยที่อาณาจักรเขมรที่เมืองพระ
นครมีความรุ่งเรืองมากที่สุดช่วงหนึ่งในประวัติศาสตร์ และมีความสัมพันธ์กับชุมชนในภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือของไทยอย่างใกล้ชิด

ดังจะเห็นได้จากหลักฐานจารึกที่พบจำนวนมากในดินแดนไทย (ตารางที่ 1 และ 2)
กล่าวถึงพระนามพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ในราชวงศ์ศรวะ¹¹ และ

⁹ แอ่งสกลนคร ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดอุดรธานี หนองคาย สกลนคร นครพนม และบางส่วนของ
จังหวัดมุกดาหาร ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรกฎ บุญลพ, “ร่องรอยเขมรโบราณในแอ่งสกลนคร,” เอกสาร
ประกอบการบรรยาย เสนอที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร , 27 เมษายน 2548. (อัดสำเนา)

¹⁰ การสำรวจที่ตั้งของธรรมศาลาพบเส้นทางหลักเข้าสู่เมืองพิมายโดยตรงและอีกเส้นทางหนึ่งแยก
ไปยังปราสาทพนมรุ้ง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Asger Mollerup, *The Dharmasala Route from Angkor to
Pimai : An Ancient Route in Revival* [Online], accessed December 2008. Available from
<http://www.thai-isian-lao.com/>

¹¹ ปรากฏในจารึกปราสาทพนมวัน (K 393) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Coedès,
Inscriptions du Cambodge, vol. 7 (Paris : EFEO., 1951) , 64.

กษัตริย์จากราชวงศ์มหิธรปุระผู้ปกครองอาณาจักรเขมรในพุทธศตวรรษต่อมา¹² แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของชุมชนและราชวงศ์ที่มีถิ่นฐานแถบเมืองพิมายและพนมรุ้ง

ช่วงเวลาดังกล่าวยังได้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มชนชั้นปกครองที่เมืองพระนคร ซึ่งต่างมีถิ่นฐานและเครือญาติในชุมชนต่างๆโดยรอบศูนย์กลาง เมืองชายขอบเหล่านี้ซึ่งรวมถึงชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรที่มีเมืองพระนครเป็นศูนย์กลาง โดยมีบทบาทเป็นเครือข่ายที่มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิด

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ทำให้นักวิชาการเชื่อว่าเหตุการณ์ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นการแย่งชิงอำนาจเหนือเมืองพระนครระหว่างพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 กับพระเจ้าชัยวรมัน ซึ่งได้พบจารึกของพระองค์ส่วนหนึ่งที่เมืองพระนคร และดินแดนโดยรอบบริเวณเมืองพระตะบองและเมืองกำปงธม¹³ ในช่วงเวลาราว 10 ปีก่อนที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 จะมีอำนาจเบ็ดเสร็จที่เมืองพระนครในปีพ.ศ.1554¹⁴ หรืออาจเป็นช่วงเวลาก่อนหน้านั้นเล็กน้อยในราวพ.ศ.1549¹⁵

ข้อมูลจากจารึกทำให้สันนิษฐานได้ว่าอำนาจการปกครองในศูนย์กลางอาณาจักรและเมืองชายขอบของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เกิดขึ้นในช่วงเวลาไล่เลี่ยกัน โดยเฉพาะชุมชนทางทิศตะวันตกในดินแดนไทยพบจารึกของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่จังหวัดปราจีนบุรี (K 991) กล่าวถึงพระองค์และตระกูลข้าราชการ มีเนื้อหาเช่นเดียวกับจารึกปราสาทเบงเมืองพระนคร ซึ่งจารึกขึ้น

¹² กษัตริย์ราชวงศ์มหิธรปุระซึ่งปกครองอาณาจักรเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ได้แก่พระเจ้าชัยวรมันที่ 6 พระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พบพระนามในจารึกปราสาทพนมวัน (K 391) ปราสาทหินพิมาย (K 397) และปราสาทพนมรุ้ง (K384) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529) และ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 4 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 17-18** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529) สำหรับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พบจารึกของพระองค์ส่วนหนึ่งในจารึกอโรคยศาล ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, **จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 7** (กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2528)

¹³ ข้อความในจารึกปราสาทตระพังรุณ (K 598) พ.ศ.1549 กล่าวว่าพระเจ้าชัยวรมันทรงประทับอยู่ที่พระราชวัง “จตุรवार” เพื่อทรงดูแลการศาสนสถานในเมืองเขยนนคร ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Lawrence Plamer Briggs, **The Ancient Khmer Empire**, 2nd ed. (Bangkok : White Lotus Co.,Ltd., 1999), 147.

¹⁴ โดยพบการกล่าวถึงพิธีถวายสัตย์ปฏิญาณของข้าราชการในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในจารึกประตูปราสาทวังหลวง เมืองพระนคร พ.ศ. 1554

¹⁵ จารึกปราสาทคลังหลังเหนือ (K 468) ปรากฏพระนามของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในปีพ.ศ.1549 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่พระเจ้าชัยวรมันมีบทบาทในเมืองพระนคร ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Coedès, **Inscriptions du Cambodge**, vol. 3 (Paris : EFEO.,1951), 222.

ราวปีพ.ศ.1551¹⁶ แสดงให้เห็นถึงการขยายอิทธิพลทางการเมืองของพระองค์ทางทิศตะวันตกจากชุมชนที่เป็นถิ่นฐานเดิมของข้าราชการในพระองค์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดกับศูนย์กลางอาณาจักร

จารึกของพระองค์ยังได้พบที่เมืองลพบุรีในเวลาต่อมาและเชื่อมโยงกับชุมชนต่างๆในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยมีเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางสำคัญ ทั้งนี้อิทธิพลจากเมืองพระนครทั้งรูปแบบศิลปกรรมและคติทางศาสนา ได้ถูกรวมเข้ากับ ความหลากหลายทางภาษาและการนับถือศาสนาของท้องถิ่น โดยมีศาสนาฮินดูไศวะนิกายแพร่หลายในภูมิภาคควบคู่ไปกับการนับถือพุทธศาสนาซึ่งเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิม

ดังจะเห็นได้จากจารึกในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่เมืองลพบุรี (K 410) พ.ศ.1565 ซึ่งกล่าวถึงการนับถือศาสนาฮินดูควบคู่ไปกับศาสนาพุทธมหายานและสทวิระ ส่วนจารึกที่เมืองพิมาย (K 953) พ.ศ.1589 ก็เป็นการกล่าวสรรเสริญพระศิวะและพระพุทธร่วมกัน¹⁷

เมืองพิมายจึงเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนามหายานที่แพร่หลายในชุมชนแถบนี้มาก่อน สอดคล้องกับจารึกสระบก อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ.1609¹⁸ ที่กล่าวถึงพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 และการสรรเสริญพระพุทธรเจ้าในคติมหายาน ซึ่งแสดงให้เห็นรากฐานของชุมชนที่นับถือพุทธศาสนามหายานมาเป็นเวลายาวนาน

บทบาทของเมืองพิมายและพนมรุ้งเริ่มมีความสำคัญมากยิ่งขึ้นพร้อมกับการสร้างศาสนสถานศูนย์กลางขนาดใหญ่โดยผู้ปกครองท้องถิ่นในเวลาต่อมา วิวัฒนาการสถาปัตยกรรมเขมรในช่วงเวลาดังกล่าวทำให้นักวิชาการสันนิษฐานว่าปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง เป็นการสร้างสรรค์โดยกลุ่มคนในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างแท้จริง และเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์การปกครองของอาณาจักร โดยมีนัยของการเป็นอิสระจากรูปแบบของศูนย์กลางที่เมืองพระนคร¹⁹

¹⁶ George Coedès, "Epigraphie," BEFEO 34 (1934) : 417-427.

¹⁷ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 176-180.

¹⁸ Chirapat Prapanvittaya, "The Sab Bak Inscription : Evidence of an Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand," **Journal of Siam Society** 78 Part 2 (1990) : 11-14.

¹⁹ อรุณทิพย์ เจริญศุภกุล, "ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน," เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530, 17-18. (อัครา) (สำเนา)

อย่างไรก็ตามวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของการสร้างปราสาทประจำชุมชนที่มีมาอย่างต่อเนื่อง ปราสาทเหล่านี้ยังสร้างขึ้นในบริเวณที่เป็นศาสนสถานดั้งเดิมของชุมชนมาก่อน และเป็นรูปแบบที่สืบทอดต่อมาในวัฒนธรรมเขมรโดยมีพื้นฐานของอิทธิพลต้นแบบจากเมืองพระนคร

จารึกที่พบในปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้งยังระบุถึงการสถาปนาเทพเจ้าศักดิ์สิทธิ์ประจำศาสนสถาน ซึ่งมีความสำคัญต่อราชอาณาจักรและท้องถิ่น มีการก่อสร้างและบูรณะศาสนสถานโดยกษัตริย์เขมรหลายรัชกาล และเป็นหนึ่งในสถานที่จารึกแสวงบุญในสมัยโบราณของกลุ่มคนทั้งสองภูมิภาค

โดยเฉพาะปราสาทพนมรุ้งที่สถาปนาขึ้นบนยอดเขาศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของศาสนสถานในชุมชนแถบพนมรุ้ง-เมืองต่ำมาเป็นเวลายาวนาน ดังจะเห็นได้จากร่องรอยของปราสาทอิฐ 2 หลังภายในบริเวณปราสาทพนมรุ้งที่มีเสาประดับกรอบประตูหลงเหลืออยู่ มีลวดลายที่อาจกำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 15²⁰ และมีการสร้างปราสาทหินทรายขนาดเล็กที่เรียกว่า “ปรางค์น้อย” ร่วมสมัยกับปราสาทเมืองต่ำและปราสาทปลายบัดซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนใกล้เคียง

เช่นเดียวกับเมืองพิมาย ศูนย์กลางของชุมชนโบราณแถบลุ่มแม่น้ำมูลที่มีลำน้ำสาขาต่างๆไหลมารวมกัน และปรากฏในจารึกว่า “ภูมิปุระ” หรือ “วิมายปุระ”²¹ และมีการสร้างศาสนสถานสำคัญประจำชุมชนแห่งนี้มาเป็นเวลายาวนาน จากการขุดตรวจเพื่อบูรณะปราสาทในปี พ.ศ. 2507-2511 พบฐานก่ออิฐได้ปราสาทหินพิมาย ซึ่งเรียงตัวกันเป็นแนวเปียงเบนออกจากฐานปราสาทประธานเล็กน้อย

²⁰ สันนิษฐานว่ามีปราสาทอิฐอีก 1 หลังสร้างหันไปทางทิศเหนือแต่ถูกรื้อลงเพื่อสร้างปราสาทหิน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, **ปราสาทพนมรุ้ง** (กรุงเทพฯ : เอพีกราฟฟิคดีไซน์และการพิมพ์, 2543), 75.

²¹ นอกจากนี้จารึกรุ่นเก่าซึ่งพบที่ปราสาทหินพิมายได้แก่จารึก (K1000) กล่าวถึงพระนามศรีเศวตยวรมัน ผู้ปกครองท้องถิ่น กำหนดอายุในพุทธศตวรรษที่ 13 และจารึก (K 1001) กล่าวถึงชื่อ “วิมายะ” ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Claude Jacques., “Etudes d’ Epigraphie Cambodgienne,” BEFEO 56 (1969) : 58-60. และ Claude Jacques., “The Khmers in Thailand : What The Inscriptions Inform Us,” SPAFA Digest 10, 1 (1989) : 19.

ลักษณะอิฐมีรอยขีดด้วยนิ้วมือเป็นรูปกากบาท และพบร่วมกับเศษภาชนะดินเผาแบบพิมายดำ²² อันแสดงให้เห็นถึงการสืบทอดทางวัฒนธรรมของชุมชนแถบนี้ที่มีมาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์

หลักฐานสำคัญที่กล่าวถึงกลุ่มคนในท้องถิ่นปรากฏในจารึกบ่ออีคา (K 400) ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 พบบริเวณทิศใต้ของเมืองเสมาในจังหวัดนครราชสีมา กล่าวถึงชื่อเมือง "ศรีจนาศะ" ซึ่งปกครองโดยชนชั้นสูงในท้องถิ่นที่อุปถัมภ์พุทธศาสนา²³ จารึกอีกด้านหนึ่งกล่าวถึงการสร้างคิ่วลึงค์ขึ้นในวัฒนธรรมเขมร เช่นเดียวกับจารึกอีกหลักหนึ่งคือ จารึกหินซอน²⁴ พบที่อำเภอปักธงชัย ซึ่งกล่าวถึงผู้ปกครองท้องถิ่นที่ออกผนวชและสร้างเสมาหินในคติทางพุทธศาสนา

ข้อมูลจากจารึกทำให้เชื่อได้ว่าในอดีตชุมชนแถบจังหวัดนครราชสีมาช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15 เป็นบ้านเมืองที่มีความสำคัญในภูมิภาคนี้ มีการสืบทอดวัฒนธรรมดั้งเดิมและรับอิทธิพลศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร

²² วัชรินทร์ ฐิติอดิศัย, "การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรสมัยบายนที่ได้จากการขุดค้นที่เมืองพิมาย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทสาขาสถาปัตยกรรมศาสตร์ สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), 68. และ Sarah Talbot and Chutima Janthet, "Northeast Thailand before Angkor: Evidence from an Archaeological Excavation at the Prasart Hin Pimai," *Asian Perspective* 40, 2 (2002) : 188-190.

²³ "ศรีจนาศะ" ยังกล่าวถึงในจารึกจากโบสถ์พราหมณ์ จังหวัดอยุธยา (K 949) ซึ่งที่ตั้งและขอบเขตของเมืองโบราณแห่งนี้ มีผู้สันนิษฐานว่าอาจเป็นบริเวณชุมชนแถบลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก โดยมีเมืองศรีเทพเป็นศูนย์กลาง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ธิดา สารยา, **ศรีทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ** (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2538), 159-160. ทั้งนี้เซเดส์ (Coedès G.) เชื่อว่า"ศรีจนาศะ"อยู่ในบริเวณที่ราบสูงโคราชที่พบจารึกบ่ออีคา สัมพันธ์กับหลักฐานที่พบเพิ่มเติมในระยะต่อมาเช่นจารึกหินซอน และประติมากรรมสัมริดจากบ้านโตนด ซึ่งบัวเซอร์ลีเยร์ (Boisselier J.) สันนิษฐานว่าอาจเป็นส่วนหนึ่งของศิลปกรรมแบบศรีจนาศะ แต่ก็มีหลักฐานน้อยมากที่จะกล่าวเพิ่มเติมเกี่ยวกับเมืองโบราณแห่งนี้ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ศักดิ์ชัย สายสิงห์, "ทวารวดี ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย," เอกสารคำสอนวิชาศิลปะในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6-14 ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543, 58-59. (อัดสำเนา)

²⁴ สำนักนายกรัฐมนตรี, **ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 4** (พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513), 246-248.

หลักฐานศิลปกรรมสำคัญในระยะนี้ได้แก่ประติมากรรมสำริดรูปพระโพธิสัตว์
อวโลกิเตศวร พบที่บ้านโตนด อำเภอโนนสูง²⁵ และอีกกลุ่มหนึ่งพบในเขตอำเภอครบุรี จังหวัด
นครราชสีมา²⁶

ประติมากรรมที่พบในแถบจังหวัดนครราชสีมายังสัมพันธ์กับกลุ่มประติมากรรมสำริด
จากชุมชนบ้านฝ้าย อำเภอประโคนชัย และปราสาทปลายบัด จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งมีลักษณะของ
ศิลปะเขมรแบบไพรกเมง-กำพงพระ ผสมผสานกับศิลปะทวารวดี งานศิลปกรรมเหล่านี้อาจสร้าง
ขึ้นโดยกลุ่มคนในท้องถิ่นซึ่งพัฒนาขึ้นจากชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย²⁷ โดยมี
วัฒนธรรมการนับถือศาสนาและการสร้างงานศิลปกรรมของตนเองที่ต่างไปจากรูปแบบที่พบใน
ประเทศกัมพูชา

นอกเหนือจากอิทธิพลทางวัฒนธรรมและลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่ต่อเนื่องกันแล้ว
ชุมชนโบราณในดินแดนไทยเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับชุมชนในเมืองพระนครในลักษณะของเครือ
ญาติ หลักฐานจารึกส่วนใหญ่พบว่าชนชั้นสูงในสังคมเหล่านี้มีตำแหน่งเป็นข้าราชการของกษัตริย์
เขมรที่เมืองพระนคร เช่นชุมชนปราสาทพระวิหาร-ปราสาทสระกำแพงใหญ่ และชุมชนปราสาท
พนมรุ้ง-ปราสาทเมืองต่ำ อันเป็นกลุ่มคนที่นับถือศาสนาฮินดูและได้รับการอุปถัมภ์จากชนชั้นสูงซึ่ง
มีถิ่นฐานดั้งเดิมในพื้นที่

²⁵ การสำรวจทางโบราณคดีที่บ้านโตนดพบวัฒนธรรมการสร้างหินตั้งเป็นวงกลมหลายแห่งเพื่อ
เป็นขอบเขตของศาสนสถาน กำหนดอายุในสมัยทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ 12 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน
บวรเวท รุ่งรุจี, “หินตั้งที่ ต.บ้านโตนด อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชา
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2519), 58.

²⁶ ศรีศักร วัลลิโกดม, “อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16,” เมืองโบราณ 3, 1 (ตุลาคม-
ธันวาคม, 2519) : 41.

²⁷ หรือที่อธิบายไว้ว่าเป็นกลุ่มวัฒนธรรม “เจนละบก” ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงที่อาณาจักรเขมรแบ่ง
ออกเป็น 2 อาณาเขตใหญ่ โดยศรีจนาศะอาจเป็นบ้านเมืองขนาดเล็กที่แตกกระจายออกมา ทั้งนี้ยังไม่พบ
หลักฐานแน่ชัดพอที่จะกล่าวว่าการประติมากรรมสำริดกลุ่มนี้เป็นของอาณาจักรศรีจนาศะตามที่นักวิชาการ
หลายท่านได้เสนอไว้ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, “ประติมากรรมสำริดแบบไพรกเมง :
หลักฐานศิลปกรรมเริ่มแรกของสมัยประวัติศาสตร์ในที่ราบสูงโคราช” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชา
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 49-50.

จารึกสำคัญจากปราสาทหินก๊กอ้อม (K 253) เป็นของตระกูลข้าราชการที่มีศักดิ์เป็นพระราชวงศ์และเกี่ยวข้องกับกษัตริย์เขมรผู้ก่อตั้งเมืองพระนคร²⁸ อันเป็นการแสดงถึงบทบาทในการครอบครองที่ดิน การสถาปนาศาสนสถานและการเป็นเจ้าของแรงงานในสังคมเขมรโบราณที่ขยายวงกว้างขึ้น ซึ่งบุคคลในตระกูลเหล่านี้มีส่วนในการสนับสนุนการปกครองอาณาจักรขนาดใหญ่ของกษัตริย์ให้ดำเนินไปได้ด้วยดี

บทบาทของชุมชนโบราณในดินแดนไทยจึงเป็นเครือข่ายทางสังคมที่มีความหลากหลาย ดังนั้นการแสดงออกซึ่งภูมิปัญญาในงานศิลปกรรมจึงเป็นการรับและแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม โดยมีการปรับให้เข้ากับเงื่อนไขในท้องถิ่นเสมอ

ลักษณะดังกล่าวจึงเป็นพื้นฐานของงานศิลปกรรมของภูมิภาคนี้จนกระทั่งอิทธิพลจากเมืองพระนครได้คลี่คลายลงในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 อันเป็นช่วงเวลาที่ชุมชนขนาดใหญ่ในดินแดนไทยมีบทบาทสำคัญทางสังคมและวัฒนธรรมขึ้นอย่างเด่นชัด โดยมีรากฐานจากการสังสมคติความเชื่อจากศาสนาฮินดู พุทธมหายานและเถรวาทที่เผยแพร่เข้ามาไว้ด้วยกัน

รูปแบบและแผนผังศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทย

การตั้งถิ่นฐานและสร้างศาสนสถานในอารยธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร เกิดขึ้นในชุมชนโบราณที่รับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 โดยพบทับหลังหลายชิ้นในจังหวัดจันทบุรีซึ่งมีรูปแบบศิลปะเขมรสมัยทวารวดี

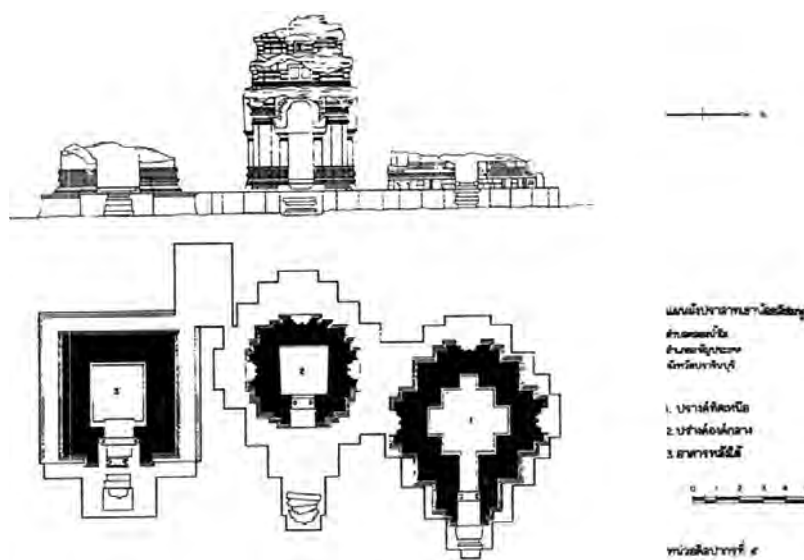
ศิลปกรรมและร่องรอยปราสาทแบบเขมรในระยะแรกนี้ยังพบในบริเวณแก่งสะพือ จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งมีหลักฐานทับหลังสำคัญในศิลปะแบบไพรกเมง²⁹ และที่เมืองโบราณดงเมืองเตย จังหวัดยโสธร พบฐานปราสาทอิฐมีลวดลายตกแต่งที่ฐานเช่นเดียวกับปราสาทอิฐ

²⁸ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, “จารึกสกก๊กอ้อม,” แฉลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร

โบราณคดี 7, 3 (กันยายน, 2516) : 99-100.

²⁹ กรมศิลปากร, โบราณคดีเขื่อนปากมูล (กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์จำกัด, 2535), 21-

สมัยก่อนเมืองพระนคร³⁰ นอกจากนี้ยังพบปราสาทอิฐและทับหลังศิลปะสมัยสมโบร์ไพรกุกและไพรกเม็ง³¹ ที่ปราสาทเขาน้อย จังหวัดสระแก้ว (ภาพที่ 9)

ภาพที่ 9 แผนผังปราสาทเขาน้อย จังหวัดสระแก้ว

ที่มา : พิรพน พิสณุพงศ์ และ สิทธิชัย ทวีผล, “งานโบราณคดีที่ปราสาทเขาน้อย,” ศิลปการ 32, 6 (มกราคม-กุมภาพันธ์, 2532) : 26.

ปราสาทอิฐแบบเขมรรุ่นเก่าที่ค่อนข้างสมบูรณ์และยังเหลือหลักฐานอยู่ในปัจจุบันอีกแห่งหนึ่งคือปราสาทภูมิโพน จังหวัดสุรินทร์ (ภาพที่ 10) ซึ่งภายในบริเวณศาสนสถานมีอาคารก่ออิฐขนาดเล็กอีก 3 หลัง อาคารทั้งหมดสร้างหันไปทางทิศตะวันออกและมีร่องรอยของสระน้ำล้อมรอบ

ปราสาทภูมิโพนมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าเพียงด้านเดียว ด้านอื่นๆตกแต่งด้วยซุ้มคล้ายรูปจำลองของปราสาทเหนือกรอบประตู ปราสาทตั้งบนฐานก่ออิฐ และใช้การถากอิฐตกแต่งเป็นลวดบัวที่ฐาน เรือนธาตุก่อเป็นเสาประดับมุม มีองค์ประกอบของซุ้มประตูและทับหลังสลักจากหินทราย

³⁰ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, ปราสาทขอมในดินแดนไทย ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), 90. และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “พลังลาว” ชาวอีสานมาจากไหน? (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), 346-351.

³¹ พิรพน พิสณุพงศ์ และ สิทธิชัย ทวีผล, “งานโบราณคดีที่ปราสาทเขาน้อย,” ศิลปการ 32, 6 (มกราคม-กุมภาพันธ์, 2532) : 26.

ภาพที่ 10 ปราสาทภูมิโพน จังหวัดสุรินทร์

ปราสาทเขมรในระยะแรกนี้คล้ายคลึงกับกลุ่มปราสาทอิฐสมัยก่อนเมืองพระนคร ที่กลุ่มปราสาทสมโบรีไพรกุกประเทศกัมพูชามาก โดยเฉพาะลวดลายประดับที่มีอิทธิพลของ ศิลปะอินเดีย ส่วนชั้นซ้อนก่อด้วยอิฐประดับด้วยซุ้มบันฑูร และคงมีปราสาทจำลองประดับที่มุม หลังคาในแต่ละชั้นตามแบบแผนของปราสาทสมัยก่อนเมืองพระนคร ปราสาทนิยมสร้างเป็นหลัง เดียวตั้งกระจายกันเป็นกลุ่ม แผนผังของศาสนสถานยังไม่มีแบบแผนชัดเจน

ปราสาทอิฐในระยะต่อมามีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสตกแต่งด้วยเสาประดับมุมเรือนธาตุ และผนังเรือนธาตุซึ่งนิยมในศิลปะพระโค ปราสาทประธานสร้างเป็นหมู่หลายหลังโดยตั้งอยู่บน ฐานไพทีเดียวกัน แผนผังของศาสนสถานเริ่มมีระเบียบการสร้างกำแพงแก้ว โคปุระ และสระน้ำ ล้อมรอบ โดยมีแกนหลักเป็นประธานในผัง อย่างไรก็ตามรูปแบบปราสาทอิฐในระยะนี้ได้พบใน ดินแดนไทยไม่มากนักและบางแห่งได้เสื่อมสภาพไปแล้ว แต่ยังคงเหลือหลักฐานทับหลังซึ่งมี อิทธิพลศิลปะพระโค³²

รูปแบบสำคัญพบที่ปราสาทอิฐ 3 หลังของปรางค์แขก จังหวัดลพบุรี (ภาพที่ 11) ปราสาททั้งสามหลังตั้งบนฐานไพทีเดียวกัน ปราสาทหลังกลางมีขนาดใหญ่กว่าปราสาทอีกสอง

³² ทับหลังอิทธิพลศิลปะพระโคพบที่สถานพระนารายณ์ และปราสาทพนมวัน จ.นครราชสีมา ดู รายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, *นำชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพิมาย* (กรุงเทพฯ : การบริการพิมพ์, 2542), 113.

หลังที่ตั้งขนานข้าง แฉกเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสก่อเป็นเสาประดับมุม ซึ่งเปรียบเทียบกับปราสาทเขมรในสมัยพระโคและจัดเป็นปราสาทแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 15³³ ถึงแม้ว่าปรangkแซกได้มีการก่อสร้างเพิ่มเติมในสมัยอยุธยาแล้วก็ตาม แต่ปราสาทหลังกลางยังคงมีสัดส่วนของบัวเชิงเรือนธาตุ ชุ่มประตู่และทับหลังที่มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษ อันเป็นลักษณะสำคัญของโครงสร้างชุ่มประตู่ปราสาทอิฐช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15

ภาพที่ 11 ปรangkแซกจังหวัดลพบุรี ด้านทิศตะวันตก

ศาสนสถานแบบเขมรในระยะต่อมาให้ความสำคัญกับการวางผังอาคารที่สัมพันธ์กับแนวแกน ประกอบด้วยกำแพงแก้วและสระน้ำล้อมรอบ โดยอาจสร้างเป็นปราสาทประธานหลังเดี่ยวหรือเป็นหมู่หลายหลังบนฐานไพทีเดียวกัน ปราสาทขนาดใหญ่ที่เมืองพระนครศรีอยุธยาบนฐานสูงซ้อนกันหลายชั้น แผนผังปราสาทและองค์ประกอบต่างๆ ในศาสนสถานมีการพัฒนาขึ้นอย่างสอดคล้องกัน โดยเฉพาะในกลุ่มศาสนสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 อันเป็นช่วงเวลาที่มีการปรับปรุงแผนผังและสัดส่วนปราสาทที่สำคัญในดินแดนไทย

ศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษนี้เป็นปราสาทประจำชุมชนที่เกิดขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของชุมชนในวัฒนธรรมเขมร สร้างขึ้นในคติของศาสนาฮินดูที่สืบทอดมา โดยเฉพาะ

³³ สฤณีพงศ์ ขุนทอง, “ปรangkแซกเมืองลพบุรี ปราสาทแบบขอมที่เก่าที่สุดในภาคกลางของประเทศไทย,” *เมืองโบราณ* 32, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2549) : 103.

แนวคิดในลัทธิไศวะนิกายที่มีบทบาทสำคัญในอาณาจักรเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 และผสมผสานเข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีมาแต่เดิม

การสร้างปราสาทประจำชุมชนยังเป็นการพัฒนาที่ดิน ซึ่งในสจจริกได้ระบุถึงการถวายที่ดินและหมู่บ้านให้ผู้ดูแลศาสนสถาน ทำให้เกิดกิจกรรมทางการเกษตรและการติดต่อกับชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง ปราสาทประจำชุมชนส่วนหนึ่งยังสร้างขึ้นอุทิศถวายแก่พราหมณ์ชั้นสูงผู้ซึ่งมีบทบาทสำคัญในราชสำนักเขมร ดังเช่นที่ปราสาทสต็อกก๊อกรม ซึ่งปราสาทเหล่านี้อาจตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นถิ่นฐานดั้งเดิมของตระกูลหรือเป็นที่ดินที่ได้รับพระราชทานใหม่ก็ได้

ชุมชนที่มีปราสาทเป็นศูนย์กลางและมีคูน้ำคันดินล้อมรอบจึงมีแนวคิดในการวางผังเช่นเดียวกับปราสาทศูนย์กลางที่เมืองพระนคร โดยพบการสร้างปราสาทขนาดเล็กจำนวนมากในชุมชนโบราณแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และปราสาทที่มีความสำคัญในระดับภูมิภาคเช่นที่ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง อันเป็นสัญลักษณ์ของชุมชนขนาดใหญ่ซึ่งมีความสำคัญต่อเมืองพระนคร

1 แผนผังศาสนสถาน

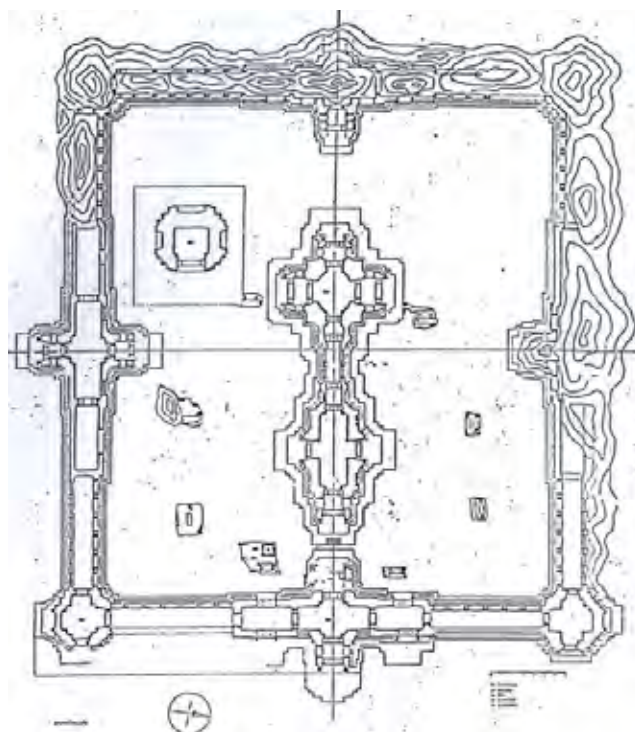
ศาสนสถานแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ในดินแดนไทยใช้การวางผังทั้งแบบศูนย์กลาง และแบบแนวแกนตามลักษณะของภูมิศาสตร์ที่ตั้ง โดยทั่วไปแล้วปราสาทประธานมักตั้งหันไปทางทิศตะวันออก แต่ในบางกรณีจะหันไปทางทิศใต้ เช่นปราสาทหินพิมายและปราสาทตาเมือนธม ซึ่งเชื่อว่าสัมพันธ์กับเส้นทางติดต่อไปยังเมืองพระนคร นอกจากนี้ลักษณะภูมิประเทศที่เป็นเนินเขาก็เป็นปัจจัยสำคัญของการตั้งศาสนสถาน โดยเฉพาะปราสาทพนมรุ้งซึ่งมีปราสาทประธานตั้งอยู่บนยอดเขาและมีการวางผังทางขึ้นสู่ศาสนสถานตามแนวแกนอย่างเป็นระบบ

แผนผังศาสนสถานประกอบด้วยศูนย์กลางคือปราสาทประธาน และส่วนปิดล้อมซึ่งได้แก่ระเบียงคด กำแพงแก้ว และสระน้ำล้อมรอบศาสนสถาน โดยมีโคปุระหรือซุ้มประตูเพื่อเข้าสู่พื้นที่ภายในอันเป็นที่ตั้งของปราสาทประธาน และมีบรรณาลัย 1 หรือ 2 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน

โดยทั่วไปแล้วศาสนสถานขนาดเล็กมักสร้างกำแพงแก้วล้อมรอบ ศาสนสถานขนาดใหญ่หรือมีความสำคัญนิยมสร้างเป็นระเบียงคดล้อมรอบ โดยเฉพาะบริเวณศาสนสถานชั้นในซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาทประธาน

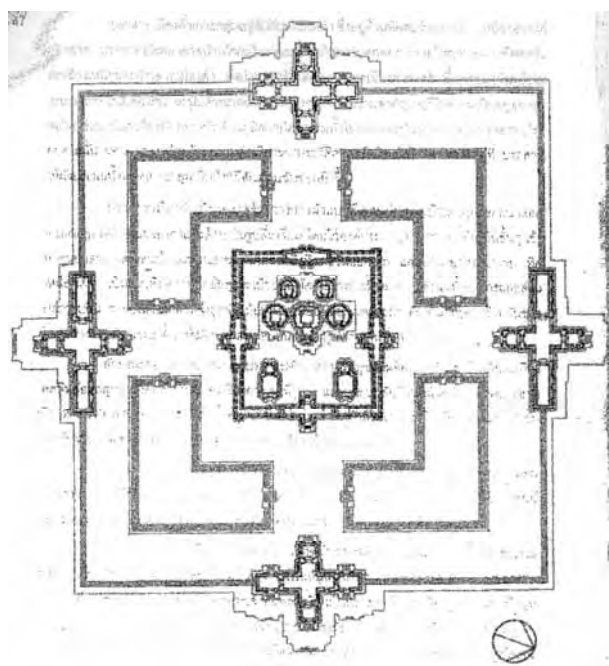
การวางผังศาสนสถานสัมพันธ์กับตำแหน่งของปราสาทประธาน ซึ่งตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นจุดตัดของแนวแกนและมีโคปุระที่กึ่งกลางทั้ง 4 ทิศ ลักษณะแผนผังเช่นนี้พบในศาสนสถานทั้งที่มีปราสาทประธานหลังเดียวแบบปราสาทพนมวัน (ภาพที่ 12) หรือปราสาทประธานเป็นหมู่หลายหลังแบบปราสาทเมืองต่ำ (ภาพที่ 13)

ทั้งนี้ศาสนสถานบางแห่งใช้การวางผังโดยมีโคปุระเฉพาะในแกนหลัก สัมพันธ์กับตำแหน่งของปราสาทประธาน ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วและสระน้ำ ซึ่งพัฒนาจากแผนผังปราสาทธมเกาะแกร์และปราสาทบันทายศรี และให้อิทธิพลต่อแผนผังปราสาทเมืองแขกจังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 12 แผนผังปราสาทพนมวัน

ที่มา : อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, "ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน," เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530, 2. (ัดสำเนา)

ภาพที่ 13 แผนผังปราสาทเมืองต่ำ

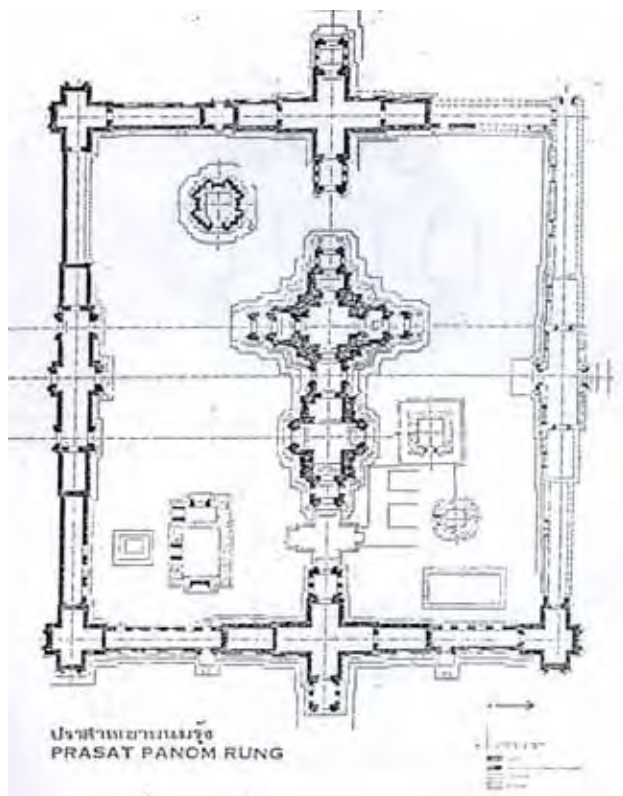
ที่มา : อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, **ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม** (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541), ภาพลายเส้นที่ 8.

การให้ความสำคัญกับแกนรองในแผนผังเริ่มปรากฏขึ้นในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 พร้อมกับการปรับอาคารโถงยาวที่สร้างโดยรอบปราสาทประธานเป็นระเบียงคดที่ต่อเนื่องกัน ซึ่งเริ่มมีขึ้นที่ปราสาทตาแก้ว ปราสาทพิมานอากาศและปราสาทพระวิหาร³⁴

แผนผังปราสาทพระวิหารชั้นบนสุดมีโคปุระในแนวแกนหลักด้านทิศเหนือ โคปุระมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าลักษณะเป็นโถงยาวมีซุ้มประตูทางเข้า 3 ทาง ส่วนในแกนรองเปิดเป็นซุ้มประตูทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก การเพิ่มแกนรองในผังยังไม่เน้นความสำคัญมากนัก สังเกตได้จากการสร้างเพียงซุ้มประตูไม่ได้มีแผนผังเป็นโคปุระอย่างชัดเจน ทั้งนี้พบว่าแกนรองของผังไม่ได้อยู่ในตำแหน่งกึ่งกลางด้านของระเบียงคดอีกต่อไป แต่ตั้งเยื้องไปทางด้านหลังของแผนผัง สัมพันธ์กับตำแหน่งของมุขปราสาทประธานและครรภคฤหะ (ภาพที่ 14)

³⁴ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะขอม** (กรุงเทพฯ : ศิลปสาข, 2534), 50.

เป็นที่น่าสังเกตว่าปราสาทพนมรุ้งเป็นศาสนสถานเพียงแห่งเดียวที่กำหนดให้จุดตัดของแนวแกนอยู่บริเวณฉนวน ซึ่งเปิดเป็นซุ้มประตูเข้าออกทั้งสองด้านในตำแหน่งตรงกับซุ้มประตูกลางของโคปุระทิศเหนือและทิศใต้ (ภาพที่ 15) ทำให้พื้นที่ส่วนนี้มีความสำคัญและอาจใช้เป็นทางเข้าสู่ปราสาทประธาน

ภาพที่ 15 แผนผังปราสาทพนมรุ้ง

ที่มา : อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, "ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน," เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530, 5. (อัดสำเนา)

อย่างไรก็ดีโคปุระทิศใต้และทิศเหนือของปราสาทพนมรุ้งมีแผนผังที่แตกต่างกัน โคปุระทิศใต้มีผังเป็นโถงยาวมีซุ้มประตู 3 ทางตั้งอยู่ตรงกลางด้านของระเบียงคด ซุ้มประตูทางทิศตะวันตกอยู่ในตำแหน่งที่ตรงกับคจรรภาคฤหะ ซุ้มประตูกลางตรงกับฉนวน และซุ้มประตูทิศตะวันออกอยู่ในตำแหน่งตรงกับซุ้มประตูด้านข้างของมณฑป

โคปุระในทิศเหนือกลับมีฝั่งที่ต่างออกไปและก่อด้วยศิลาแลง โดยมีเฉพาะซุ้มประตูกลางอยู่ในตำแหน่งตรงกับฉนวน ปีกทั้งสองข้างของโคปุระมีระยะไม่เท่ากันเนื่องจากการวางตำแหน่งซุ้มประตูให้สัมพันธ์ช่องเปิดของปราสาทประธานและมณฑป³⁵

แผนผังศาสนสถานในระยะต่อมานิยมสร้างส่วนปิดล้อมขนาดใหญ่และขยายออกเป็น 2 ชั้นหรือ 3 ชั้น โดยเฉพาะปราสาทขนาดใหญ่ในสมัยนครวัดและบายน ซึ่งมีส่วนเชื่อมต่อระหว่างโคปุระชั้นต่างๆอย่างซับซ้อน สัมพันธ์กับโครงสร้างของเมืองขนาดใหญ่ที่ประกอบด้วยศาสนสถานและบาราย

ตัวอย่างเช่นที่ปราสาทหินพิมาย ซึ่งประกอบด้วยกำแพงและซุ้มประตูเมืองสัมพันธ์กับผังเมืองที่มีคูน้ำล้อมรอบ³⁶ ปราสาทหันไปทางทิศใต้ตามแนวแกนของถนนและประตูเมือง โดยมีบารายขนาดใหญ่ทางด้านหน้าซึ่งมีลำน้ำเค็มและลำจักราชมารวมกัน เชื่อกันว่างานก่อสร้างและขยายเมืองดังกล่าวอาจมีขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 หลังจากการสร้างปราสาทประธานและโคปุระ³⁷

องค์ประกอบที่พบเพิ่มเติมในแผนผังศาสนสถานได้แก่ ทางเดินยกพื้นตัดกันเป็นตาราง ที่อยู่ระหว่างโคปุระชั้นนอกและโคปุระชั้นในทางทิศใต้ (ภาพที่ 16) ซึ่งพบในแผนผังปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทบึงมาเลีย และปราสาทนครวัด

ข้อมูลจากการขุดแต่งพบว่าทางเดินยกพื้นดังกล่าว ไม่ได้เชื่อมต่อกับโคปุระชั้นนอกและโคปุระชั้นในอย่างที่เห็นในปัจจุบัน เนื่องจากพบการปรับแต่งบันไดทางขึ้นลงด้วยทางเดินที่ปูด้วยศิลาแลง ซึ่งน่าจะเป็นส่วนที่เพิ่มเติมในพุทธศตวรรษที่ 18³⁸ พร้อมกับการสร้างปราสาทศิลาแลงหลายหลังภายในบริเวณปราสาทประธาน

³⁵ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน,” เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530, 25. (อัดสำเนา)

³⁶ วุชรินทร์ ลืออิตติชัย, “การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรสมัยบายนที่ได้จากการขุดค้นที่เมืองพิมาย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2531), 50-51.

³⁷ กรมศิลปากร, **อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532), 16.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 32.

ทางเดินยกพื้นของปราสาทหินพิมายยังพบร่องรอยของโครงสร้างหลังคาคลุมที่เป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง³⁹ ซึ่งน่าจะมีที่ปราสาทพนมรุ้งด้วย และอาจปรับปรุงเป็นโครงสร้างเสาและหลังคาหินทรายทั้งหมด คล้ายกับกระเบื้องคดที่ติดกันเป็นกากบาทที่ปราสาทนครวัด⁴⁰

นอกจากนี้บริเวณที่ว่างระหว่างโคปุระชั้นในและชั้นนอกทางทิศตะวันตกของปราสาทหิน พิมายมีอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 2 หลัง ที่เรียกว่าบรรณาลัยหลังเหนือและหลังใต้⁴¹ ซึ่งเป็นอาคารโครงสร้างหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง มีซุ้มประตูทางทิศเหนือและทิศใต้ด้านละ 3 ประตู ประตูกลางทำเป็นมุขยื่น ภายในอาคารเปิดเป็นที่ว่างขนาดใหญ่ 2 ช่องและมีหน้าต่างโดยรอบ

บันทึกของลูเน็ต เดอลาจองแกร์ (Lunet de Lajonquiere) ได้กล่าวไว้ว่าแผนผังของอาคารสองหลังดังกล่าวคล้ายกับที่ปราสาทบึงมาเลีย⁴² ซึ่งมีอาคารรูปแบบนี้ตั้งอยู่บริเวณระหว่างโคปุระชั้นที่ 2 และชั้นนอกสุด (ภาพที่ 17) ในตำแหน่งเดียวกับที่ปราสาทหินพิมาย

ภายในกระเบื้องคดชั้นในของปราสาทบึงมาเลียมีบรรณาลัย 2 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน และอีก 2 หลังอยู่ด้านนอกคล้ายกับที่ปราสาทนครวัด ดังนั้นอาคาร 2 หลังในแผนผังปราสาทหินพิมายนี้จึงไม่ควรสรุปว่าเป็นบรรณาลัย ประกอบกับภายในเมืองพิมายยังมีอาคารโถงที่มีแผนผังคล้ายคลึงกันอีกหลังหนึ่ง ที่เรียกว่าพลับพลาหรือคลังเงิน เป็นอาคารก่อด้วยหินทรายและศิลาแลงและมีหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง⁴³ ตั้งอยู่ด้านนอกแนวกำแพงชั้นนอกทางทิศใต้

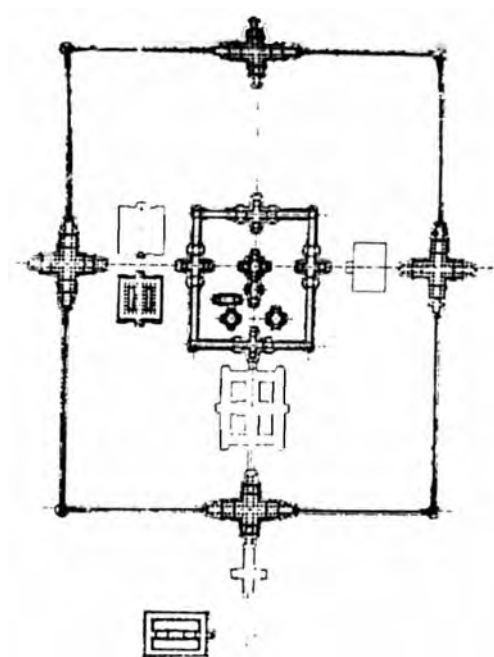
³⁹ กรมศิลปากร, *อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532), 32.

⁴⁰ ทางเดินยกพื้นที่ติดกันเป็นตารางของปราสาทนครวัด มีการสลักลวดบัวตกแต่งที่ฐานทางเดินโดยรอบ โดยมีบันไดทางลงไปยังที่ว่างด้านล่างซึ่งปูพื้นด้วยแผ่นหินทราย และพบทางระบายน้ำฝนที่ตกจากหลังคาออกจากช่องว่างเหล่านี้ ทำให้เชื่อได้ว่าช่องว่างที่เกิดจากทางเดินยกพื้นนี้อาจไม่ได้ใช้เป็นสระน้ำภายในศาสนสถาน

⁴¹ กรมศิลปากร, *เมืองพิมาย* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมานันท์, 2531), 40.

⁴² Lunet de Lajonquiere, *Inventaire descriptif des monuments du Cambodge II* (Phnom Penh : CEDORECK, 2003), 296.

⁴³ กรมศิลปากร, *อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532), 24.

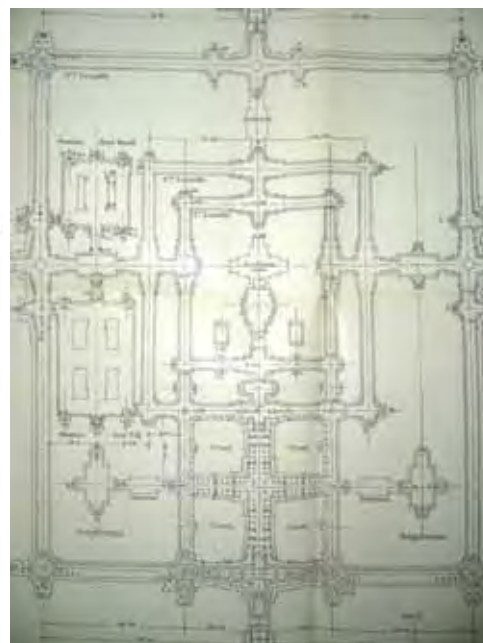
ภาพที่ 16 แผนผังปราสาทหินพิมาย

ที่มา : ธาดา สุทธิธรรม, **ผังเมืองในประเทศไทย**

ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมร

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ขอนแก่น :

บริษัทขอนแก่นพิมพ์พัฒนาจำกัด, 2544), 92.

ภาพที่ 17 แผนผังปราสาทบึงมาเลีย

ที่มา : Jean de Mecquenem, "Le Batiments Annexes de Ben Mela," BEFEO 13, 2 (1913) : Plate 1.

อย่างไรก็ตามอาคารโถงรูปแบบนี้ไม่พบในแผนผังปราสาทนครวัด แต่พบที่ปราสาทพระขรรค์และปราสาทตาพรหมในสมัยบายน สันนิษฐานว่าอาคารเหล่านี้อาจสร้างขึ้นเพิ่มเติมในระยหลังเช่นเดียวกับที่ปราสาทบึงมาเลีย ทำให้แผนผังโดยรวมขาดความสมดุลต่างจากแผนผังของปราสาทนครวัด ซึ่งข้อสันนิษฐานดังกล่าวจำเป็นต้องมีการตรวจสอบเพิ่มเติมต่อไป

นอกจากนี้องค์ประกอบต่างๆในแผนผังศาสนสถานได้แก่ระเบียงคด โคปุระและบรรณาลัย มีการพัฒนาโครงสร้างโดยใช้โครงสร้างเสาและคานยื่นแทนผนังรับน้ำหนัก โดยทั่วไปแล้วแผนผังบรรณาลัยเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขทางเข้าด้านหน้า โครงสร้างหลังคาเป็นทรงจั่วผนังด้านข้างก่อทึบโดยมีช่องหน้าต่างขนาดเล็กที่ด้านบนของผนัง หรืออาจเปิดเป็นช่องหน้าต่าง (ภาพที่ 18-19) ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบต่อเนื่องตลอดพุทธศตวรรษที่ 16 ต่อมา มีการเพิ่มโครงสร้างเสาภายในแทนผนังรับน้ำหนักในสมัยนครวัดทำให้แผนผังบรรณาลัยขยายใหญ่ขึ้น

ภาพที่ 18 บรรณาลัยปราสาทสด๊กก๊อกธม

ภาพที่ 19 บรรณาลัยปราสาทเป็อยน้อย

ที่มา : Wijarn, Sdok kok Thom [Online], accessed

September 2009. Available from

<http://www.panoramio.com/photo/18866869>

เช่นเดียวกับโครงสร้างระเบียงคดที่มีการปรับเปลี่ยน ด้วยการใช้ช่วงเสารับโครงสร้าง หลังคาที่ก่อด้วยหินแบบสันเหลี่ยมแทนการใช้ผนังรับน้ำหนักทั้งสองด้าน โดยพัฒนาจากระเบียงคดที่ด้านนอกเป็นผนังทึบ ด้านในเปิดเป็นช่องหน้าต่างโดยรอบ ซึ่งพบในศาสนสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ปราสาทพระวิหาร และปราสาทพนมจิชอร์ในประเทศกัมพูชา และพบต่อเนื่องที่ปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทสด๊กก๊อกธม

สำหรับมุขระเบียงคดซึ่งมองเห็นได้จากด้านนอก ตกแต่งด้วยซุ้มประตูหลอกประดับด้วยทับหลังและหน้าบัน ต่อมา มีการปรับเปลี่ยนเป็นมุขยื่นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และพัฒนาจนมีผังเป็นรูปกากบาทในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ระเบียงคดและโคปุระในระยะนี้ตั้งอยู่บนฐานสูง สัมพันธ์กับความสูงของชุดฐานปราสาทประธานที่เพิ่มขึ้นด้วย

รูปแบบแผนผังโคปุระก็มีการปรับเปลี่ยนเช่นเดียวกัน แผนผังโคปุระขนาดเล็กมักมีเฉพาะซุ้มประตูกลาง และเพิ่มปีกทั้งสองข้างเปิดเป็นซุ้มประตูรับกับแผนผังที่มีมุขยื่นแบบกากบาท ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบมากในศาสนสถานช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 โครงสร้างหลังคาโคปุระเป็นทรงจั่ว 4 ด้านมาบรรจบกันตรงกลาง หลังคาอาจเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง หรือมุงด้วยหินทรายที่สกัดเป็นแผ่นประดับด้วยบราลีที่สันหลังคา นอกจากนี้ยังพบการมุงหลังคาด้วยอิฐในศาสนสถานบางแห่งด้วย

หลังคาโคปุระอีกรูปแบบหนึ่งคือแบบชั้นซ้อน พบที่โคปุระชั้นในด้านทิศตะวันออกของปราสาทสด๊กก๊อกธม (ภาพที่ 20) ซึ่งพัฒนาขึ้นจากหลังคาจั่วที่มาบรรจบกันตรงกลางและก่อเป็นชั้นซ้อนขึ้นไป 2 ชั้น คล้ายกับซุ้มประตูพระราชวังหลวงเมืองพระนคร ซึ่งมีส่วนชั้นซ้อนเป็นทรงปราสาทประดับด้วยปราสาทจำลอง ทั้งนี้เป็นที่น่าสังเกตว่าโคปุระมีพัฒนาการที่สอดคล้องกับรูปทรงของปราสาท โดยพบหลังคาโคปุระประดับด้วยนาครีที่ปราสาทแม่บุญตะวันตกในระยะต่อมา

โดยทั่วไปแล้วมักพบโคปุระหลายแบบในศาสนสถาน โคปุระชั้นรองหรือที่มีขนาดเล็กกว่ามีหลังคาทรงจั่ว ในขณะที่โคปุระทางเข้าหลักมักมีหลังคาเป็นแบบชั้นซ้อน ซึ่งเป็นการเน้นความสำคัญของซุ้มประตูด้านนอกศาสนสถานเช่นเดียวกับการสร้างซุ้มประตูเมือง

ภาพที่ 20 โคปุระชั้นในด้านทิศตะวันออกปราสาทสด๊กก๊อกธม

ที่มา : Wijarn, Sdok kok Thom [Online], accessed September 2009. Available from <http://www.panoramio.com/photo/18866829>

2 แผนผังปราสาทประธาน

แผนผังปราสาทแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 แบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือ

ประเภทที่ 1 ปราสาทประธานที่มีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า โดยมีส่วนเชื่อมต่อที่เรียกว่าฉนวนหรืออันตราละ ซึ่งพื้นที่ในส่วนนี้ทำให้อาคารทั้งสองหลังกลมกลืนต่อเนื่องกันทั้งในแผนผังและรูปด้านอาคาร การศึกษาของบัวเซอร์ลีเยร์ (Boisselier J.) พบว่ารูปแบบแผนผัง

ดังกล่าวมีการพัฒนาขึ้นในศิลปะสมัยบาปวน โดยริเริ่มขึ้นในศาสนสถานที่ยกขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1⁴⁴ ทั้งที่เมืองพระนครและดินแดนโดยรอบ

ศาสนสถานเหล่านี้มักสร้างเป็นปราสาทหินทรายขนาดใหญ่ มีระเบียงคดและโคปุระล้อมรอบ แผนผังศาสนสถานมีขนาดใหญ่และตั้งอยู่ในบริเวณชุมชนที่มีความสำคัญในอดีตเช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทพนมวัน ปราสาทพนมรุ้ง และปราสาทตาเมือนธมเป็นต้น โดยมีพัฒนาการสำคัญของแผนผังและรูปทรงปราสาทสืบเนื่องไปยังปราสาทช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ที่เมืองพระนคร

ประเภทที่ 2 คือกลุ่มปราสาทประธาน 3 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน และบางแห่งมีมณฑปเชื่อมต่อกับปราสาทประธานหลักกลาง ปราสาทเหล่านี้มักสร้างจากอิฐหรือหินทราย โดยนิยมใช้ศิลาแลงก่อเป็นฐานรองรับอาคาร มีกำแพงแก้ว โคปุระและสระน้ำล้อมรอบ ตั้งอยู่ในบริเวณใจกลางชุมชนโบราณสัมพันธ์กับบารายประจำหมู่บ้าน พบกระจายอยู่ในจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์และศรีสะเกษ (ตารางที่ 3-4)

นอกจากนี้ศาสนสถานบางแห่งอาจสร้างปราสาทประธานหลังเดียว หรือเป็นหมู่ 5 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน เช่นที่ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทศรีขรภูมิและปราสาทเมืองที สำหรับการสร้างปราสาทประธานมากกว่า 5 หลัง สันนิษฐานว่าเป็นกลุ่มปราสาทอิฐหลังเดิมของปราสาทพนมวัน ซึ่งข้อมูลการบูรณะของกรมศิลปากรระบุว่ามีการสร้างเป็นปราสาทหินขึ้นแทน⁴⁵ และพบร่องรอยของปราสาทอิฐที่มีกรอบประตูหินทรายอีก 6 หลังตั้งอยู่ภายในบริเวณระเบียงคด⁴⁶

ปราสาทในกลุ่มนี้มีแผนผังศาสนสถานที่ยกประกอบด้วยปราสาทประธาน กำแพงแก้ว โคปุระและสระน้ำล้อมรอบ โดยเปิดเป็นทางเข้าสู่ศาสนสถานทางด้านหน้า ปราสาทส่วนใหญ่ตั้งหันไปทางทิศตะวันออก และมีบรรณาลัย 1 หรือ 2 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน

ปราสาทส่วนใหญ่เป็นปราสาทอิฐขนาดเล็กมีฐานก่อด้วยศิลาแลง และมีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสลักจากหินทราย บางแห่งมีการผสมผสานวัสดุก่อทั้งอิฐ ศิลาแลงและหินทรายเข้าด้วยกัน แผนผังปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีซุ้มประตูทางเข้าด้านเดียว ด้านอื่นๆเป็นซุ้มประตูหลอก

⁴⁴ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1,1966), 64.

⁴⁵ พงศ์ธันว์ บรรทม, *ปราสาทพนมวัน* (กรุงเทพฯ : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา, 2543), 16-17.

⁴⁶ Pierre Pichard, *La Prasart Phanom Wan Avant Anastylose* (Paris : EFEO., 1991), 4.

สำหรับปราสาทที่สร้างจากหินทรายทั้งหลังพบที่ปราสาทบ้านพลวง และปราสาทสดี
อกก็อกรรม ส่วนปราสาทศิลาแลงไม่ค่อยได้พบมากนักในช่วงพุทธศตวรรษนี้ แต่มีตัวอย่างสำคัญที่
ปราสาทกุพราหมณ์จำศีล และปราสาทบ้านถนนหัก จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งพบหลักฐาน
ศิลปกรรมสมัยบาปวน⁴⁷

ปัจจุบันศาสนสถานเหล่านี้ส่วนใหญ่พังทลายลงมาก และบางแห่งมีการก่อสร้าง
ดัดแปลงโดยชุมชนที่มาตั้งถิ่นฐานในระยะหลัง ทำให้การศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมไม่ชัดเจน
การกำหนดอายุสมัยของกรมศิลปากร จึงใช้การตรวจสอบจากลวดลายทับหลังและงานประดับที่
เหลืออยู่ อย่างไรก็ตามสำหรับศาสนสถานบางแห่งที่ไม่พบหลักฐานงานประดับ อาจพิจารณาได้
จากรูปแบบของกรอบประตูซึ่งพบลักษณะที่คล้ายคลึงกันบางประการ

โครงสร้างกรอบประตูปราสาทหลักขึ้นจากแท่งหินทราย 4 ชิ้น ประกอบเข้าด้วยกัน
โดยการบากเข้ามุม 45 องศาด้วยการประกอบงานไม้ กรอบประตูขึ้นบนทำหน้าที่เป็นคานรับ
น้ำหนักโครงสร้างที่อยู่เหนือขึ้นไปและถายน้ำหนักลงมาที่เสากรอบประตูสองข้าง

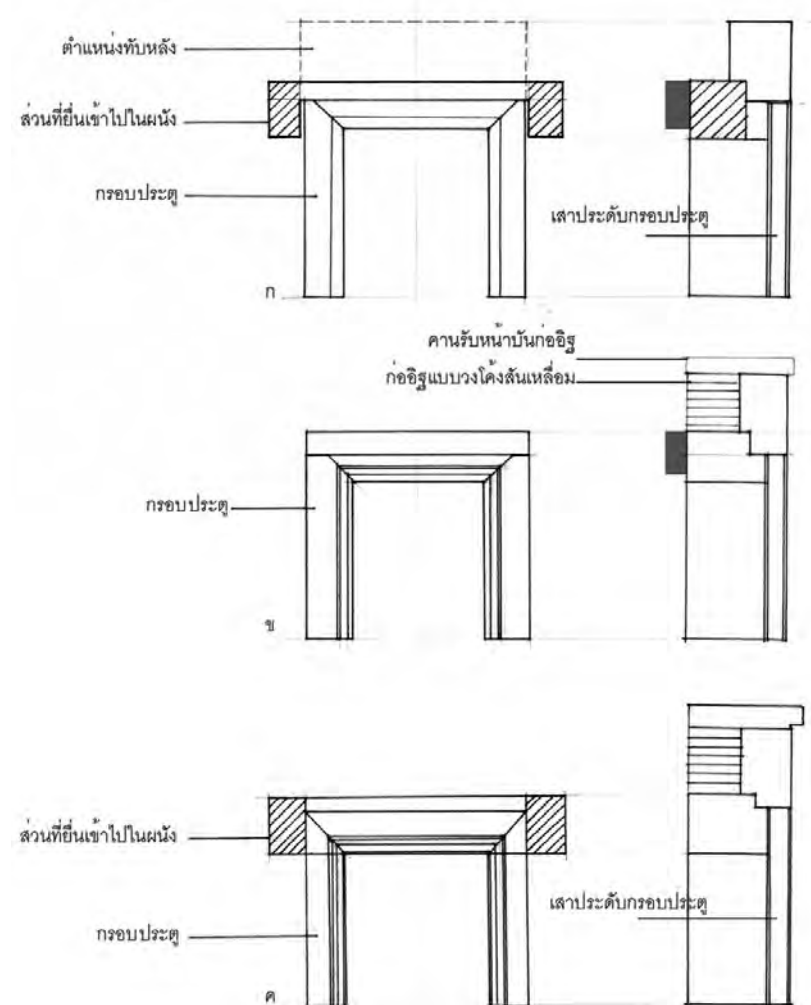
ปราสาทอิฐโดยทั่วไปพบการก่ออิฐแบบวงโค้งสันเหลี่ยมเหนือกรอบประตูเพื่อช่วยถ่าน้ำหนักลงบนกรอบประตู (ภาพที่ 21) กรอบประตูขึ้นบนมักสลักให้มีขึ้นส่วนของแท่งหินยื่นออกมา
สองข้าง ใช้ยึดเข้าไปในผนังอิฐเพื่อเพิ่มความแข็งแรง (ภาพที่ 22 ลายเส้น ก) ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบ
โดยทั่วไป แต่ในบางกรณีกรอบประตูขึ้นบนก็ไม่มีส่วนยื่นเข้าไปในผนังคล้ายกับรูปแบบกรอบประตู
ปราสาทหินทราย (ภาพที่ 22 ลายเส้น ข) พบตัวอย่างที่ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทกุกาสิงห์ และ
ปราสาทสระกำแพงใหญ่⁴⁸

⁴⁷ โดยเฉพาะที่ปราสาทบ้านถนนหัก อ.หนองบุญนาท พบหลักฐานชุดเครื่องทองประดับ
ประติมากรรมสมัย บาปวน ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรม
ศิลปากร, **นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย** (กรุงเทพฯ : ถาวรกิจการพิมพ์, 2542), 97.

⁴⁸ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในตารางที่ 3

ภาพที่ 21 การก่ออิฐแบบวงโค้งสันเหลี่ยมเหนือกรอบประตู ปราสาทศรีขรภูมิหลังทิศตะวันออกเฉียงใต้

ภาพที่ 22 ภาพพลายเส้นโครงสร้างกรอบประตูปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17

ทับหลังสลักขึ้นจากหินทรายอีกชิ้นหนึ่งวางบนเสาประดับกรอบประตู โดยเจาะรูเพื่อใส่เดือยยึดติดกับกรอบประตู ปิดทับด้วยหินก้อนเล็กๆ ด้านหน้าและสลักลวดลายให้ดูกลมกลืนกัน การติดตั้งทับหลังมักใช้การบากหินด้านหลังเพื่อเกี่ยวไว้กับกรอบประตู น้ำหนักของทับหลังส่วนใหญ่วางอยู่บนเสาประดับกรอบประตู และบางส่วนยึดไว้กับกรอบประตู⁴⁹

โดยทั่วไปแล้วทั้งทับหลังและกรอบประตูทำหน้าที่รับน้ำหนักของหน้าบัน และพบการเสริมคานหินรับน้ำหนักหน้าบันอีกชิ้นหนึ่งวางเหนือโครงสร้างก่ออิฐส่นเหลื่อม เพื่อช่วยถ่วงน้ำหนักลงบนทับหลังและเสากรอบประตูอย่างสมดุล

กรอบประตูอีกรูปแบบหนึ่งประกอบเข้าด้วยกันโดยไม่บากเข้ามุม คล้ายกับการวางกรอบประตูบนไวนเสากรอบประตู โดยกรอบประตูขึ้นบนอาจมีส่วนของแท่งหินยื่นเพื่อยึดกับผนังอิฐสองข้าง ทับหลังตั้งอยู่บนเสาประดับกรอบประตูเกือบทั้งหมดโดยบากทับหลังเพื่อยึดกับกรอบประตูเล็กน้อย (ภาพที่ 22 ลายเส้น ค) ซึ่งเป็นผลให้เมื่อปราสาทเหล่านี้ทรุดตัวลงทับหลังจึงอาจหล่นลงมาได้ง่าย โครงสร้างกรอบประตูเช่นนี้พบตัวอย่างที่ปราสาทกุสุมาเตศวร ปราสาทตาหนักไพร และปราสาทภูเพ็ก โดยเฉพาะที่ปราสาทกุสุมาเตศวรใช้การก่ออิฐแบบวงโค้งส่นเหลื่อมและคานหินรับน้ำหนักหน้าบันร่วมอยู่ด้วย (ภาพที่ 23-24)

ลักษณะกรอบประตูแบบที่ไม่บากเข้ามุมเช่นนี้ ได้พบต่อเนื่องมายังกลุ่มศาสนสถานในพุทธศตวรรษที่ 18 โดยเฉพาะปราสาทประจำอโรคยศาลในสมัยบายนที่พบทั่วไปในชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งนิยมสร้างด้วยศิลาแลงทั้งหลัง วัสดุก่อที่มีขนาดใหญ่กว่าอิฐทำให้โครงสร้างก่ออิฐแบบส่นเหลื่อมและคานหินรับน้ำหนักหน้าบันของปราสาทอิฐในยุคก่อนไม่มีความจำเป็นอีกต่อไป ปราสาทศิลาแลงเหล่านี้ใช้โครงสร้างการถ่วงน้ำหนักอย่างง่าย ๆ และก่อศิลาแลงโดยวางซ้อนกันเป็นแนวตรงมากกว่าการก่อแบบเหลื่อมกันเป็นผลให้ปราสาทส่วนใหญ่พังทลายลงมาก

ปราสาทบางแห่งยังพบการนำกรอบประตูหินทรายจากปราสาทรุ่นเก่ามาดัดแปลงใช้ใหม่ เช่นที่อโรคยศาลปราสาทสระกำแพงน้อย หรือมีการก่อสร้างเพิ่มเติมจากกลุ่มปราสาทอิฐเดิม เช่นที่ปราค์กู จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งพบกรอบประตูปราสาทหลายแบบในศาสนสถานแห่งเดียวกัน

⁴⁹ วิธีการติดตั้งทับหลังมีเทคนิคทางช่างที่แตกต่างกันไป โดยเฉพาะในศาสนสถานที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ในประเทศไทย พบว่ากรอบประตูบนมีการสลักหินยื่นออกไปด้านหลังเพื่อถ่วงน้ำหนัก และมีการบากหินด้านหลังของทับหลังเพื่อยึดกับกรอบประตู หรือในบางกรณีกรอบประตูบนอาจสลักเป็นบ่าสำหรับรับทับหลัง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สมิตติ ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 202-207.

ภาพที่ 23 ซุ้มประตูและมุขปราสาทหลังกลาง ภาพที่ 24 คานหินรับหน้าบัน ปราสาทกู่สวนแตง
ปราสาทกู่สวนแตง

นอกจากนี้การสำรวจโครงสร้างการก่ออิฐปราสาทแบบเขมรในประเทศไทยที่เคยมีการศึกษาไว้ สามารถจัดกลุ่มศาสนสถานที่มีโครงสร้างคล้ายคลึงกัน โดยพบข้อแตกต่างของโครงสร้างและขนาดอิฐในกลุ่มปราสาทอิฐที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15 กับปราสาทอิฐในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-17 ซึ่งมีสัดส่วนอิฐหนากว่าเล็กน้อย ใช้เทคนิคก่ออิฐอย่างประณีตมากขึ้น และพบการก่อเหลี่ยมคล้ายเทคนิคการก่อปราสาทหินในสมัยเดียวกัน⁵⁰

ทั้งนี้พบว่าการก่ออิฐของปราสาทแต่ละแห่งอาจแตกต่างกันในแต่ละชุมชน การตรวจสอบโครงสร้างอิฐและการกำหนดอายุศาสนสถานดังกล่าวจึงเป็นแนวทางหนึ่งในการศึกษาปราสาทแบบเขมรในท้องถิ่น อย่างไรก็ตามการสำรวจโครงสร้างปราสาทอิฐเพิ่มเติมในปัจจุบันมีข้อจำกัดเรื่องการบูรณะและการเสื่อมสภาพของศาสนสถาน ทำให้ข้อมูลในส่วนนี้ยังไม่เพียงพอที่จะใช้วิเคราะห์ภาพรวมของปราสาทอิฐในภูมิภาคได้อย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตามศาสนสถานส่วนใหญ่มีการวางผังและการประกอบโครงสร้างที่คล้ายคลึงกัน โดยมีรูปแบบที่แตกต่างกันเล็กน้อยในแต่ละท้องถิ่นซึ่งเป็นเรื่องปกติที่มักพบในงานก่อสร้าง และมีเงื่อนไขของท้องถิ่นที่ทำให้เกิดการพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับซึ่งมีลักษณะเฉพาะ

⁵⁰ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรและศรีวิชัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), 166-168.

ศาสนสถานในชุมชนเหล่านี้ยังพบการถ่ายทอดรูปแบบระหว่างชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงกัน ในจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมและการสร้างงานศิลปกรรมขึ้นในท้องถิ่นมาก่อน เช่นเดียวกับชุมชนในแถบเทือกเขาพนมดงรักในจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ ซึ่งมีภูมิศาสตร์ติดต่อกับประเทศกัมพูชา และพบการสร้างศาสนสถานและงานศิลปกรรมสืบเนื่องไปยังชุมชนทางตอนบนของภูมิภาคในชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมาย รูปแบบและแผนผังของศาสนสถานและงานศิลปกรรมในชุมชนเหล่านี้จะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

บทที่ 3

รูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยกับต้นแบบที่เมืองพระนคร

ศาสนสถานประเภทปราสาทประธาน 3 หลัง

ศาสนสถานประจำชุมชนโบราณที่กระจายอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนใหญ่เป็นศาสนสถานประกอบด้วยปราสาทประธาน 3 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน ปราสาทหลังกลางมีขนาดใหญ่กว่าปราสาทที่ขนาบข้างอีกสองหลัง บางแห่งมีมุขหรือมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า แสดงถึงความสำคัญของปราสาทหลังกลางซึ่งใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพสำคัญตามคติไศวะนิกาย

แผนผังศาสนสถานประกอบด้วยกลุ่มปราสาทประธานที่ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว และมีโคปุระเป็นทางเข้าสู่ศาสนสถานในตำแหน่งตรงกับปราสาทประธาน โคปุระในแนวแกนหลักมักมีขนาดใหญ่ ส่วนในแกนรองนิยมสร้างเป็นโคปุระหลอก ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบมากในศาสนสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ภายในกำแพงแก้วมีบริเวณลัดขนาดเล็ก 1 หรือ 2 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน

ศาสนสถานบางแห่งยังคงเน้นแนวแกนหลักเป็นประธานของแผนผังเพียงแกนเดียว โดยมีโคปุระเฉพาะในทิศที่เป็นทางเข้าหลัก ในระยะต่อมาโคปุระในแนวแกนรองพัฒนาจากโคปุระหลอกเป็นโคปุระที่มีแผนผังแบบกากบาท นอกจากนี้สระน้ำหรือคูน้ำที่ล้อมรอบศาสนสถานยังเป็นองค์ประกอบสำคัญที่มักพบเสมอในแผนผังศาสนสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 16

ศาสนสถานส่วนใหญ่กำหนดอายุจากหลักฐานจารึกที่กล่าวถึงการสถาปนาเทพเจ้าประจำศาสนสถานในพุทธศตวรรษที่ 16 และมีลวดลายประดับในศิลปะคลังและบาปวน แผนผังและงานประดับของศาสนสถานเหล่านี้ สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มที่มีพัฒนาการคาบเกี่ยวกัน

กลุ่มที่ 1 ศาสนสถานในกลุ่มแรกยังคงใช้ระเบียบแผนผังและสัดส่วนของปราสาทช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 อยู่มาก แผนผังศาสนสถานเน้นแนวแกนหลักเพียงแกนเดียว ปราสาทประธานที่มีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้ามีสัดส่วนของอาคารทั้งสองไล่เลี่ยกัน และมีงานประดับที่มีอิทธิพลศิลปะเกาะแกร์และบันทายศรีอยู่มาก พบที่ปราสาทเมืองแขกและกลุ่มปราสาทขนาดเล็กในจังหวัดนครราชสีมา

กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มศาสนสถานที่มีปราสาทประธานมีการพัฒนาสัดส่วนความสูงสอดคล้องกับการปรับเปลี่ยนรูปแบบงานประดับ และการให้ความสำคัญกับแกนรองในแผนผังศาสนสถาน โดยมีอิทธิพลของงานประดับในศิลปะคลังและบาปวนผสมผสานกัน และอาจกำหนดอายุในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16

ศาสนสถานกลุ่มนี้พบในชุมชนทางตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ปราสาท สระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาททูกาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด และขยายขึ้นไปทางชุมชนทางตอนเหนือในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงพุทธศตวรรษที่ 17 ที่ปราสาทเปือยน้อย จังหวัดขอนแก่น และปราสาททูกสวนแดง จังหวัดบุรีรัมย์

ผลการศึกษาศาสนสถานในกลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่ 2 มีดังต่อไปนี้

1 รูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในต้นพุทธศตวรรษที่ 16

ศาสนสถานแบบเขมรที่มีแผนผังปราสาทประธานเชื่อมต่อด้วยมณฑป มีต้นแบบสำคัญที่ปราสาทบันทายศรี ซึ่งเป็นศาสนสถานแบบไควนิกายที่สถาปนาขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16¹ ในประเทศกัมพูชา งานประดับที่ปราสาทแห่งนี้ยังมีความสมบูรณ์ของลวดลายซึ่งสามารถศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบศิลปกรรมได้เป็นอย่างดี

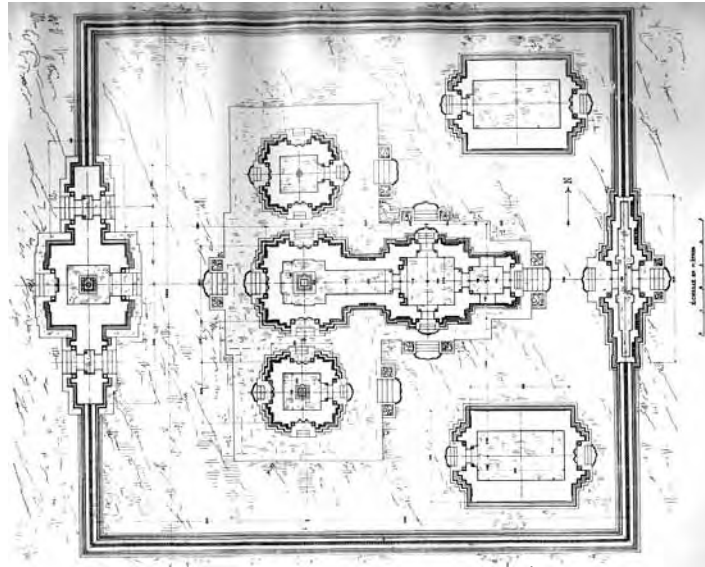
ปราสาทบันทายศรีประกอบด้วยปราสาทประธาน 3 หลังตั้งหันไปทางทิศตะวันออก ปราสาทหลังกลางมีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า แผนผังศาสนสถานล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว 3 ชั้น โดยมีโคปุระเฉพาะในแนวแกนหลักทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ระหว่างกำแพงแก้วชั้นที่ 2 และชั้นนอกสุดมีสระน้ำล้อมรอบ รูปแบบแผนผังคล้ายกับปราสาทมเมืองเกาะแกร์²

แผนผังปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าด้านอื่นๆ เป็นซุ้มประตูหลอก ปราสาทหลังกลางเชื่อมต่อกับมณฑปด้วยฉนวน ซึ่งก่อเป็นผนังทึบต่อเนื่องจากมุขย่อยของปราสาทประธาน แผนผังปราสาทและห้องกลางมณฑปเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีขนาดเท่าๆกัน ผนังด้านข้างของมณฑปเปิดเป็นซุ้มประตูทั้งสองด้าน มุขหน้ามณฑปทางทิศตะวันออกเปิดเป็นซุ้มประตูทางเข้าอีกทางหนึ่ง และมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่างตรงกับซุ้มประตูทั้งสามด้าน (ภาพที่ 25)

¹ George Coedès, "La Date du Temple de Bantay Srei," BEFEO 29 (1929) : 161-168.

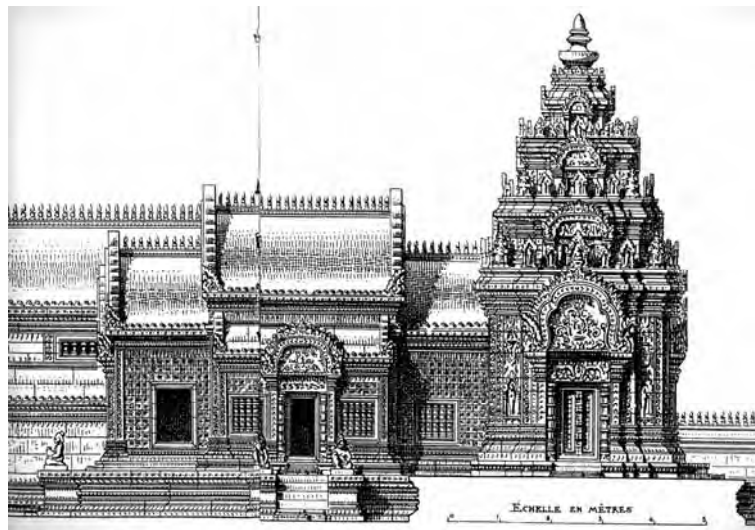
² ดูรายละเอียดแผนผังปราสาทบันทายศรีและปราสาทมเมืองเกาะแกร์เพิ่มเติม ในภาคผนวก ข.

ปราสาทบันทายสรีมีสัดส่วนความสูงไม่มากนัก ส่วนบนของปราสาทเป็นชั้นซ้อนลดหลั่นกัน 5 ชั้นประดับด้วยปราสาทจำลอง ส่วนชั้นซ้อนเปรียบเทียบกับส่วนเรือนธาตุและฐานมีความสูงไล่เลี่ยกัน (ภาพที่ 26)

ภาพที่ 25 แผนผังปราสาทบันทายสรี กลุ่มปราสาทประธานและโคปุระชั้นที่ 1

ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), Plate 61.

ภาพที่ 26 ภาพลายเส้น รูปด้านปราสาทบันทายสรี

ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), Plate 63.

ความสูงของหลังคาห้องกลางมณฑปอยู่ในระดับเดียวกับชั้นหลังคาชั้นที่ 2 ของปราสาทประธาน หลังคาของมุขหน้ามณฑปและหลังคาของฉนวนอยู่ในระดับที่สูงกว่ามุขปราสาท (ภาพที่ 27) ซึ่งเป็นสัดส่วนที่ไม่พบในระยะหลังเมื่อได้มีการพัฒนาความสูงของปราสาทประธานแล้ว

ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนชุดฐาน 2 ชั้นประกอบด้วยฐานไพทีและฐานรองรับปราสาท เนื่องจากปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานในระดับเดียวกัน ทำให้การไล่ระดับความสูงของรูปด้านอาคารทำได้ไม่มากนัก การสร้างระดับที่ต่างกันจึงใช้การตกแต่งบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทให้มีชั้นลวดบัวมากกว่าบัวเชิงผนังมณฑป ซึ่งเป็นการช่วยให้รูปด้านอาคารโดยรวมดูกลมกลืนกัน

ภาพที่ 27 ปราสาทและมณฑป ปราสาทบันทายสรี ด้านทิศใต้

แผนผังศาสนสถานและงานประดับอิทธิพลศิลปะช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ในดินแดนไทยมีตัวอย่างสำคัญที่ปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งประกอบด้วยปราสาทประธาน 3 หลัง ปราสาทหลังกลางมีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า ถึงแม้ว่าปัจจุบันปราสาทและมณฑปมีสภาพไม่สมบูรณ์แต่ก็มีเค้าโครงของแผนผังคล้ายกับปราสาทบันทายสรี และสันนิษฐานว่าปราสาทแห่งนี้คงเป็นศาสนสถานแบบไควนิกายประจำชุมชนเช่นเดียวกัน

ปราสาทเมืองแขก

ปราสาทเมืองแขกตั้งอยู่ในบริเวณชุมชน "โคราชปุระ" ในอำเภอสูงเนินจังหวัดนครราชสีมา ใกล้กับเมืองเสมาซึ่งเป็นเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีและเขมร และมีปราสาทโนนกู่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง³

ข้อมูลจากจารึกที่กรอบประตูปราสาทเมืองแขก (นม.50) กล่าวถึงการสถาปนารูปเคารพขึ้น 3 องค์ในปีพ.ศ.1514 และให้มีการสร้างจารึกไว้ที่ชุมชนแห่งหนึ่งในปีพ.ศ.1517 จารึกอีกหลักหนึ่งพบที่เมืองเสมา (นม.25) กล่าวถึงการทำพิธีเบิกพระเนตรเทวรูปในปีพ.ศ.1514⁴ จารึกทั้งสองหลักมีเนื้อหาที่เชื่อมโยงกัน แต่ไม่ได้ระบุพระนามของกษัตริย์และพระครูจุฑาจารย์ผู้ประกอบพิธี นักวิชาการสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 และพราหมณ์ยัญชวราหะผู้สถาปนาปราสาทบันทายศรี⁵

สอดคล้องกับรูปแบบแผนผังของปราสาทเมืองแขกซึ่งคล้ายคลึงกับปราสาทบันทายศรี และกลุ่มปราสาทร่วมสมัยในเมืองพระนครที่สถาปนาขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5⁶ โดยเฉพาะ ทับหลังจากปราสาทเมืองแขกที่พบหลักฐานจำนวนมากมีอิทธิพลศิลปะเกาะแกร์-แปรรูป ซึ่งนักวิชาการกำหนดอายุในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15⁷ และพบว่าทับหลังบางชิ้นมีอิทธิพลศิลปะบันทายศรีและศิลปะคลังเข้ามาผสมผสาน

การศึกษารูปแบบแผนผังและสัดส่วนปราสาทสันนิษฐานว่าปราสาทเมืองแขกมีอิทธิพลศิลปะช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 และเปรียบเทียบกับปราสาทบันทายศรีดังนี้

³ ปราสาทโนนกู่ ประกอบด้วยปราสาทประธานหลังเตียนบนฐานสูงก่อด้วยหินทราย ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว โคปุระและสระน้ำ ภายในมีบรรณาลัย 2 หลังตั้งหันเข้าหาปราสาทประธาน ปราสาทตั้งหันไปทางทิศตะวันออกโดยเน้นแกนหลักเพียงแกนเดียวในผัง ปัจจุบันตัวปราสาทพังทลายลงหมดแล้วแต่พบงานประดับชั้นหลังคาประกอบด้วยบรรพธูรูปครุฑและปราสาทจำลอง โครงสร้างกรอบประตูปราสาทและเทวรูปหินทรายขนาดเล็กที่พบมีรูปแบบใกล้เคียงกับที่ปราสาทเมืองแขก

⁴ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 105-117.

⁵ ชะเอม แก้วคล้าย และ บุญเลิศ เสนานนท์, "จารึกปราสาทเมืองแขก 1, 2 และ 3," **ศิลปากร**, 37, 2 (มีนาคม-เมษายน, 2537) : 101.

⁶ ดุสิต ทุมมาภรณ์, "การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราช อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา," **ศิลปากร** 41, 4 (กรกฎาคม - สิงหาคม, 2541) : 79.

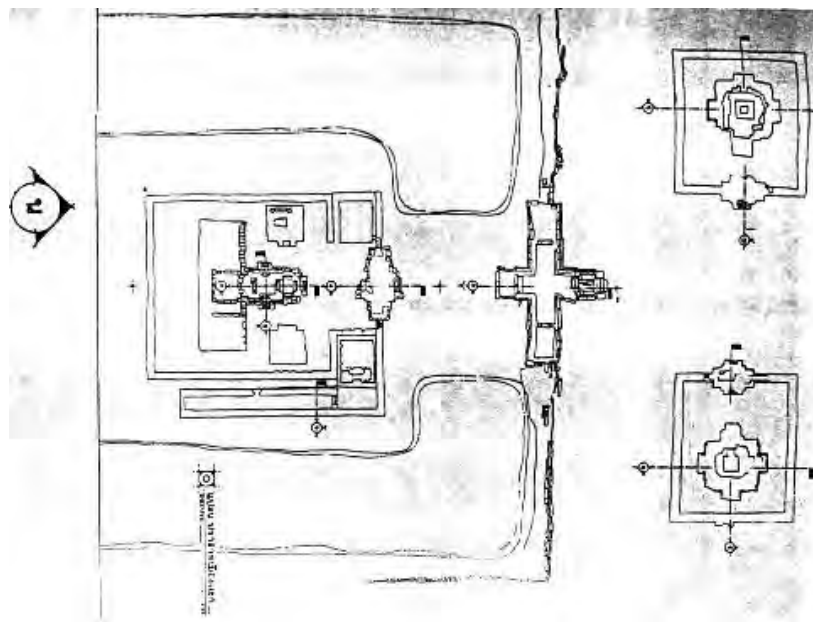
⁷ สมिति ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 86-89.

แผนผัง

ปราสาทเมืองแขกประกอบด้วยปราสาทประธาน 3 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน ตั้งหันไปทางทิศเหนือ ปราสาทและมณฑปก่อด้วยอิฐโดยมีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสลักจากหินทราย

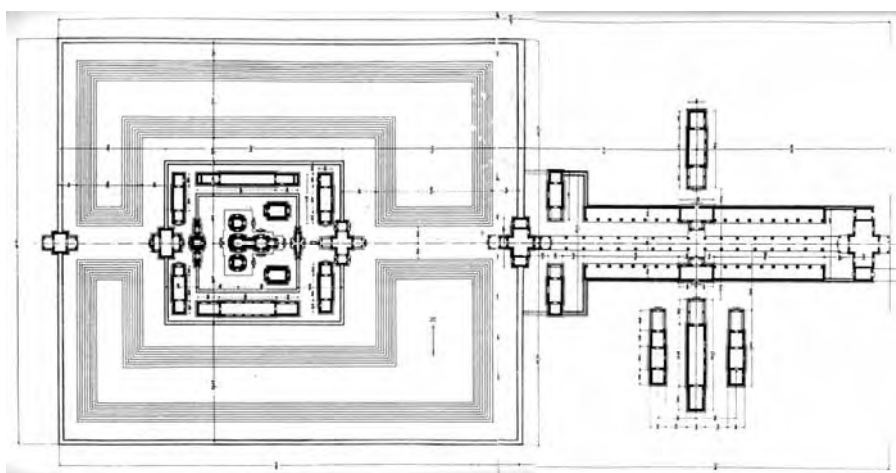
ปัจจุบันเหลือเพียงส่วนฐาน กรอบประตูหินทราย และแนวผนังก่ออิฐบางส่วนของปราสาทหลังกลางและมณฑป โดยปราสาทประธานอีกสองหลังไม่ปรากฏหลักฐานแล้ว จากการบูรณะของกรมศิลปากรยังคงเห็นแนวการเชื่อมต่อของปราสาทประธานหลังกลางและมณฑปด้านหน้า

แผนผังศาสนสถานประกอบด้วยกำแพงแก้วและโคปุระล้อมรอบ 2 ชั้น (ภาพที่ 28) ภายในบริเวณกำแพงแก้วชั้นในเป็นที่ตั้งของปราสาทประธาน และฐานอาคารก่ออิฐซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นบรรณาลัย 2 หลังสร้างหันเข้าหากัน ถัดจากกำแพงแก้วออกไปเป็นสระน้ำล้อมรอบ โดยมีกำแพงแก้วและโคปุระขนาดใหญ่ด้านทิศเหนือล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง นอกกำแพงแก้วทางทิศเหนือมีฐานปราสาทก่ออิฐขนาดเล็กอีก 2 หลังสร้างหันเข้าหากันล้อมรอบด้วยกำแพงและซุ้มประตู

ภาพที่ 28 แผนผังปราสาทเมืองแขก

ที่มา : ดุสิต ทุมมากรณ์, "การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราษ อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา," *ศิลปากร* 41, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม, 2541) : 77.

ภาพที่ 29 แผนผังปราสาทบันทายสรี

ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), Plate 60.

แผนผังปราสาทเมืองแขกเน้นแนวแกนหลักเพียงแกนเดียว โดยมีโคปุระเฉพาะทางเข้าหลักด้านทิศเหนือและไม่พบโคปุระในแกนรอง โคปุระชั้นในมีขนาดเล็กกว่าโคปุระชั้นนอกซึ่งมีผังแบบกากบาท และมีสระน้ำล้อมรอบ ตำแหน่งของปราสาทประธานตั้งเยื้องออกไปด้านหลังคล้ายกับแผนผังปราสาทบันทายสรี (ภาพที่ 29)

ข้อมูลในการบูรณะของกรมศิลปากรพบศิวิลิ่งคหินทรายใกล้กับปราสาทประธาน สันนิษฐานว่าคงประดิษฐานในปราสาทหลักกลาง แต่ไม่พบรูปเคารพอื่นๆ ที่น่าจะประดิษฐานในปราสาทอีกสองหลัง นอกจากนี้ยังพบงานประดับชั้นซ้อนเป็นบรรพแถลงหินทรายสลักเป็นรูปบุคคลในซุ้ม^๘ และปราสาทจำลองขนาดต่างๆ กัน^๙ (ภาพที่ 30) ปราสาทจำลองมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส รูปทรงหลังคาเป็นแบบชั้นซ้อน 5 ชั้นประดับด้วยซุ้มปัญชร ส่วนยอดประดับด้วยกลศ ชั้นหลังคาปราสาทจำลองมีงานประดับอย่างคร่ำๆ คล้ายกับปราสาทจำลองของปราสาทโนนภู

^๘ ดุสิต ทุมมาภรณ์, “การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราข อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา,” *ศิลปากร* 41, 4 (กรกฎาคม – สิงหาคม, 2541) : 84.

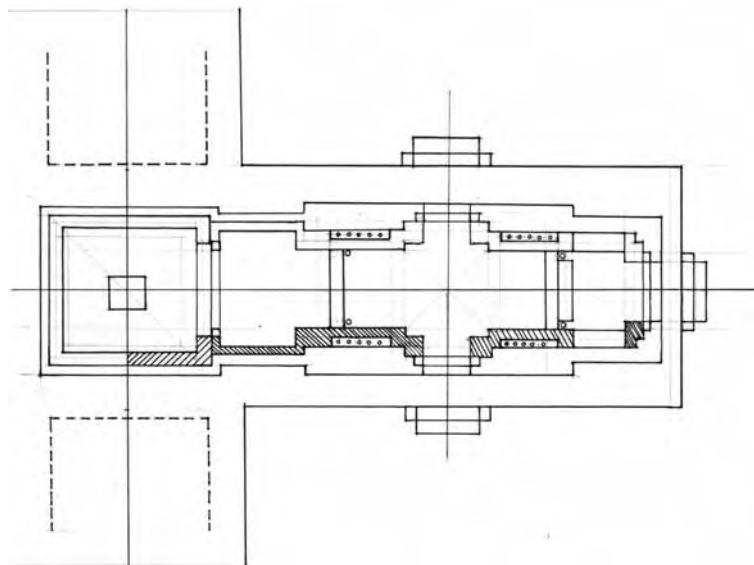
^๙ กรมศิลปากร, *รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522), รูปที่ 78.

ภาพที่ 30 ปราสาทจำลองหินทราย ปราสาทเมืองแขก

ที่มา : กรมศิลปากร, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. 2502 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522), รูปที่ 78.

มณฑปปราสาทเมืองแขกมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มุขหน้าด้านทิศเหนือเปิดเป็นซุ้มประตูทางเข้า ที่ผนังมุขทั้งสองข้างเปิดเป็นช่องประตู ห้องกลางมณฑปใช้โครงสร้างผนังรับน้ำหนัก ก่อด้วยอิฐ ตกแต่งด้วยช่องหน้าต่างต่างหลอกประดับด้วยลูกมะหวด ตรงกลางเปิดเป็นซุ้มประตู (ภาพที่ 31-33) และมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่างตรงกับซุ้มประตูทั้งสามด้าน คล้ายกับแผนผังมณฑปปราสาทบันทายศรี

ภาพที่ 31 แผนผังปราสาทและมณฑปปราสาทเมืองแขก (เส้นประสันนิษฐานตำแหน่งฐานปราสาทประธานอีกสองหลัง)

ภาพที่ 32 มณฑปปราสาทเมืองแขก ด้านทิศตะวันตก

ภาพที่ 33 มุขหน้ามณฑป ปราสาทเมืองแขก

ลักษณะสำคัญคือมีซุ้มประตูภายในมณฑปและซุ้มประตูหน้าของปราสาทประธาน ผนังด้านข้างของฉนวนก่อด้วยอิฐปิดทึบโดยไม่พบโครงสร้างของช่องหน้าต่าง (ภาพที่ 34) การเชื่อมต่อปราสาทและมณฑปเช่นนี้คล้ายกับแผนผังของปราสาทร่วมสมัยในเมืองพระนคร เช่นที่ ปราสาท เสกตาตั่วย และปราสาทตระพังขย¹⁰ แต่ต่างจากปราสาทบันทายศรีซึ่งใช้ผนังรับ น้ำหนักก่อเชื่อมต่อกับมณฑปโดยไม่มีซุ้มประตูภายในปราสาทประธาน อันเป็นรูปแบบเฉพาะที่ไม่ พบในปราสาทแห่งอื่น

¹⁰ ดูรายละเอียดแผนผังปราสาทบันทายศรีและปราสาทร่วมสมัย ในภาคผนวก ข.

ภาพที่ 34 ชุมประตูปราสาทประธาน (ด้านซ้ายของภาพ) และชุมประตูกายในมณฑปเชื่อมต่อกับ
ฉนวน (ด้านขวาของภาพ) ปราสาทเมืองแขก

ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

ปราสาทประธานและมณฑปของปราสาทเมืองแขกตั้งอยู่บนฐาน 2 ชั้น ประกอบด้วยฐานไพทีและฐานรองรับอาคารก่อด้วยหินทราย จากระดับฐานที่ปรากฏในปัจจุบันสันนิษฐานว่าปราสาทประธานคงยังไม่มีกรณียกฐานรองรับเรือนธาตุขึ้นสูง และมีสัดส่วนใกล้เคียงกับมณฑปอยู่มาก ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานเดียวกันคล้ายกับปราสาทบันทายสีรี สำหรับส่วนเรือนธาตุและส่วนบนของปราสาทไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบัน แต่คงมีการประดับชั้นหลังคาปราสาทด้วยปราสาทจำลองและบรรพตกลองซึ่งพบหลักฐานจำนวนมาก

ทั้งนี้จากรูปแบบกรอบประตูปราสาทที่กล่าวมาในบทที่ 2 พบว่าโครงสร้างกรอบประตูของปราสาทเมืองแขก เป็นรูปแบบที่พบโดยทั่วไปในปราสาทแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 กรอบประตูหินทรายบากเข้ามุม 45 องศา โดยกรอบประตูบนมีส่วนของแท่งหินสองข้างยื่นเข้าไปในผนังอิฐ

เมื่อตรวจสอบกับรูปแบบทับหลังอิทธิพลศิลปะเกาะแกร์และแปรรูป ซึ่งนักวิชาการกำหนดอายุในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15¹¹ พบว่าทับหลังที่ปราสาทเมืองแขกเป็นการย้อนกลับไปใช้ลวดลายในศิลปะยุคก่อน แต่ได้มีการปรับปรุงสัดส่วนของทับหลังให้เหมาะกับโครงสร้างกรอบประตูแบบนี้แล้ว กล่าวคือทับหลังสลักเป็นแผ่นเรียบ ลดความนูนของลวดลายสลักซึ่ง

¹¹ สมิตติ ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 88.

สัมพันธ์กับงานประดับที่เสากรอบประตู และไม่ปรากฏคานยื่นด้านบนตามแบบทับหลังในสมัย
เกาะแกร์และแปรรูปแล้ว¹²

อิทธิพลของศิลปะช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ได้พบต่อเนื่องในกลุ่มศาสนสถานขนาดเล็กที่กระจายอยู่ในชุมชนต่างๆ ในจังหวัดนครราชสีมา เช่นที่ปราสาทพะโค อำเภอโชคชัย ซึ่งเป็นศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งที่มีการผสมผสานรูปแบบงานประดับจากศิลปะรุ่นเก่าและใหม่เข้าด้วยกัน โดยมีอิทธิพลของศิลปะแบบเกาะแกร์ แปรรูปและบันทายศรีอยู่มาก และผสมผสานเข้ากับศิลปะคลังและบาปวน¹³

ปราสาทพะโคประกอบด้วยปราสาทอิฐจำนวน 3 หลัง ปัจจุบันคงเหลือเพียง 2 หลัง ตั้งอยู่ภายในบริเวณศาสนสถานซึ่งมีสระน้ำล้อมรอบ โดยมีทางเข้าเฉพาะด้านหน้าทางทิศตะวันออก ปราสาทประธานตั้งบนฐานสูงหันไปทางทิศตะวันออก ส่วนบนและเรือนธาตุพังทลายแล้ว (ภาพที่ 35) ฐานปราสาทก่อด้วยศิลาแลงส่วนฐานชั้นที่ 2 เป็นฐานหินทราย ปราสาทมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีซุ้มประตูทางด้านหน้า ด้านที่เหลือเป็นซุ้มประตูหลอก

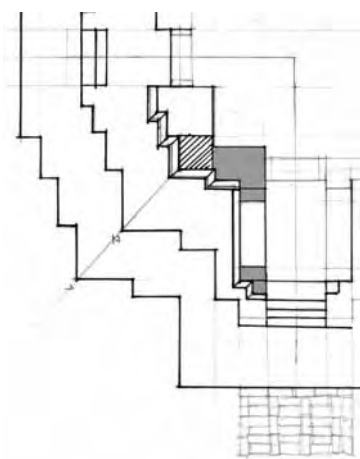

ภาพที่ 35 ปราสาทพะโค หลังทิศตะวันออก

¹² ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเรื่องสัดส่วนซุ้มประตูและทับหลังในบทที่ 5

¹³ ดูรายละเอียดงานประดับทับหลังของปราสาทเมืองแขกและกลุ่มปราสาทในจังหวัดนครราชสีมาในบทที่ 5

ปราสาทหลังทิศเหนือมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมมีมุขด้านหน้า ด้านอื่นๆ เป็นซุ้มประตูหลอก เรือนธาตุปราสาทและมุขหน้าตั้งอยู่บนฐาน 2 ชั้น (ภาพที่ 36-37) ลักษณะสำคัญคือบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทที่สลักจากหินทราย มีแถวลดบัวลายกนกเพิ่มขึ้นจากระเบียงงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทในยุคก่อน คล้ายกับบัวเชิงเรือนธาตุของปราสาทสระกำแพงใหญ่ ซึ่งเป็นระเบียบของงานประดับที่พัฒนาขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16¹⁴

ภาพที่ 36 แผนผังมุขหน้าปราสาทพะโค
หลังทิศเหนือ

ภาพที่ 37 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทและบัวเชิงผนังมุข
ปราสาทพะโคหลังทิศเหนือ

เนื่องจากปราสาทและมุขหน้าตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน จึงมีการปรับลดสัดส่วนงานประดับที่ผนังมุขหน้าให้ต่างจากบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทซึ่งช่วยทำให้รูปด้านอาคารดูลงตัว สำหรับส่วนชั้นซ้อนของปราสาทที่พังทลายลงแล้วคงประดับด้วยปราสาทจำลองซึ่งพบหลักฐานในการบูรณะจำนวนมาก และส่วนยอดประดับด้วยหินทรายสลักเป็นรูปดอกบัว

งานประดับของปราสาทพะโคคล้ายกับรูปแบบปราสาทช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 อยู่มาก โดยเฉพาะรูปแบบทับหลังและหน้าบันที่พบจำนวนมาก มีอิทธิพลศิลปะแปรรูปและบันทายศรี ผสมผสานกับศิลปะคลัง-บาปวน

อย่างไรก็ตามทั้งปราสาทประธานและปราสาทหลังทิศเหนือได้มีการปรับปรุงสัดส่วนและระเบียบงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุแล้ว ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของปราสาทในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทพะโคจึงอาจจัดอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ร่วมสมัยกับ

¹⁴ ดูรายละเอียดเรื่องบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทเพิ่มเติม ในบทที่ 5

ศาสนสถานในกลุ่มที่ 2 โดยยังคงมีรูปแบบงานประดับรุ่นเก่าที่แพร่หลายในชุมชนแถบนี้ อันเป็นลักษณะสำคัญของปราสาทแบบเขมรในท้องถิ่นที่พบต่อเนื่องในช่วงพุทธศตวรรษนี้

2 การปรับเปลี่ยนรูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในครั้งหลัง พุทธศตวรรษที่ 16

แนวโน้มการปรับรูปทรงปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยเริ่มปรากฏขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 โดยเฉพาะปราสาทประธานหลังกลางในกลุ่มปราสาทประธาน 3 หลัง ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับการปรับเปลี่ยนงานประดับชั้นหลังคาเป็นนาคปัก ในขณะที่ปราสาทประธานอีก 2 หลังยังคงมีสัดส่วนเดิมและประดับด้วยปราสาทจำลอง

องค์ประกอบสำคัญในการปรับสัดส่วนคือการเพิ่มความสูงของฐาน และเพิ่มจำนวนชุดฐานรองรับปราสาท ซึ่งเหมาะกับปราสาทก่ออิฐขนาดเล็กที่มีข้อจำกัดด้านโครงสร้างและการขยายขนาดของแผนผัง ปราสาทบางแห่งมีการปรับสัดส่วนชุดฐานแต่ยังคงใช้งานประดับชั้นซ้อนด้วยปราสาทจำลองร่วมอยู่ด้วย และพบการผสมผสานรูปแบบเก่าและใหม่เข้าด้วยกันซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของปราสาทที่สร้างขึ้นในท้องถิ่น

2.1 แบบแผนของปราสาทแบบเขมรในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 16

แผนผัง

แผนผังศาสนสถานช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นการปรับจากการวางผังที่เน้นแกนหลักเพียงแกนเดียวในแผนผังที่มีโคปุระเฉพาะในทิศที่เป็นทางเข้าหลัก มาเป็นการวางผังโดยใช้แกนหลักและแกนรอง

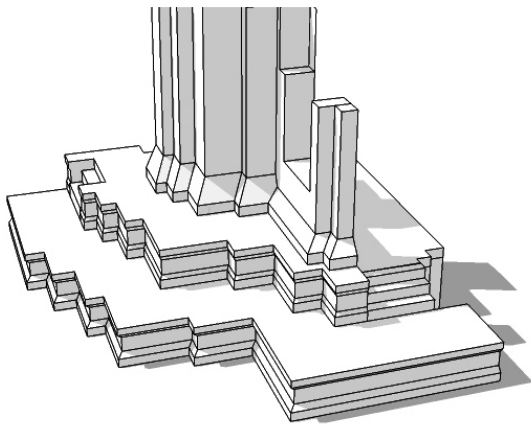
ปราสาทประธานล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วหรือระเบียงคด และมีโคปุระในแนวแกนเดียวกับปราสาทประธาน โคปุระในแนวแกนหลักมีขนาดใหญ่โดยเฉพาะทางเข้าศาสนสถานด้านหน้า ในแกนรองมักสร้างเป็นโคปุระหลอก และมีบรรณาลัยขนาดเล็ก 1 หรือ 2 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน

อย่างไรก็ตามกฎเกณฑ์เรื่องแผนผังดังกล่าวก็ไม่ตายตัวเสมอไป ศาสนสถานบางแห่งยังคงวางผังโดยใช้แกนหลักเพียงแกนเดียว บางแห่งมีเฉพาะสระน้ำล้อมรอบโดยไม่ปรากฏแนวกำแพงหรือโคปุระ แต่ส่วนใหญ่แล้วปราสาทมักตั้งหันไปทางทิศตะวันออกและเปิดทางเข้าหลักด้านหน้าศาสนสถานเสมอ

แผนผังปราสาท

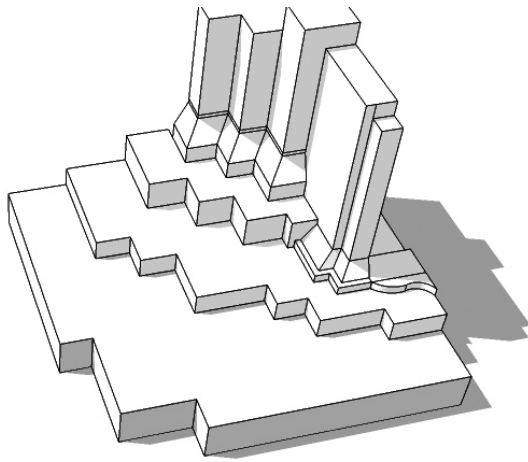
โดยทั่วไปแล้วปราสาทเขมรมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ประกอบด้วยมุมประธานเป็นมุมใหญ่และเพิ่มมุมย่อยขนาดเล็กด้านละ 2 มุม มีซุ้มประตูหรือมุขด้านหน้า ด้านที่เหลือก่อทึบเป็นซุ้มประตูหลอก ซึ่งเป็นรูปแบบที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยเมืองพระนคร

ปราสาทที่มีมุขหน้าจะก่อมุขต่อเนื่องจากมุมย่อยออกไปคล้ายกับการขยายซุ้มประตูหน้าให้มีความยาวมากขึ้น โดยผนังสองข้างของมุขอาจก่อเป็นผนังทึบหรือเปิดเป็นช่องหน้าต่างก็ได้ (ภาพที่ 38-39) และมีหลังคามุขก่อแหลมซ้อนกันขึ้นไปชนกับระดับชั้นเชิงบาตรของปราสาท

ภาพที่ 38 ภาพลายเส้นมุขหน้าปราสาทพะโค นครราชสีมา ภาพที่ 39 ปราสาทบ้านปรังค์ นครราชสีมา

การปรับปรุงแผนผังปราสาทที่เริ่มมีขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นการขยายขนาดมุขหน้าปราสาทประธานให้มีความกว้างมากขึ้น โดยการก่อมุขยื่นจากมุมประธาน เรือนธาตุ พบที่ปราสาทหลังกลางของปราสาทสระกำแพงใหญ่ (ภาพที่ 40-41) การศึกษาพบว่ารูปแบบแผนผังเช่นนี้จะมีพัฒนาการสำคัญในปราสาทช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งมีแนวโน้มการขยายขนาดของมุขปราสาทจนเต็มความกว้างของเรือนธาตุ เกิดเป็นระเบียบแบบแผนอย่างใหม่ในปราสาทสมัยนครวัด รายละเอียดเพิ่มเติมจะได้กล่าวถึงในหัวข้อปราสาทสระกำแพงใหญ่ต่อไป

ภาพที่ 40 ภาพลายเส้นมุกหน้าปราสาทสระกำแพงใหญ่

ภาพที่ 41 ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ศรีสะเกษ

ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

นอกเหนือจากการปรับแผนผังปราสาทแล้ว พัฒนาการสำคัญของปราสาทแบบเขมรในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 คือการปรับความสูงของฐานปราสาท ซึ่งช่วยให้ระดับความสูงของอาคารกลมกลืนกัน โดยทั่วไปแล้วปราสาทตั้งอยู่บนชุดฐาน 2 ชั้น การปรับสัดส่วนฐานวิธีหนึ่งคือการสร้างให้ฐานรองรับเรือนธาตุปราสาทมีความสูงมากกว่าฐานของมุขหรือมณฑป

อีกรูปแบบหนึ่งเป็นการเพิ่มจำนวนชุดฐานโดยการเสริมฐานรองรับเรือนธาตุ เช่นที่ปราสาทหลังกลางของปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทตั้งอยู่บนฐานไพทีและฐานรองรับปราสาท โดยมีฐานอีกชั้นหนึ่งหนุนเรือนธาตุปราสาทให้สูงขึ้นและลดระดับมาเป็นฐานมุกหน้าปราสาท ซึ่งพบว่าคล้ายกับระเบียบชุดฐานปราสาทหินทรายขนาดใหญ่ที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษต่อมา

ส่วนบน (ชั้นซ้อน)

ส่วนบนของปราสาทในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นการปรับเปลี่ยนงานประดับรูปปราสาทจำลองมาเป็นนาคปัก ซึ่งมีผลต่อรูปทรงชั้นซ้อนที่ต่างออกไปจากเดิม แต่เนื่องจากปราสาทส่วนใหญ่มีส่วนบนที่พังทลายลงแล้วและบางแห่งมีการก่อสร้างดัดแปลง ทำให้ไม่สามารถตรวจสอบรูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทในกลุ่มนี้ได้ชัดเจน สันนิษฐานว่าปราสาทคงมีชั้นซ้อนลดหลั่นกัน 5 ชั้นประดับด้วยขุมบฏูรตามแบบแผนของปราสาทเขมร โดยมีนาคปักประดับที่

มุมประธานของชั้นหลังคาและมีบรรพแถลงประดับที่มุมย่อย ส่วนยอดบนสุดประดับด้วยหินทราย สลักเป็นรูปดอกบัว

รูปทรงชั้นซ้อนปราสาทในระยะนี้อาจมีความสูงเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะปราสาทประธานหลังกลาง ซึ่งสัมพันธ์กับการปรับสัดส่วนฐานและงานประดับ ในขณะที่รูปทรงและสัดส่วนของปราสาทแบบเดิมยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง

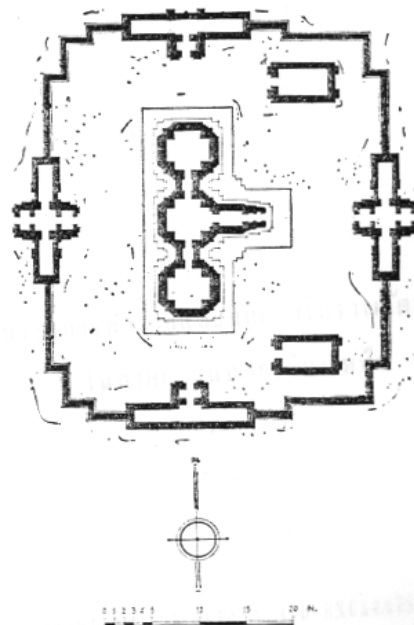
หลังจากการปรับเปลี่ยนรูปทรงชั้นซ้อนที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ และปราสาทภูเก้าสิงห์แล้วปราสาทในสัดส่วนเดิมอาจเริ่มหมดไป ปราสาทประธานที่สร้างขึ้นในระยะต่อมามีผังขนาดใหญ่และมีความสูงมากขึ้น ส่วนบนของปราสาทปรับให้มีความโค้งสอบขึ้น สอดคล้องกับการปรับเปลี่ยนงานประดับชั้นหลังคาด้วยนาคปักอันเป็นรูปแบบสำคัญของปราสาทเขมรสมัยนครวัด

อย่างไรก็ตามศาสนสถานในกลุ่มนี้พบการใช้ระเบียบแผนผังและสัดส่วนปราสาทแบบเดิมควบคู่ไปกับการพัฒนารูปแบบใหม่ตลอดช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และมีพัฒนาการที่สืบทอดระหว่างชุมชนซึ่งตั้งอยู่ในเส้นทางโบราณที่ติดต่อถึงกัน รายละเอียดของศาสนสถานแต่ละแห่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

2.2 รูปแบบและแผนผังปราสาทแบบเขมรในครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16

ปราสาทภูเก้าสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด

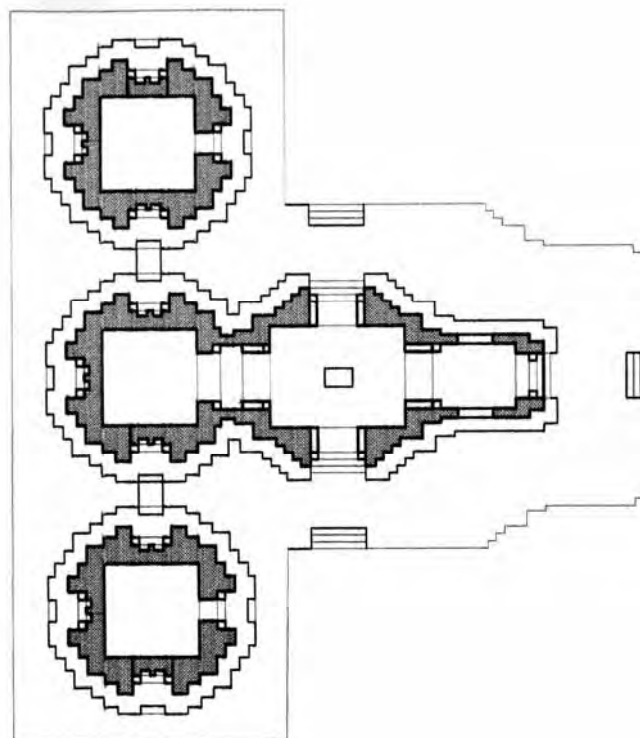
แผนผังปราสาทภูเก้าสิงห์ประกอบด้วยกำแพงแก้วและโคปุระก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบปราสาทประธาน 3 หลัง ภายในบริเวณมีบรรณาลัย 2 หลังตั้งหันเข้าหาปราสาทประธาน แผนผังศาสนสถานเน้นความสำคัญของแกนหลัก โดยมีโคปุระผังรูปกากบาทตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก และมีโคปุระหลอกในแกนรองทางทิศเหนือและทิศใต้ ปราสาทประธานตั้งหันไปทางทิศตะวันออก (ภาพที่ 42-43) สัมพันธ์กับบารายประจำชุมชนที่อยู่ห่างออกไปทางด้านหน้าศาสนสถาน

Plan of Prasat Ku Ka- singh, Roi-et.

ภาพที่ 42 แผนผังปราสาทภูกาสิงห์ จากการสำรวจปีพ.ศ.2502

ที่มา : กรมศิลปากร, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค
2 พ.ศ.2503-2504 (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนศิริพรจำกัด, 2510), 71.

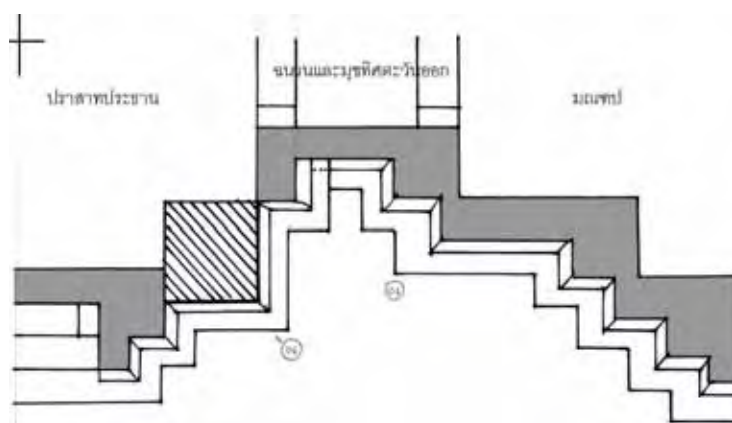

ภาพที่ 43 แผนผังปราสาทภูกาสิงห์

แผนผัง

ปราสาทประธานก่อด้วยอิฐและมืองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสลักจากหินทราย แผนผังปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูด้านหน้า ด้านอื่นๆเป็นซุ้มประตูหลอกปราสาทหลังกลางมีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า โดยการก่อมุขปราสาทรวมเข้ากับฉนวนและเชื่อมต่อกับมณฑป ภายในมีซุ้มประตูด้านหน้าห้องครรภคฤหะและซุ้มประตูภายในมณฑป (ภาพที่ 44-45) ปัจจุบันภายในมณฑปเป็นที่ประดิษฐานประติมากรรมรูปโคนนทิ¹⁵

มณฑปปราสาทกู่กาสิงห์มีสัดส่วนยื่นย้อยลงกว่ามณฑปปราสาทเมืองแขก โดยมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมคล้ายมณฑปจัตุรมุข ผนังห้องกลางมณฑปด้านทิศเหนือและทิศใต้เปิดเป็นซุ้มประตูตรงกลางโดยไม่มีหน้าต่างหลอก (ภาพที่ 46) มุขหน้ามณฑปทางทิศตะวันออกมีซุ้มประตูด้านหน้ามีบันไดทางขึ้นจากด้านล่าง ที่ผนังทั้งสองข้างของมุขหน้าเปิดเป็นช่องหน้าต่าง

ภาพที่ 44 แผนผังมุขปราสาทกู่กาสิงห์

¹⁵ กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : ศุภสุภา, 2539),

ภาพที่ 45 ชุมประตูกายในมณฑป ปราสาทภูเกล้าสิงห์

ภาพที่ 46 มณฑปด้านทิศใต้ ปราสาทภูเกล้าสิงห์

ภาพที่ 47 ปราสาทภูเกล้าสิงห์

ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

ชุดฐานปราสาทกู่กาสิงห์ประกอบด้วยฐานไพทีที่ก่อด้วยศิลาแลงเป็นฐานบัวลูกฟักวางอยู่บนฐานเขียง (ภาพที่ 47) ปราสาทประธานและมณฑปตั้งอยู่บนฐานชั้นที่ 2 ก่อด้วยหินทราย ฐานของมณฑปเป็นฐานบัวลูกฟัก แตกต่างจากฐานปราสาทประธาน 3 หลังซึ่งเป็นฐานบัวลูกแก้ว

ลักษณะสำคัญคือแนวโน้มการเพิ่มความสูงของปราสาทประธานหลังกลาง โดยฐานชั้นที่ 2 ของปราสาทหลังกลางมีความสูงมากกว่าฐานของปราสาทอีกสองหลังที่ตั้งอยู่ขนานข้าง และสูงกว่าฐานของมณฑป ส่งผลให้แนวบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทประธานอยู่ในระดับกึ่งกลางผนังมณฑป (ภาพที่ 48)

นอกจากนี้สัดส่วนบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทประธานทั้งสามหลังได้ปรับปรุงจากระเบียงงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทในยุคก่อนแล้ว โดยการเพิ่มลวดบัวอีกหนึ่งแถว แต่ไม่ปรากฏการสลักลวดลาย ซึ่งแตกต่างจากบัวเชิงผนังมณฑปที่ยังคงระเบียบเดิมประกอบด้วยลายหน้ากระดาน ลวดบัวคว่ำ ลายกลีบบัว และลายดอกบัวตูมตามลำดับ (ภาพที่ 49-50)

ภาพที่ 48 ฐานปราสาท (ด้านซ้ายของภาพ) และฐานมณฑป (ด้านขวาของภาพ) ปราสาทกู่กาสิงห์

ภาพที่ 49 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทกู่กาสิงห์

ภาพที่ 50 บัวเชิงผนังมณฑป ปราสาทกู่กาสิงห์

ภาพที่ 51 ปราสาทจำลอง ปราสาทกู่กาสิงห์

ภาพที่ 52 งานประดับชั้นหลังคาลายกับโกลนรูปนาคปัก

ส่วนบน (ชั้นช้อน)

ปัจจุบันส่วนบนของปราสาทและหลังคามณฑปพังทลายลงแล้ว แต่พบหลักฐานงานประดับจำนวนมากทั้งปราสาทจำลองและบรรพแถลงสลักเป็นรูปฤๅษีและเทวดา ซึ่งใช้ประดับที่มุมของชั้นช้อน ปราสาทจำลองมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ชั้นหลังคาเป็นทรงโค้ง แสดงงานประดับอย่างคร่าวๆโดยไม่สลักแบ่งออกเป็นชั้น และมีส่วนยอดประดับด้วยกลศ (ภาพที่ 51)

หลักฐานสำคัญคืองานประดับที่สลักเป็นรูปชู้มเอียงสอบเข้าเล็กน้อย จำนวนหลายชิ้นและมีขนาดลดหลั่นกัน คล้ายกับรูปร่างของนาคปักแต่ไม่ปรากฏการสลักเป็นรูปนาค (ภาพที่ 52) สันนิษฐานว่าเป็นงานประดับของปราสาทประธานหลังกลาง ซึ่งน่าจะเริ่มมีการพัฒนารูปทรงของปราสาทโดยเฉพาะในส่วนชั้นซ้อนที่มีความโค้งรับกับรูปร่างของชู้มที่ใช้ประดับนี้ ในขณะที่ปราสาทอีกสองหลังยังประดับด้วยปราสาทจำลอง

เนื่องจากไม่พบหลักฐานจารึกที่กล่าวถึงการสถาปนาปราสาทกู๋กาสิงห์ การกำหนดอายุของกรมศิลปากรจึงพิจารณาจากรูปแบบงานประดับซึ่งส่วนใหญ่จัดเป็นศิลปะบาปวน อย่างไรก็ตามประดับส่วนมากโดยเฉพาะทับหลัง ไม่พบการผสมผสานลวดลายของศิลปะคลัง แต่มีงานประดับที่นิยมในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ร่วมอยู่ด้วย เช่นกรอบหน้าบันแบบสามเหลี่ยม เลียนแบบเครื่องไม้คล้ายกับที่ปราสาทบันทายศรีและปราสาทพระวิหาร ซึ่งใช้ประดับชู้มประตูโคปุระ โดยพบร่วมกับกรอบหน้าบันคดโค้งตกแต่งด้วยลายก้านต่อดอกและลายดอกชื่อกดอกซ้อน

จากการวิเคราะห์สัดส่วนของปราสาทกู๋กาสิงห์พบว่ามียอดค์ประกอบหลายอย่างที่ปรับปรุงขึ้นคล้ายกับรูปแบบปราสาทในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แล้ว โดยมีแนวโน้มการเพิ่มความสูงของปราสาทประธาน ด้วยการเพิ่มความสูงของฐานปราสาทให้สูงกว่าฐานของมณฑป และมีระเบียบของบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทที่ปรับปรุงจากปราสาทในยุคก่อน

นอกจากนี้งานประดับที่คล้ายนาคปักของปราสาทหลังกลางอาจมีผลทำให้รูปทรงชั้นซ้อนเป็นทรงโค้งซึ่งเป็นพัฒนาการสำคัญของปราสาทในช่วงพุทธศตวรรษนี้ ปราสาทกู๋กาสิงห์จึงอาจกำหนดอายุในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ร่วมสมัยกับปราสาทสระกำแพงใหญ่ที่จะได้กล่าวถึงต่อไป

ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ

ปราสาทสระกำแพงใหญ่เป็นศาสนสถานแบบไศวนิกายประจำชุมชนที่มีบารายอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออก สร้างขึ้นเพื่อบูชาพระศิวะเช่นเดียวกับศาสนสถานร่วมสมัย โดยมีภาพคิวนาฏราชที่หน้าบันมุขทิศตะวันออกของปราสาทหลังกลาง และพบภาพสลักที่เกี่ยวข้องกับพระวิษณุร่วมอยู่ด้วย นอกจากนี้ยังได้ประติมากรรมสำคัญได้แก่ประติมากรรมสำริดรูปบุคคล และพระพุทธรูปนาคปรกหินทรายศิลปะบาปวน บัวเซอร์ลิเยร์ (Boisselier J.)

ตั้งข้อสังเกตว่าประติมากรรมสำริดที่ขุดพบดังกล่าว อาจหมายถึงนันทิเกศวรซึ่งมักพบเป็นคู่ร่วมกับมหากาล เป็นทวารบาลประจำเทวสถานของพระศิวะ¹⁶

ข้อมูลจารึกสำคัญที่ใช้กำหนดอายุศาสนสถานพบที่กรอบประตูโคปุระทิศตะวันออก (ศก.1) ระบุปีพ.ศ.1585¹⁷ ได้กล่าวถึงการบริจาคที่ดินติดกับสระพังพราหมณ์ และการถวายทาสแด่ “ศรีพฤทธะศวร” ซึ่งเป็นเทพเจ้าประจำศาสนสถานแห่งนี้ และมีความเกี่ยวข้องกับจารึกปราสาทพระวิหาร (K380)¹⁸

ปราสาทสระกำแพงใหญ่ประกอบด้วยปราสาทประธาน 3 หลังบนฐานไพทีซึ่งก่อด้วยหินทรายและศิลาแลง กลุ่มปราสาทประธานตั้งหันไปทางทิศตะวันออก ล้อมรอบด้วยระเบียงคดและโคปุระ การวางผังใช้แกนหลักและแกนรองโดยมีโคปุระตั้งอยู่กึ่งกลางระเบียงคดทั้ง 4 ด้าน ปราสาทประธานตั้งเยื้องออกไปจากศูนย์กลางเล็กน้อย ภายในบริเวณระเบียงคดมีบรรณาลัย 2 หลังตั้งหันเข้าหาปราสาทประธาน และมีปราสาทอิฐขนาดเล็กอีก 1 หลังตั้งอยู่เยื้องไปทางด้านหลังของปราสาทประธาน (ภาพที่ 53)

โคปุระและระเบียงคดก่อด้วยศิลาแลง มีรูปแบบแผนผังคล้ายกับศาสนสถานร่วมสมัย ระเบียงคดด้านนอกก่อเป็นผนังทึบ ด้านในเปิดเป็นช่องหน้าต่าง ที่มุมระเบียงคดด้านนอกตกแต่งด้วยซุ้มประตูหลอก

โคปุระด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกมีแผนผังเป็นรูปกากบาท โคปุระทิศตะวันออกมีซุ้มประตูทางเข้า 3 ทางคล้ายกับโคปุระชั้นนอกของปราสาทเมืองต่ำ (ภาพที่ 54-55) และปราสาทสต็อกกือกรม ส่วนด้านทิศเหนือและทิศใต้สันนิษฐานว่าเป็นโคปุระหลอกโดยมีซุ้มประตูเฉพาะด้านใน

¹⁶ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ผู้แปล, “ประติมากรรมสัมฤทธิ์พบที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ของศาสตราจารย์ชอง บวสเชอลีเย่,” ศิลปากร 33, 4 (กันยายน-ตุลาคม, 2532) : 10.ประติมากรรมทวารบาลคู่ดังกล่าวยังได้พบที่ปราสาทเมืองต่ำ สลักจากหินทราย ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

¹⁷ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 171-175.

¹⁸ กองแก้ว วีระประจักษ์, “ภูมิหลังปราสาทพระวิหารจากหลักฐานจารึก,” เอกสารประกอบการเสวนาทางวิชาการเรื่ององค์ความรู้จากปราสาทพระวิหาร เสนอที่หอสมุดแห่งชาติ, 25 กุมภาพันธ์ 2551. (อัดสำเนา)

นอกจากนี้โครงสร้างซุ้มประตูโคปุระปราสาทสระกำแพงใหญ่ มีหน้าบัน และทับหลังสลักต่อเนื่องโดยใช้หินทรายชิ้นเดียวกัน ซึ่งเป็นรูปแบบของหน้าบันที่แบ่งภาพสลักออกเป็น 2 ส่วน คล้ายกับชิ้นส่วนหน้าบันที่พบในบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ของปราสาทพระวิหาร

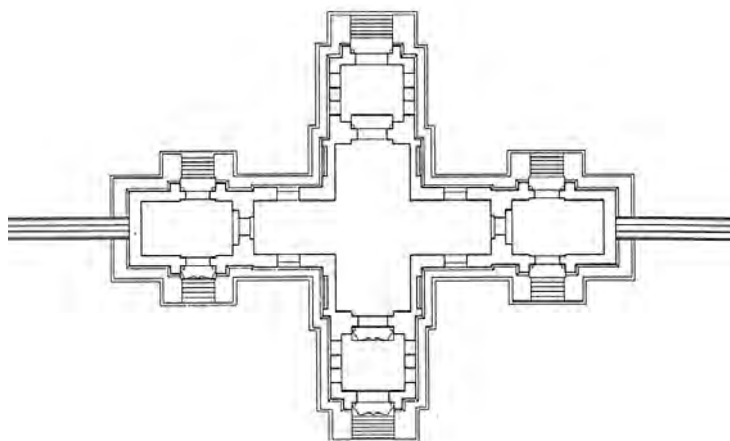

ภาพที่ 53 ปราสาทสระกำแพงใหญ่มหันตทิศตะวันตก

ที่มา : อภิวันทน อุดลยพิเชฐ, ภาพถ่ายทางอากาศ 7 ปราสาทหินมหัศจรรย์แห่งอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2543), 34.

ภาพที่ 54 ซุ้มประตูโคปุระทิศตะวันออกด้านใน ปราสาทสระกำแพงใหญ่

ภาพที่ 55 แผนผังโคปุระชั้นนอกทิศตะวันออก ปราสาทเมืองต่ำ

ที่มา : อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า), ภาพลายเส้นที่ 3ข.

แผนผัง

ปราสาทประธานทั้งสามหลังและปราสาทบริวารก่อด้วยอิฐและมีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมหลักจากหินทราย แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าอีกสามด้านเป็นซุ้มประตูหลอก พัฒนาการสำคัญพบที่ปราสาทประธานหลังกลาง ซึ่งมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมมีมุขด้านหน้า ขนาดของมุขหน้าขยายให้มีความกว้างมากขึ้นโดยการก่อยื่นออกมาจากมุมประธานเรือนธาตุ (ภาพที่ 56)

แนวโน้มการขยายขนาดความกว้างของมุขปราสาทเช่นนี้ เป็นแบบแผนสำคัญของปราสาทสมัยนครวัดและบายน ซึ่งพบว่าการพัฒนาให้มุขปราสาทมีความกว้างมากยิ่งขึ้นจนมีขนาดเท่ากับเรือนธาตุปราสาท ปราสาทขนาดใหญ่ที่มีมุข 4 ด้านเช่นปราสาทนครวัด (ภาพที่ 57) จะมีแนวลดบัวต่อเนื่องจากบัวเชิงชายของหลังคามุขรักรอบเรือนธาตุ คล้ายกับการแบ่งเรือนธาตุออกเป็นชั้น

การขยายขนาดของมุขปราสาทยังได้พบที่ปราสาทตาควาย ปราสาทหินทรายอีกแห่งหนึ่งบนเทือกเขาพนมดงรักในจังหวัดสุรินทร์ (ภาพที่ 58) ซึ่งมุขทั้งสี่ด้านก่อยื่นจากมุมประธานเรือนธาตุ และมีแนวเชิงชายของหลังคามุขเชื่อมต่อกันโดยรอบเรือนธาตุ อันเป็นองค์ประกอบใหม่ที่ปรากฏขึ้นในปราสาทสมัยนครวัดและพัฒนาต่อเนื่องไปยังสมัยบายน

ภาพที่ 56 มุขหน้าปราสาทสระกำแพงใหญ่

ภาพที่ 57 ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทนครวัด
ที่มา : Eleanor Mannikka, *Angkor Wat Time, Space, and Kingship* (USA. : University of Hawaii Press, 2000), 236.

ภาพที่ 58 ปราสาทตาควาย จังหวัดสุรินทร์

ที่มา : ศรัณย์ ทองปาน, “ตาควาย ปราสาทร้างกลางความคลุมเครือ,” *เมืองโบราณ* 30, 2 (เมษายน-มิถุนายน, 2547) : 11.

ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

องค์ประกอบสำคัญอีกประการหนึ่งในการปรับสัดส่วนและความสูง ปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ได้แก่การปรับระเบียบชุดฐาน และงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาท ซึ่งปรากฏที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่หลังกลาง

ชุดฐานของปราสาทหลังกลางซึ่งมีมุขด้านหน้าประกอบด้วยฐานไพทีและฐานชั้นที่ 2 และมีฐานอีก 1 ชั้นหนุนเรือนธาตุปราสาท ส่งผลให้แนวบัวเชิงเรือนธาตุอยู่ในระดับกึ่งกลางซุ้มประตูของมุขหน้า สำหรับปราสาทประธานอีกสองหลังยังคงใช้ระเบียบชุดฐาน 2 ชั้น โดยตั้งอยู่บนฐานเรียบแบบฐานเขียง ส่วนปราสาทบริวารตั้งบนชุดฐาน 2 ชั้นก่อด้วยหินทราย

งานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทหลังกลางซึ่งสลักจากหินทราย พบการเพิ่มลวดบัวลายกนกอีกหนึ่งแถว คั่นระหว่างลายกลีบบัวและลายดอกบัวตูม (ภาพที่ 59) ซึ่งเป็นระเบียบงานประดับที่ปรับปรุงขึ้นจากปราสาทในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 พบที่ปราสาทบาปวน และปราสาทแม่บุญตะวันตกในเมืองพระนคร และเป็นระเบียบเดียวกันต่อเนื่องในปราสาทช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ที่ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง

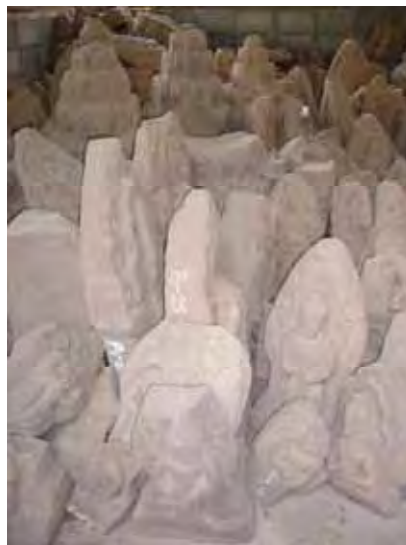
ภาพที่ 59 บัวเชิงเรือนธาตุ ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทสระกำแพงใหญ่

ส่วนบน (ชั้นซ้อน)

ส่วนบนของปราสาทที่ไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบันอาจสันนิษฐานได้จากหลักฐานงานประดับทั้งปราสาทจำลองและนาคปัก (ภาพที่ 60-61) ปราสาทหลังกลางคงมีชั้นซ้อนประดับด้วยนาคปัก ในขณะที่ปราสาทอีกสองหลังยังใช้งานประดับด้วยปราสาทจำลอง ในทำนองเดียวกับปราสาทภูเกาส์ โดยมียอดบนสุดประดับด้วยหินทรายสลักเป็นรูปดอกบัว (ภาพที่ 62-63)

ภาพที่ 60 ปราสาทจำลอง

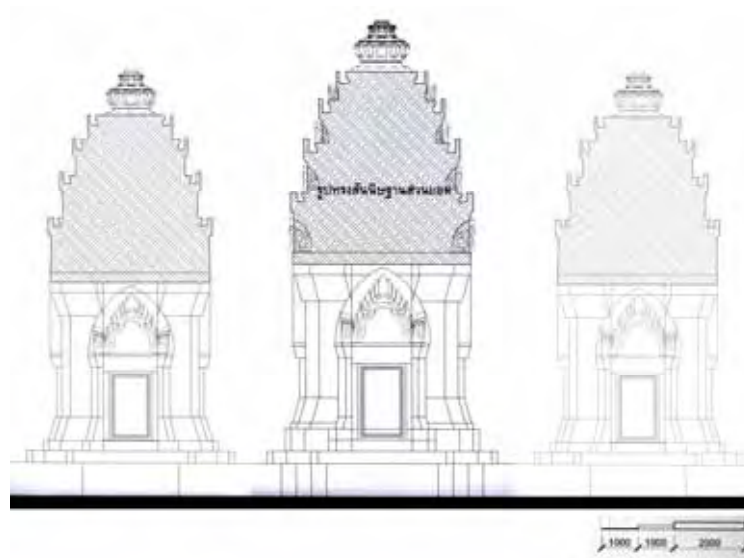

ภาพที่ 61 บรรพแถลง ปราสาทสระกำแพงใหญ่

ปราสาทสระกำแพงใหญ่

ภาพที่ 62 ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ด้านทิศตะวันออก

ภาพที่ 63 รูปด้านปราสาทสระกำแพงใหญ่

การปรับปรุงฐานและงานประดับชั้นซ้อนดังกล่าวทำให้ปราสาทหลังกลางมีส่วนที่สูงกว่าปราสาทสองหลังที่ขนาบข้าง และเป็นแบบแผนสำคัญของปราสาทในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 สอดคล้องกับหลักฐานจารึกที่กล่าวถึงการสถาปนาศาสนสถาน และรูปแบบแผนผังของระเบียงคดและโคปุระที่พัฒนาขึ้นร่วมสมัยกัน อนึ่งความสัมพันธ์ของรูปแบบศิลปกรรมและจารึกที่โคปุระปราสาทสระกำแพงใหญ่กับปราสาทพระวิหารจะได้กล่าวเพิ่มเติมในบทต่อไป

สันนิษฐานว่ารูปแบบแผนผังปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 จะยังคงสืบเนื่องในพุทธศตวรรษต่อมาที่ปราสาททุ่งสวนแดง ซึ่งตั้งอยู่ในอำเภอพุทธไธสง ทางตอนเหนือของจังหวัดบุรีรัมย์ ใกล้กับกลุ่มศาสนสถานทางทิศเหนือของเมืองพิมายและชุมชนปราสาทเป็อยน้อย ในจังหวัดขอนแก่น

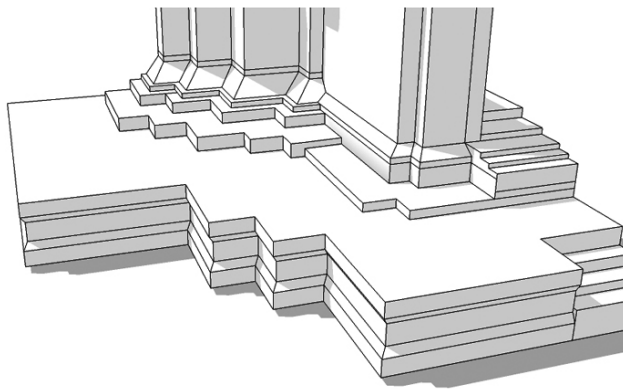
ปราสาทกุสุวันแดงเป็นศาสนสถานแบบไศวนิกายประจำชุมชนที่มีบารายอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ หลักฐานสำคัญในการกำหนดอายุปราสาทแห่งนี้คือทับหลังซึ่งมีรูปแบบศิลปะบาปวนและนครวัด โดยเฉพาะทับหลังภาพพระศิวนาฏราชและภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ซึ่งนักวิชาการกำหนดอายุราวพ.ศ.1700-1750¹⁹

แผนผังปราสาทกุสุวันแดงประกอบด้วยปราสาทอิฐ 3 หลังบนฐานไพทีก่อด้วยศิลาแลง ตั้งหันไปทางทิศตะวันออก ด้านหน้ามีฐานอาคารก่อด้วยศิลาแลง 2 หลังซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นบรรณาลัย กลุ่มปราสาทประธานล้อมรอบด้วยสระน้ำและเปิดเป็นทางเข้าเฉพาะด้านทิศตะวันออก

ปราสาทหลังกลางมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมมีมุขด้านหน้า ด้านอื่นๆเป็นซุ้มประตูหลอก ปราสาทสองหลังที่ขนาบข้างมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม โดยมีซุ้มประตูเฉพาะด้านหน้า อีกสามด้านก่อเป็นผนังทึบ

มุขหน้าของปราสาทประธานหลังกลางมีการขยายขนาดความกว้างของมุขและเพิ่มจำนวนชุดฐานรองรับเรือนธาตุในทำนองเดียวกับปราสาทสระกำแพงใหญ่ (ภาพที่ 64-65) ปราสาทหลังกลางตั้งอยู่บนฐานไพทีและฐานชั้นที่ 2 ก่อด้วยศิลาแลงเป็นฐานบัวลูกฟัก ลักษณะสำคัญคือฐานชั้นที่ 2 ของมุขหน้ามีระดับต่ำกว่าฐานชั้นที่ 2 ของปราสาทเล็กน้อย และมีฐานก่ออิฐอีกชั้นหนึ่งหนุนเรือนธาตุปราสาท ทำให้ปราสาทหลังกลางมีความสูงมากกว่าปราสาทประธานอีกสองหลัง ซึ่งตั้งอยู่บนฐานเรียบแบบฐานเขียง (ภาพที่ 66)

¹⁹ ทับหลังศิวนาฏราชของปราสาทหลังกลางเป็นรูปแบบรุ่นหลังกว่าปราสาทนารายณ์เจงเวง ปราสาทศรีขรภูมิ และปราสาทหินพิมาย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, “พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี,” *ศิลปากร* 10, 5 (มกราคม, 2510) : 43. และ หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, “พระศิวนาฏราชในศิลปะลพบุรี,” *โบราณคดี* 4, 2 (ตุลาคม, 2515) : 150-151. ทับหลังอีกชิ้นหนึ่งเป็นภาพเทวบุคคลในซุ้มประตูปะหนือหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัยศิลปะบาปวน ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, *นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย* (กรุงเทพฯ : การบริการพิมพ์, 2542), 96.

ภาพที่ 64 ภาพลายเส้นมูขนาหน้าปราสาทกุสุวันแตง

ภาพที่ 65 มูขนาหน้าปราสาทกุสุวันแตง

ภาพที่ 66 ปราสาทกุสุวันแตง ด้านทิศตะวันออก

เค้าโครงของชั้นชั้นคองเหลืออยู่เฉพาะปราสาทหลังกลาง ส่วนชั้นชั้นคองของปราสาทอีกสองหลังพังทลายลงแล้ว ในการบูรณะของกรมศิลปากรพบบรรจุพระอินทร์และพระยมซึ่งเป็นเทพประจำทิศ ส่วนยอดปราสาทประดับด้วยหินทรายสลักเป็นรูปดอกบัว ซึ่งยังคงพบในบริเวณศาสนสถาน (ภาพที่ 67) สันนิษฐานว่าปราสาทคองมีชั้นชั้นคองลดหลั่นกัน 5 ชั้น

และประดับด้วยนาคปักที่มุมประธานของชั้นหลังคา นาคปักหินทรายสลักเป็นรูปนาคหลายเศียร ด้านหลังสกัดเนื้อหินออกและสลักเป็นมุมนาคสำหรับติดตั้งที่มุมชั้นหลังคา²⁰ (ภาพที่ 68)

ภาพที่ 67 ชั้นส่วนยอดปราสาท
ปราสาทกุสุวันแดง

ภาพที่ 68 ชั้นส่วนนาคปัก ปราสาทกุสุวันแดง

ภาพที่ 69 ปราสาทหนึ่งตะวันออก เมืองพระตะบอง

ที่มา : Khmersearch, **Prasat Sneung East** [Online], accessed September 2009. Available from <http://www.panoramio.com/photo/8934688>

²⁰ รูปร่างของนาคปักซึ่งด้านหลังสลักเป็นมุมนาคเช่นนี้ คล้ายกับชั้นส่วนหินทรายที่ติดตั้งเพื่อเสริมความแข็งแรงที่มุมของชั้นหลังคาปราสาทอิฐ ซึ่งจะมีลวดลายประดับตกแต่งที่ด้านหน้า ด้านหลังยึดกับโครงสร้างอิฐด้วยแท่งไม้พบที่กลุ่มปราสาทอิฐสมัยพระโค ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Michael S. Falser, *The Pre Angkor Temple of Preah Ko* (Thailand : White Lotus Press, 2006), 52.

เป็นที่น่าสังเกตว่าสัดส่วนของปราสาทคู่สวนแดงทั้งแผนผังที่มีการขยายขนาดความกว้างของมุขหน้า และรูปแบบของกรอบประตูหินทรายแบบไม่บากเข้ามุม คล้ายกับปราสาทหนึ่งตะวันออก ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองพระตะบองในประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 69) ศาสนสถานแห่งนี้ประกอบด้วยปราสาทอิฐ 3 หลังมีมุขด้านหน้า ตั้งอยู่บนฐานไพทีก่อด้วยศิลาแลง ปัจจุบันส่วนชั้นช้อนและมุขปราสาทพังทลาย แต่มีหลักฐานทับหลังจากปราสาทหลังกลางเป็นภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณในศิลปะบาปวนซึ่งใช้กำหนดอายุปราสาทแห่งนี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16²¹

ปราสาทแห่งนี้มีสัดส่วนที่คล้ายกับกลุ่มปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ในดินแดนไทยซึ่งยังคงพบงานประดับแบบบาปวนอย่างต่อเนื่อง ลักษณะเช่นนี้เป็นตัวอย่างหนึ่งของรูปแบบสถาปัตยกรรมที่อาจพัฒนาขึ้นในท้องถิ่น และยังคงมีปราสาทขนาดเล็กในชุมชนรอบเมืองพระนครอีกมากที่ปัจจุบันยังไม่ได้มีการสำรวจ ซึ่งเชื่อว่าจะมีข้อมูลที่น่าสนใจในการศึกษาเปรียบเทียบกับศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทย

ปราสาทเป็ยน้อย จังหวัดขอนแก่น

ปราสาทเป็ยน้อยตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของจังหวัดขอนแก่น ใกล้กับปราสาทคู่สวนแดงและชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมาย ปราสาทตั้งหันไปทางทิศตะวันออกโดยมีบารายอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปราสาทเป็ยน้อยมีแผนผังคล้ายคลึงกับปราสาทร่วมสมัยซึ่งประกอบด้วยปราสาทประธานก่ออิฐ 3 หลังตั้งอยู่บนฐานไพทีก่อด้วยศิลาแลง แต่มีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่ต่างออกไป โดยมีงานประดับที่ผสมผสานศิลปะแบบคลังและบาปวน และมีรูปแบบศิลปะนครวัดปะปนอยู่ด้วย

ลวดลายประดับทับหลังและหน้าบันส่วนใหญ่จัดเป็นศิลปะบาปวนและมีการผสมผสานศิลปะคลัง กำหนดอายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 โดยมีรูปแบบของงานประดับในศิลปะนครวัดปะปนอยู่ด้วย²² สอดคล้องกับข้อมูลจากจารึกที่เสากรอบ

²¹ Vittorio Roveda, *Images of The Gods* (Thailand : River Books, 2005), 360. อนึ่งการสำรวจปราสาทแห่งนี้โดยเอมोनียีร์ (Aymonier E.) ได้กล่าวถึงทับหลังภาพกวนเกษียรสมุทร ภาพจากเรื่องมหาภารตะและภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ซึ่งพระนารายณ์บรรทมบนราชสิงห์ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Etienne Aymonier, *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia* (Thailand : White Lotus Press, 1999), 84.

²² อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, *ปราสาทเป็ยน้อย* (ขอนแก่น : กรมศิลปากร, 2540), 11.

ประตูของปราสาทประธานหลังกลาง (ขก.24)²³ เป็นบทสรรเสริญพระศิวะ มีรูปแบบอักษรอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ทำให้เชื่อได้ว่าปราสาทเป็ยน้อยมีการใช้งานและสร้างเพิ่มเติมในระยะต่อมา

แผนผัง

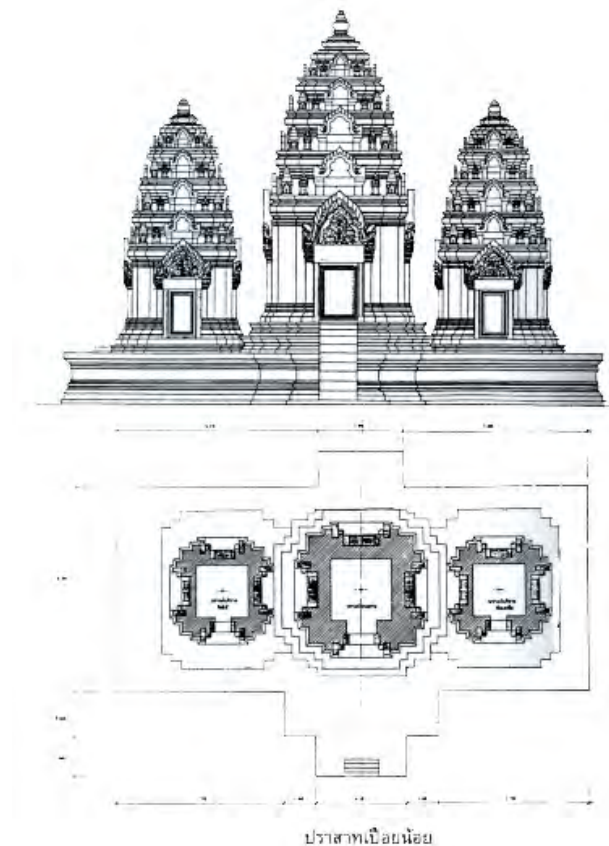
แผนผังศาสนสถานประกอบด้วยกำแพงแก้ว โคปุระและสระน้ำล้อมรอบ โคปุระทิศตะวันออกมีขนาดใหญ่ มีผังเป็นรูปกากบาทและเปิดเป็นซุ้มประตูเฉพาะตรงกลาง ปีกซ้ายและขวาเป็นซุ้มประตูหลอก โคปุระทิศตะวันตกมีขนาดเล็กกว่าและไม่มีโคปุระในแนวแกนรอง ภายในกำแพงแก้วมีบรณาลัย 1 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน โคปุระและบรณาลัยก่อด้วยศิลาแลง มีโครงสร้างซุ้มประตู ทับหลังและหน้าบันสลักจากหินทราย

ปราสาทประธานทั้งสามหลังก่อด้วยอิฐมีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมหลักจากหินทราย ปราสาทประธานมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูทางเข้าด้านเดียวทางทิศตะวันออก ด้านที่เหลือเป็นซุ้มประตูหลอกซึ่งภายในก่อเป็นผนังอิฐอีกชั้นหนึ่ง ซุ้มประตูและหน้าบันหินทรายจึงมีลักษณะเหมือนเป็นส่วนตกแต่งด้านนอกเรือนธาตุปราสาท

ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

ปราสาทเป็ยน้อยตั้งอยู่บนฐานไพทีก่อด้วยศิลาแลงสลักตกแต่งด้วยลวดบัว ลักษณะสำคัญคือปราสาทประธานทั้งสามหลังตั้งอยู่บนชุตฐานอีก 2 ชั้น ฐานชั้นที่ 2 ก่อด้วยศิลาแลง และฐานชั้นที่ 3 ก่อด้วยอิฐ ชุตฐานปราสาทประธานหลังกลางมีความสูงมากกว่าปราสาทอีกสองหลัง ส่งผลให้แนวบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทหลังกลางอยู่ในระดับกึ่งกลางผนังเรือนธาตุของปราสาทที่ตั้งขนานข้าง สัดส่วนความสูงปราสาทหลังกลางคล้ายคลึงกับปราสาทกุฎกาสิงห์และปราสาทสระกำแพงใหญ่ (ภาพที่ 70-72)

²³ นิยม วงศ์พงษ์คำ, ภาพสลักรูปบุคคลในปราสาทเป็ยน้อย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, 2540), 17.

ภาพที่ 70 ภาพลายเส้นรูปด้านและแผนผังปราสาทเป็ญน้อย

ที่มา : ธาดา สุทธิธรรม, **ผังเมืองในประเทศไทย ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** (ขอนแก่น : บริษัทขอนแก่นพิมพ์พัฒนาจำกัด, 2544), 92.

ส่วนบน (ชั้นซ้อน)

ส่วนบนของปราสาทไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบัน แต่พบหลักฐานสำคัญคือ ปราสาทจำลองซึ่งใช้ประดับที่ชั้นซ้อนของปราสาททั้งสามหลัง (ภาพที่ 73-74) ทำให้สันนิษฐานได้ว่าปราสาทเป็ญน้อยอาจมีรูปทรงชั้นซ้อนใกล้เคียงกับศาสนสถานในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 16

อย่างไรก็ตามรูปทรงปราสาทโดยรวมมีการปรับเปลี่ยนให้สูงขึ้นแล้วสังเกตได้จากการเพิ่มชุดฐานปราสาทซึ่งพัฒนาขึ้นจากระเบียบชุดฐาน 2 ชั้นที่พบโดยทั่วไปในปราสาทแบบเขมร การปรับระเบียบชุดฐานปราสาทดังกล่าวเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ช่วยในการกำหนดอายุปราสาทแห่งนี้อยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 โดยยังคงมี

การผสมผสานงานประดับในศิลปะปูนก่อร่วมอยู่ด้วย สอดคล้องกับการกำหนดอายุจากจารึกและรูปแบบงานประดับในศิลปะบาปวนและนครวัดที่นักวิชาการได้ศึกษาไว้

ภาพที่ 71 ฐานปราสาทเป็อยน้อย

ภาพที่ 72 ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทเป็อยน้อย

ภาพที่ 73 ปราสาทจำลอง ปราสาทเป็อยน้อย

ภาพที่ 74 และบรรพแถลง ปราสาทเป็อยน้อย

ทั้งนี้การเพิ่มจำนวนชุดฐานปราสาทเป็น 3 ฐาน สันนิษฐานว่าเริ่มปรากฏขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งประกอบด้วยปราสาทอิฐ 5 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน ตั้งเรียงเป็น 2 แถว แถวหน้าประกอบด้วยปราสาท 3 หลัง ส่วนอีก 2 หลังตั้งอยู่เยื้องออกไปด้านหลัง ปราสาทเมืองต่ำเน้นความสำคัญของปราสาทประธานหลังกลางด้วยการปรับสัดส่วนฐานปราสาทเป็น 3 ชั้นและมีขนาดแผนผังใหญ่กว่าปราสาทโดยรอบ

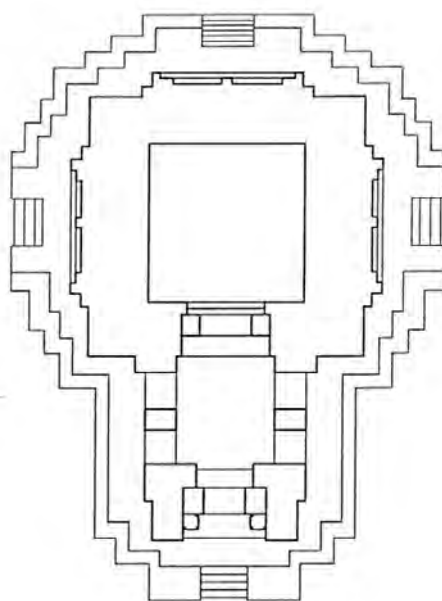
ปัจจุบันปราสาทหลังกลางพังทลายลงหมดแล้ว คงเหลือเพียงส่วนฐานไพทีและฐานรองรับปราสาทที่ก่อด้วยศิลาแลงอีก 2 ชั้น และมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่างทั้ง 4 ด้าน (ภาพที่ 75) ปราสาทมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมุมน้อยด้านละ 2 มุม ในการบูรณะปราสาทหลังกลางพบซุ้มประตูก่อเป็นมุขหน้าทางทิศตะวันออกซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานแล้วในปัจจุบัน ด้านอื่นๆเป็นซุ้มประตูหลอก สันนิษฐานว่าเรือนธาตุและมุขปราสาทตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน และมีทับหลังรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณประดับซุ้มประตูมุขปราสาท²⁴ (ภาพที่ 76-77)

²⁴ กรมศิลปากร, รายงานการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเมืองต่ำ และการขุดตรวจเพื่อค้นหาแหล่งชุมชนโบราณบริเวณโดยรอบปราสาทเมืองต่ำ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2536), 51-53.

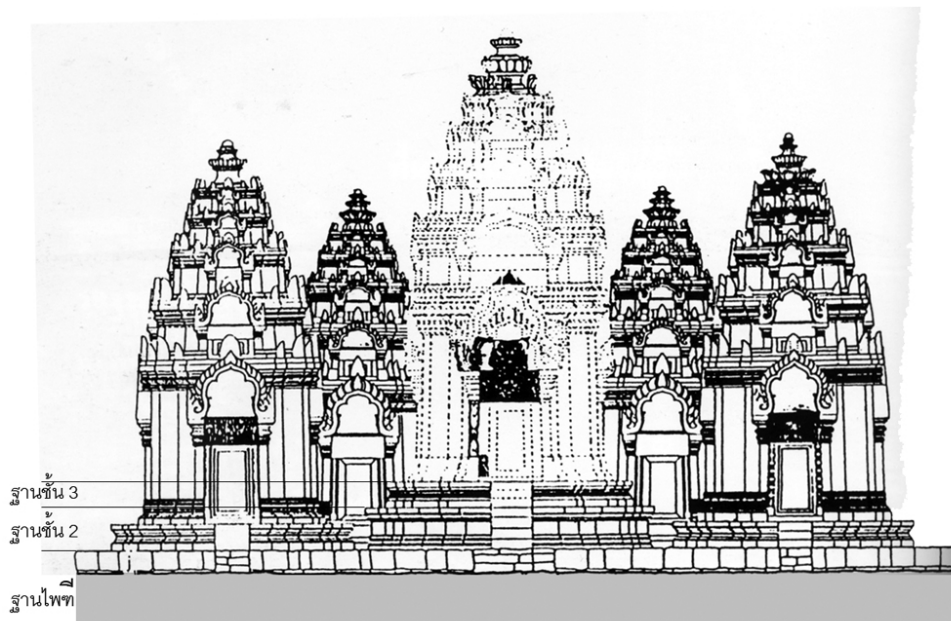
ภาพที่ 75 สุสานปราสาทหลังกลาง ปราสาทเมืองต่ำ

ที่มา : Voranai, **Photo Gallery** [Online], accessed September 2009. Available from <http://www.oknation.net/blog/voranai>

ภาพที่ 76 แผนผังปราสาทหลังกลาง ปราสาทเมืองต่ำ

ที่มา : อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า), ลายเส้นที่ 1ก.

ภาพที่ 77 รูปด้านปราสาทเมืองต่ำ (ปรับปรุงจากภาพลายเส้นเดิม)

ที่มา : ธาดา สุทธิธรรม, **ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า, 2544), 92.

สัดส่วนฐานที่สูงเช่นนี้ทำให้ปราสาทเมืองต่ำหลังกลางมีความสูงมากเป็นพิเศษ โดยแนวบัวเชิงเรือนธาตุของปราสาทหลังกลางอาจอยู่ในระดับเดียวกับกรอบประตูบนของปราสาทประธานที่ตั้งอยู่ด้านหลัง โดยเฉพาะการเพิ่มชุดฐานรองรับปราสาทซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการปรับขนาดและความสูงของปราสาท คล้ายคลึงกับกลุ่มปราสาทที่สร้างในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16

อย่างไรก็ตามเรือนธาตุและส่วนบนของปราสาทที่พังทลายลงหมดแล้วทำให้ไม่สามารถวิเคราะห์รูปแบบชั้นซ้อนได้ชัดเจน สันนิษฐานว่างานประดับที่ปราสาทหลังกลางอาจเป็นนาคปัก เช่นเดียวกับปรางค์น้อยในบริเวณปราสาทพนมรุ้งซึ่งมีลวดลายทับหลังร่วมสมัยกัน โดยมีส่วนยอดประดับด้วยหินทรายสลักเป็นรูปดอกบัว

จากการตรวจสอบรูปแบบแผนผังศาสนสถานที่ถูกกล่าวมาข้างต้นพบว่าการปรับปรุงแผนผังและสัดส่วนปราสาทของศาสนสถานในกลุ่มนี้อาจสัมพันธ์กับการขยายตัวของชุมชน ซึ่งเริ่มชัดเจนขึ้นในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 และสืบเนื่องไปยังพุทธศตวรรษที่ 17 ปราสาทหลายแห่งมีการผสมผสานรูปแบบที่พัฒนาขึ้นใหม่ควบคู่ไปกับรูปแบบเดิม โดยเฉพาะ

กลุ่มศาสนสถานแถบจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งยังคงมีอิทธิพลของศิลปกรรมช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 อยู่มาก

อาจกล่าวได้ว่ารูปแบบแผนผังและสัดส่วนปราสาทที่พัฒนาขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 คงมีการสร้างต่อเนื่องในภูมิภาคนี้ ซึ่งเชื่อว่สัมพันธ์กับการขยายตัวของชุมชนตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นไปยังชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมาย ที่ปรากฏกลุ่ม ศาสนสถานสร้างขึ้นต่อเนื่องจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 และเริ่มเปลี่ยนไปสู่การรับวัฒนธรรมพุทธศาสนาเถรวาทสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งพบการสร้างอโรคยศาลหลายแห่งใกล้เคียงกับศาสนสถานแบบไศวนิกายของชุมชน

บทที่ 4

ศาสนสถานประเภทปราสาทประธานเชื่อมต่อกับมณฑป

ศาสนสถานในกลุ่มนี้มีแผนผังปราสาทประธานเชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้าล้อมรอบด้วยระเบียงคดและโคปุระ แผนผังศาสนสถานมีขนาดใหญ่และสถาปนาขึ้นในศูนย์กลางของชุมชนที่มีความสำคัญ โดยเฉพาะปราสาทพระวิหารและปราสาทตาเมือนธมเป็นศาสนสถานสำคัญที่ตั้งอยู่บนเทือกเขาพนมดงรัก อันเป็นแนวเชื่อมต่อระหว่างชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับศูนย์กลางที่เมืองพระนครในอดีต และเป็นแนวพรมแดนระหว่างประเทศไทยและกัมพูชาในปัจจุบัน

แผนผังปราสาทพระวิหารและปราสาทตาเมือนธมได้ปรับเป็นผังแบบกากบาทประกอบด้วยมุขทั้ง 4 ด้าน การศึกษาของบัวเซอร์ลีเยร์ (Boisselier J.) ได้กล่าวไว้ว่าแผนผังปราสาทรูปแบบนี้พัฒนามาจากแผนผังปราสาทตาแก้วหลังกลาง¹ (ภาพที่ 78) ซึ่งมีมุขยื่น 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น ทั้งนี้เรือนธาตุและมุขปราสาทตาแก้วตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน ซึ่งจัดเป็นรูปแบบในระยะแรกก่อนการปรับให้มีการไล่ระดับความสูงของมุขลดและเรือนธาตุปราสาท อันเป็นพัฒนาการสำคัญของรูปทรงและสัดส่วนปราสาทที่ปรากฏในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16

ปราสาทที่สร้างต่อมาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 นอกจากการปรับเป็นผังแบบกากบาทแล้ว ปราสาทเหล่านี้มีความสูงเพิ่มขึ้นและประดับชั้นหลังคาปราสาทด้วยนาคปักแทนปราสาทจำลองที่มีมาแต่เดิม เทคนิคในการปรับสัดส่วนประการหนึ่งคือการรวมมุขปราสาทและมณฑปให้รูปด้านอาคารยื่นย้อยลงกว่าเดิม ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับการปรับสัดส่วนชุดฐานปราสาทและฐานมณฑปเพื่อไล่ระดับความสูงของอาคารให้ลงตัวมากยิ่งขึ้น

¹ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 64.

ภาพที่ 78 ปราสาทตาแก้วหลังกลาง

การศึกษพบว่าแผนผังปราสาทประธานที่เชื่อมต่อด้วยมณฑปซึ่งนิยมสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษนี้แบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มกล่าวคือ

กลุ่มที่ 1 แผนผังปราสาทประธานมีการขยายมุขหน้าไปเชื่อมต่อกับมณฑป โดยการคลี่คลายให้ฉนวนปรับรวมเข้ากับมุขปราสาท เพิ่มการย่อมุมที่มุขปราสาทให้รูปด้านอาคารมีความลงตัวมากยิ่งขึ้น โดยมุขหน้าปราสาทและฉนวนที่รวมกันมีพื้นที่เล็กกว่ามุขหน้ามณฑป

แผนผังในกลุ่มนี้พัฒนาขึ้นจากการขยายมุขลดของปราสาทเพื่อเชื่อมต่อกับมณฑปแบบปราสาทวัดเอก และมีการปรับปรุงมุขปราสาทให้มีสัดส่วนที่ย่นย่อลงแบบปราสาทพระวิหาร อันเป็นต้นแบบสำคัญของแผนผังปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง อย่างไรก็ตามที่น่าสังเกตว่าแผนผังปราสาทรูปแบบนี้ปัจจุบันได้พบในเมืองพระนครเพียงแห่งเดียวที่ปราสาทเจ้าสายเทวดา

กลุ่มที่ 2 แผนผังปราสาทประธานและมณฑปเชื่อมต่อกันด้วยฉนวน คล้ายกับการวางอาคารสองหลังต่อเนื่องกัน ปราสาทประธานมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุขยื่น 4 ด้าน มุขหน้าปราสาทประธานเชื่อมต่อกับฉนวนและมณฑปตามลำดับ พบที่ปราสาทตาเมือนธมและปราสาทพนมวัน

นักวิชาการเชื่อว่าแผนผังแบบนี้เป็นรูปแบบในระยะแรก เนื่องจากแผนผังที่เป็นแนวแกนและความยาวมากกว่าปกติเช่นนี้เป็นการวางผังที่ไม่ลงตัว² แต่จากการศึกษาพบว่าเป็น

² อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน,” เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530, 20. (อัคราณา)

อีกรูปแบบหนึ่งที่น่าสนใจออกไปและมีความเรียบง่ายของแผนผังมากกว่า และมีพัฒนาการสืบเนื่องไป ยังศาสนสถานที่ยังสร้างขึ้นในเมืองพระนคร ได้แก่ ปราสาทปัตตเวีย ปราสาททรมมานนท์ และปราสาท บันทายสำหรับ การวิเคราะห์เปรียบเทียบแผนผังปราสาททั้งสองกลุ่มนี้จะได้กล่าวต่อไป

รูปแบบและแผนผังปราสาทพระวิหารกับศาสนสถานร่วมสมัย

1 ความเป็นมาและข้อมูลทางประวัติศาสตร์

ปราสาทพระวิหารเป็นหนึ่งในศาสนสถานที่ยกย่องขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ร่วมสมัยกับปราสาทบาเสธ ปราสาทพนมจิชอร์ และปราสาทวัดเอก ในประเทศกัมพูชา³ ศาสนสถานเหล่านี้มีแผนผังปราสาทเชื่อมต่อกันด้วยมณฑป ล้อมรอบด้วย ระเบียงคดและโคปุระซึ่งเป็นรูปแบบสำคัญของศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษนี้

ในอดีตปราสาทพระวิหารคงมีความสำคัญต่อชุมชนโดยรอบเนื่องจากตั้งอยู่บน เทือกเขาพนมดงรักระหว่างประเทศกัมพูชาและประเทศไทย โดยมีอาณาเขตติดต่อกับอำเภอกันทรลักษณ์ จังหวัดศรีสะเกษ มีแผนผังในระบบแนวแกนเช่นเดียวกับศาสนสถานที่ยกย่องขึ้นบนเนินเขา ซึ่งเน้นความสำคัญของภูมิประเทศ ปราสาทตั้งหันไปทางทิศเหนือสัมพันธ์กับความลาดชันของพื้นที่ โดยจุดสูงสุดคือที่ตั้งของปราสาทประธาน บริเวณด้านล่างห่างออกไปทางทิศเหนือมีสระ ตรางซึ่งไหลลงลำห้วยไปสู่ที่ราบและชุมชนที่ตั้งอยู่ด้านล่าง

จารึกที่กรอบประตูโคปุระชั้นที่ 1 ด้านทิศเหนือ (K 380) ระบุว่าปราสาทพระวิหารเป็นที่ประดิษฐานเทพเจ้าองค์สำคัญ ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้นำ “ศรีภัทรวศรว” หรือศิวลึงค์ที่ สันนิษฐานว่าเดิมประดิษฐานเป็นเทพเจ้าแห่งปราสาทวัดกามาประดิษฐานยัง “ศรีศิวรีศวร” หรือที่ ปราสาทพระวิหารแห่งนี้ในปีพ.ศ.1561⁴ และเป็นศาสนสถานแบบไศวนิกายหนึ่งในจำนวน 4 แห่ง ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ได้สถาปนาศิวลึงค์ที่มีพระนามว่า “สุริยวรมศวร” ขึ้นในดินแดนต่างๆ อัน ได้แก่ “ชัยเกษตร” หรือปราสาทบาเสธเมืองพระตะบอง “ศรีศิวรีศวร” หรือปราสาทพระวิหาร

³ จารึกขุมประตูกุติศตะวันออกของมณฑปปราสาทวัดเอก มีเนื้อหากล่าวถึงศรีโยคีศวรบัณฑิต ราชครูของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ผู้สถาปนา “วระศรีเนนทรากรม” หรือศาสนสถานแห่งนี้ ในปีพ.ศ.1570 ดู รายละเอียดเพิ่มเติมใน Etienne Aymonier, *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia* (Thailand : White Lotus Press, 1999), 86-90.

⁴ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 164-170.

“สุริยาทริ” หรือปราสาทพนมจิชอร์ทางทิศใต้ของเมืองพนมเปญ และดินแดนที่ชื่อว่า “อีสานตริละ” ซึ่งปัจจุบันยังไม่ทราบแน่ชัดว่าเป็นที่ใด⁵

จารึกพบที่ปราสาทพระวิหารหลักหนึ่งซึ่งแปลและตีความโดยเอเบล แบร์แกญ (Bergaigne A.) ใช้ชื่อว่าจารึกพนมพระวิหาร มีเนื้อหากล่าวถึงตระกูลทางฝ่ายมารดาของ “ศิวคักติ” ซึ่งเป็นกลุ่มคนท้องถิ่นผู้มีความรู้และเป็นข้าราชการที่ได้รับความไว้วางใจ โดยเป็นเครือญาติกับพระชายาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2⁶ จารึกหลักนี้ทำให้นักวิชาการเชื่อว่าบริเวณปราสาทพระวิหารมีชุมชนที่มีความสำคัญตั้งอยู่เดิมและสืบทอดเชื้อสายกันมายาวนาน โดยจารึกระบุปี พ.ศ.1436 ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 ซึ่งเชื่อว่าเป็นผู้สถาปนาศาสนสถานแห่งนี้ในระยะแรก อย่างไรก็ตามจารึกหลักนี้ปัจจุบันได้สูญหายไปแต่ยังคงอ้างถึงจารึกนี้ว่าจารึกศิวคักติ (K 382)

นอกจากนี้ยังมีจารึกอีกหลายหลักที่กล่าวถึงการสถาปนารูปเคารพและอาคารต่างๆ ในบริเวณปราสาทพระวิหาร โดยพราหมณ์ชั้นสูงในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และมีการสร้างเพิ่มเติมต่อมาในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 จารึกสำคัญได้แก่หลักที่ (K 380) พบที่กรอบประตูโคปุระชั้นที่ 1 กล่าวถึงพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 รับสั่งกับ “ศรีราชปติวรมัน” แห่งเมืองอวัธยะปุระ ให้มีการย้ายกรมเตชชดศรียัทรเวศรแห่งลิงคปุระ หรือเทพเจ้าแห่งปราสาทวัดภู มาประดิษฐานที่ศรีศิขเรศวรและให้ประชาชนในชุมชนโดยรอบเคารพบูชา

นอกจากสาระสำคัญที่กล่าวถึงเทพเจ้าที่สถาปนาขึ้นที่ปราสาทเขาพระวิหารแล้ว จารึกอีกส่วนหนึ่งระบุปีพ.ศ.1580-1581⁷ มีเนื้อหากล่าวถึงข้าราชการที่มีนามว่า “ศรีสุกรม กัมเสตงิ” และการจดบันทึกเอกสารประวัติราชวงศ์กำพู โดยท่านผู้นี้มีเครือข่ายที่ทำหน้าที่เขียน

⁵ George Cœdès, *Inscriptions du Cambodge*, vol.6 (Paris : EFEO.,1954), 264.

⁶ Abel Bergaigne, *Inscriptions Sanscrites du Cambodge*, Vol. XXVII (Paris : Imprimerie Nationale,1893), 525-544. อนึ่ง หลุยส์ ฟินอต (Finot L.) ได้เปรียบเทียบตระกูลทางฝ่ายพระชายาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ในจารึกหลักนี้ และพบว่าสัมพันธ์กับจารึกปราสาทตาแก้ว (K 534) ซึ่งพบที่บรรณาลัยหลังทิศใต้ของปราสาทตาแก้ว เมืองพระนคร โดยตระกูลดังกล่าวเป็นกลุ่มคนชั้นสูงที่มีบทบาทในชุมชนแถบปราสาทพระวิหาร ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Dhida Saraya, *Preah Vihear Sri Siharasvara* (Thailand : Muang Boran Publishing House, 1994), 67.

⁷ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทยเล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 164-170.

ประวัติราชวงศ์และเก็บรักษาไว้ที่กัมรเตงชดตศรีศิรีศวร กัมรเตงชดตศรีพุเอศวร และที่กันโลง นอกจากนี้ยังจารึกเก็บไว้ที่กัมรเตงชดตศรีศิรีศวร และเมืองที่ชื่อวิเทษอีกด้วย⁸

เนื้อหาของจารึกนี้มีการตีความว่าเกี่ยวข้องกับบรรณาลัย 2 หลังของปราสาทพระวิหาร ซึ่งตั้งอยู่ที่ดินด้านนอกกระเบื้องคดชั้นที่ 1 โดยอ้างถึงจารึกตอนหนึ่งที่กล่าวว่า พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 พระราชทานรางวัลให้แก่ “..ความดีของศรีสุกรมมา กัมเสตติ ผู้เริ่มจัดทำรั้วทั้งหมดที่พระกัมรเตงชดตศรีศิรีศวร และพระกัมรเตงชดตศรีพุเอศวร...”⁹ โดยข้าราชการท่านนี้ยังมีหมู่ญาติที่ทำหน้าที่เขียนประวัติราชวงศ์กำพูและเก็บรักษาไว้ที่กัมรเตงชดตศรีศิรีศวร และกัมรเตงชดตศรีพุเอศวร

ดังนั้นจึงมีการเสนอว่าอาคารทั้งสองหลังนั้นนอกจากเป็นบรรณาลัยที่เก็บเอกสารโบราณแล้วยังหมายถึงเทพเจ้าที่สถาปนาขึ้นในรูปของสถาปัตยกรรม และ“กัมรเตงชดตศรีภัทเรศวร” หมายถึงเทพเจ้าอีกองค์หนึ่งที่สถาปนาขึ้นที่ปราสาทพระวิหารในรูปของปราสาทประธาน¹⁰

อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานเรื่องการรวมพระนามของเทพเจ้าเข้ากับสถาปัตยกรรมดังกล่าวยังไม่เคยปรากฏมาก่อนในการศึกษาจารึกที่ผ่านมา ซึ่งมักกล่าวถึงการสถาปนารูปเคารพหรือคิวลึงค์ ประกอบกับพระนาม“ศรีพุเอศวร” ยังตรงกับชื่อเทพเจ้าในจารึกที่กรอบประตูโคปุระทิศตะวันออกของปราสาทสระกำแพงใหญ่ (ศก 1) ระบุปีพ.ศ.1585¹¹ ร่วมสมัยกับจารึกที่ปราสาทพระวิหารหลักนี้ ข้อสันนิษฐานดังกล่าวจึงต้องมีการตรวจสอบเพิ่มเติมต่อไป

จารึกในลำดับต่อมาได้แก่หลักที่ (K 381) กล่าวถึง“ตบัสวินทราบันตติต” ข้าราชการผู้ปฏิบัติรับใช้ปราสาทพระวิหารท่านหนึ่ง ได้สร้างอาศรมชื่อ “ตบัสวินทราศรม” ในปีพ.ศ.1569¹²

⁸ Dhida Saraya, Preah Vihear Sri Sikharesvara (Thailand : Muang Boran Publishing House, 1994), 67.

⁹ ชะเอม แก้วคล้าย, “จารึกปราสาทเขาพระวิหาร 4,” ศิลปากร 50, 5 (กันยายน-ตุลาคม 2550) : 31.

¹⁰ พิเศษ เจียจันทร์พงศ์, “รูปพระผู้เป็นเจ้าบนเขาพระวิหาร,” ศิลปวัฒนธรรม 26, 10 (สิงหาคม 2548) : 119-121.

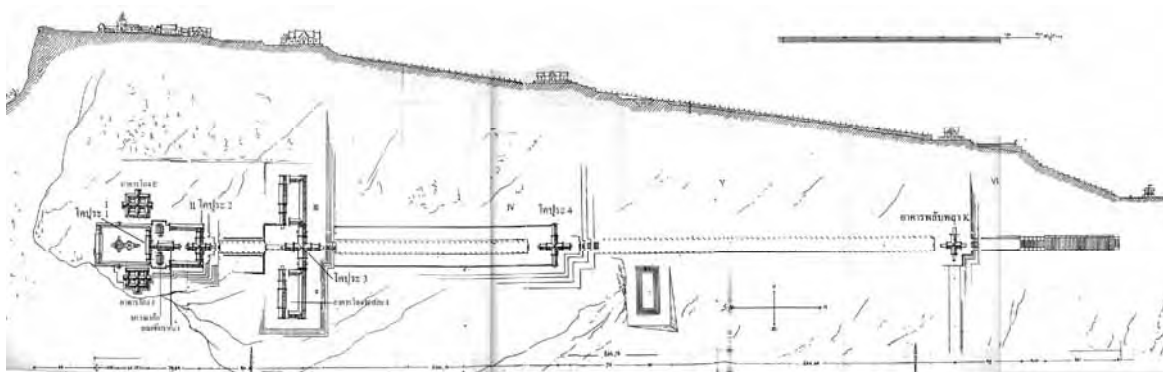
¹¹ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “ภูมิหลังปราสาทพระวิหารจากหลักฐานจารึก,” เอกสารประกอบการเสวนาทางวิชาการเรื่ององค์ความรู้จากปราสาทพระวิหาร เสนอที่หอสมุดแห่งชาติ, 25 กุมภาพันธ์ 2551. (อัดสำเนา)

¹² เรื่องเดียวกัน.

เนื้อหาจารึกนี้ยังได้กล่าวถึงการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ในปีพ.ศ.1545 และการสร้างอาศรมชื่อ“วีราศรม” ถวายในรัชสมัยของพระองค์¹³

สำหรับจารึกในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (K 383) ระบุว่าพระองค์ครองราชย์ในปี พ.ศ.1656 และทำพิธีถวายสิ่งของแด่ “ศรีศิขรีศวร” แห่งนี้¹⁴ โดยพราหมณ์“ทิวากรบัณฑิต” ผู้ปฏิบัติรับใช้กษัตริย์เขมรมาตั้งแต่รัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1

นอกจากหลักฐานจารึกซึ่งเป็นข้อมูลสำคัญในการกำหนดอายุปราสาทพระวิหาร ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 แล้ว ยังแสดงให้เห็นภาพรวมของศาสนสถานอันมีความสำคัญทั้งต่อชุมชนโบราณในแถบนี้และกษัตริย์เขมรที่เมืองพระนครในหลายยุคสมัย โดยมีการบูรณะและก่อสร้างต่อเนื่องโดยกษัตริย์เขมรหลายรัชกาล การศึกษารูปแบบศิลปกรรมยังปรากฏหลักฐานสำคัญหลายด้าน ที่เชื่อมโยงเปรียบเทียบได้กับศาสนสถานในเมืองพระนครและในดินแดนไทย

ภาพที่ 79 แผนผังปราสาทพระวิหาร

ที่มา : Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique. Monuments du Quadrant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), Plate 44.

¹³ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพระวิหารศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2536), 164.

¹⁴ จารึก (K 383) มีเนื้อหาเหมือนจารึกพนมสันต์ (K 194) จังหวัดกำแพงสวาย พ.ศ.1662-1664 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพระวิหารศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2536), 164.

2 ข้อสันนิษฐานเรื่องรูปแบบและแผนผังปราสาทพระวิหาร

ของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.)

แผนผังปราสาทพระวิหารประกอบด้วยส่วนของทางเดิน และโคปุระในชั้นต่างๆที่สร้างขึ้นตามความลาดชันของเนินเขา โดยมีส่วนสำคัญที่สุดคือปราสาทประธานที่เชื่อมต่อกับมณฑป ซึ่งได้มีการสำรวจและจัดทำแผนผังโดยองรี ปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.)¹⁵ ในปีพ.ศ. 2482 โดยกำหนดหมายเลขอาคารต่างๆในแผนผังตามอักษรโรมัน และลำดับโคปุระจากชั้นบนสุดลงมาด้านล่างตามหมายเลขที่ 1 ถึง 4 ส่วนอาคารพลับพลาจัตุรมุขในชั้นล่างสุดกำหนดให้เป็นอาคาร K (ภาพที่ 79) ในงานวิจัยนี้จะใช้ระบบดังกล่าวในการบรรยายถึงอาคารต่างๆในปราสาทพระวิหาร

การศึกษาของนักวิชาการที่ผ่านมากำหนดอายุรูปแบบศิลปกรรมของปราสาทพระวิหารในศิลปะบาปวนราวพุทธศตวรรษที่ 16 หลักฐานสำคัญได้แก่ปราสาทจำลองที่ใช้ประดับชั้นหลังคาของปราสาทประธาน (ภาพที่ 80) พบในบริเวณมณฑปด้านหน้าปราสาทประธานและปัจจุบันถูกเคลื่อนย้ายไปแล้ว¹⁶ นับว่ามีความสำคัญอย่างมากเนื่องจากการสำรวจและเขียนแบบปราสาทพระวิหารของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) ไม่ได้แสดงส่วนบนของปราสาทไว้ ซึ่งคงเป็นเพราะมีการพังทลายลงมาแล้วทำให้ไม่สามารถสันนิษฐานได้ชัดเจน (ภาพที่ 81)

อย่างไรก็ดีการพบปราสาทจำลองชั้นนี้ทำให้เชื่อได้ว่ารูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทอาจยังคงคล้ายคลึงกับปราสาทช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 อยู่มาก และปราสาทจำลองน่าจะมีส่วนสัมพันธ์กับรูปร่างโดยรวมของปราสาท ทั้งนี้บันทึกของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) ยังระบุว่าพบงานประดับชั้นหลังคาเป็นบรรพแถลงสลักเป็นรูปฤๅษี โดยมียอดบนสุดประดับด้วยหินทรายสลักเป็นรูปดอกบัว มีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 2 เมตร¹⁷ ปัจจุบันชิ้นส่วนดังกล่าวนี้ยังคงพบอยู่ในบริเวณปราสาทประธาน

¹⁵ Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique. Monuments du Quadrant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), Plate 44-73.

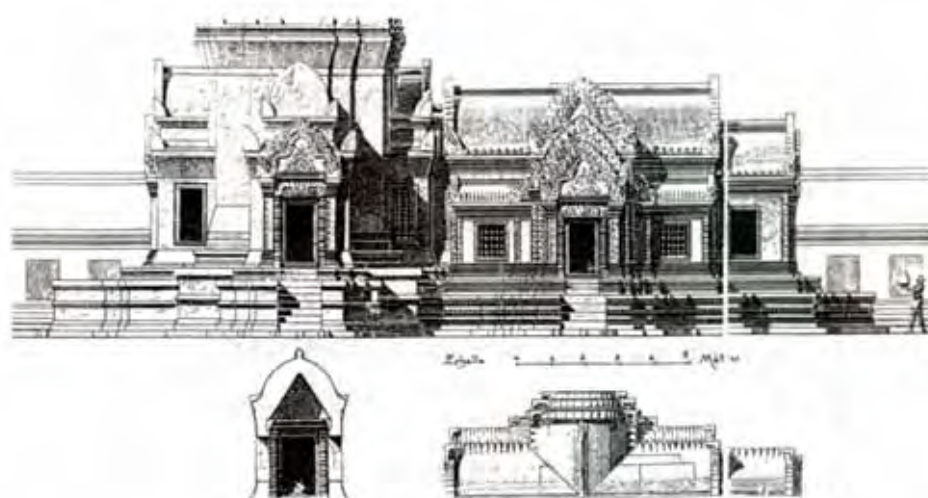
¹⁶ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล, “ปราสาทเขาพระวิหาร,” บทความประกอบการประชุมทางวิชาการ เรื่องโบราณคดีไทยครั้งที่ 1 เสนอที่โรงแรมปทุมรัตน์ จังหวัดอุบลราชธานี, 25-28 สิงหาคม 2535. (อัสสัมชัญ) และ มานิต วัลลิโกดม, อนุสรณ์นำชมปราสาทหินเขาพระวิหาร, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พลัสเพรส, 2551), รูปที่ 26.

¹⁷ Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique. Monuments du Quadrant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), 277.

ภาพที่ 80 ปราสาทจำลอง ปราสาทพระวิหาร

ที่มา : หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพระวิหารศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2536), 164.

ภาพที่ 81 ภาพลายเส้นรูปด้านทิศตะวันออกปราสาทพระวิหารของปาร์มองติเออร์ (Parmentier H.)

ที่มา : Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique. Monuments du Quadrant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), Plate 51.

ภาพที่ 82 รูปด้านทิศตะวันออกปราสาทพระวิหาร สภาพปัจจุบัน

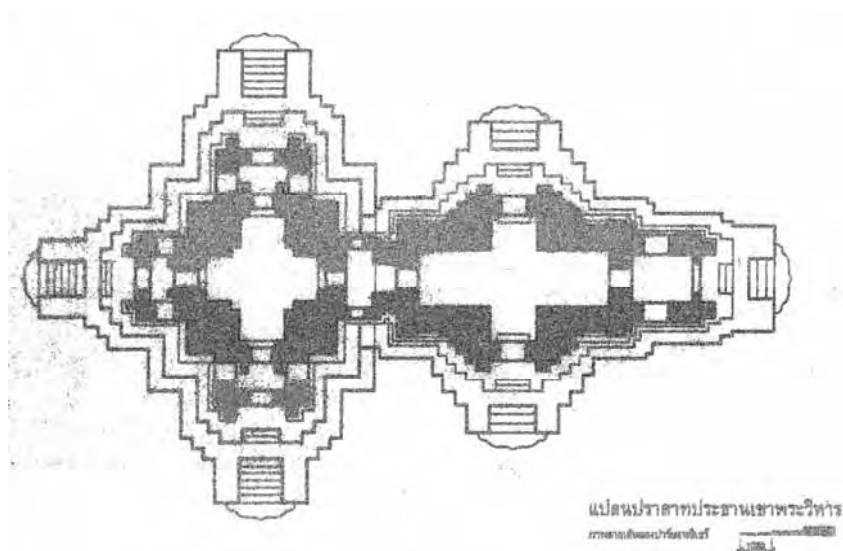
ภาพที่ 83 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาท ชุ่มประตูกทิศตะวันออก ปราสาทพระวิหาร

ภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) แสดงรูปด้านปราสาทและมณฑปที่ตั้งอยู่บนฐานในระดัความสูงที่ต่างกัน ทำให้อาคารทั้งสองหลังคงจะมีสัดส่วนที่ต่างกันด้วย โดยมีแนวโน้มที่ปราสาทจะมีความสูงมากเป็นพิเศษเนื่องจากแนวบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทอยู่ในระดับเหนือคานทับหลังของชุมประตุมณฑป ซึ่งเป็นสัดส่วนที่ต่างออกไปจากปราสาทร่วมสมัย อย่างปราสาทตาเมือนธมและปราสาทวัดเอก

จากการตรวจสอบพบว่าบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทพระวิหารด้านทิศตะวันออกที่ยังปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน อยู่ในระดับสูงเหนือคานทับหลังของชุมประตุมณฑป (ภาพที่ 82-83) สอดคล้องกับภาพถ่ายเส้นที่ปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) ได้สันนิษฐานไว้

นอกจากนี้รูปด้านปราสาทที่มีมุข 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น ที่ปรากฏในภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) คล้ายคลึงกับปราสาทตาแก้ว แต่มีสัดส่วนฐานต่างกัน ปราสาทพระวิหารมีการเพิ่มความสูงของฐานและเรือนธาตุที่ต่างออกไปจากปราสาทร่วมสมัย

ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานคนละชุดและมีระดับความสูงต่างกัน การวิเคราะห์แผนผังและสัดส่วนของปราสาทพระวิหารตามข้อสันนิษฐานนี้จะได้กล่าวเพิ่มเติมต่อไป

ภาพที่ 84 แผนผังปราสาทพระวิหาร ปรับปรุงจากภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.)

3 การวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรม

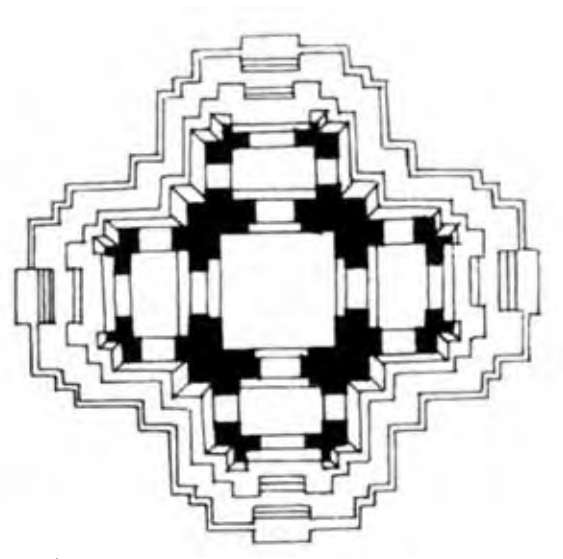
3.1 แผนผัง

ปราสาทพระวิหารมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุขยื่น 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น มุขหน้าด้านทิศเหนือขยายพื้นที่ไปเชื่อมต่อกับมณฑป โดยการคลี่คลายให้ฉนวนปรับรวมเข้ากับมุขลดชั้นที่ 2 ของปราสาท (ภาพที่ 84) มุขปราสาทและฉนวนที่รวมกันมีพื้นที่เล็กกว่ามุขหน้าของมณฑป การเชื่อมต่อของอาคารทั้งสองมีลักษณะยื่นยอกว่าปกติเหมือนเป็นการยื่นมุขปราสาทประธานมาเชื่อมกับมณฑป

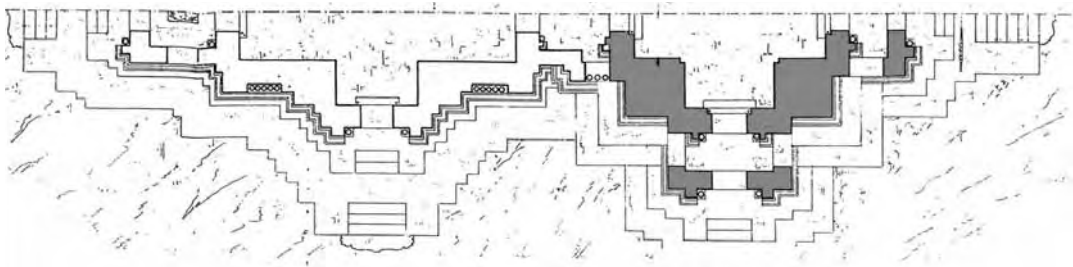
รูปทรงของปราสาทพระวิหารที่พังทลายลงแล้วในปัจจุบันอาจพิจารณาเปรียบเทียบกับปราสาทตาแก้ว โดยเฉพาะปราสาทประธานหลังมุมทั้งสี่ทิศซึ่งมีแผนผังคล้ายกับปราสาทพระวิหาร ปราสาทมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุขยื่น 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น ผนังด้านข้างของมุขเปิดเป็นช่องหน้าต่าง (ภาพที่ 85-87)

ภาพที่ 85 ปราสาทตาแก้วหลังทิศตะวันออก
เจียงเหิน

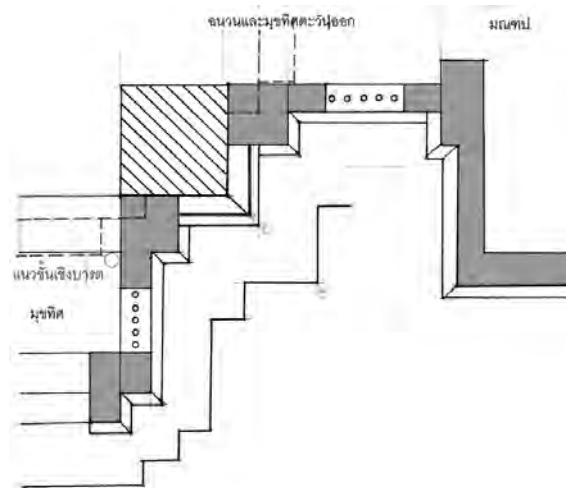
ภาพที่ 86 แผนผังปราสาทตาแก้วหลังทิศตะวันออกเจียงเหิน
ปรับปรุงจากภาพถ่ายเส้นของฌาค ดูมาร์กเซ
(Dumarcay J.)

ภาพที่ 87 แผนผังมุขทิศตะวันตกปราสาทพระวิหารปรับปรุงจากภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.)

มณฑปปราสาทพระวิหารมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขทางเข้าด้านหน้า
โครงสร้างมณฑปเป็นผนังรับน้ำหนัก ผนังสองด้านตกแต่งด้วยหน้าต่างลวดประดับด้วยลูก
มะหวด เปิดเป็นซุ้มประตูตรงกลางคล้ายกับมณฑปปราสาทบันทายสีรี ทั้งนี้มณฑปปราสาทพระ
วิหารมีขนาดเล็กกว่ามณฑปปราสาทวัดเอกและปราสาทพนมจิชอร์ ซึ่งมีโครงสร้างเสาภายใน
อาคารรับหลังคาปีกนกที่ลดระดับจากหลังคาหลัก

ลักษณะสำคัญคือปราสาทพระวิหารเชื่อมต่อกับมณฑปโดยการขยายมุข ปราสาทต่อกับห้องกลางมณฑป คล้ายกับแผนผังปราสาทวัดเอก ซึ่งการขยายมุขลดปราสาทชั้นที่ 2 ออกมาเชื่อมกับห้องกลางมณฑป ผนังด้านข้างของมุขเปิดเป็นช่องหน้าต่างประดับด้วยลูกมะหวด (ภาพที่ 88-89) ซึ่งพื้นที่ในส่วนนี้ของปราสาทพระวิหารมีสัดส่วนน้อยกว่าที่ปราสาทวัดเอกมาก

ภาพที่ 88 ภาพลายเส้นมุขทิศใต้ปราสาทวัดเอก

ภาพที่ 89 ปราสาทวัดเอก ด้านทิศใต้ แสดงการเชื่อมต่อกับมณฑปโดยการขยายมุขลดปราสาทประธาน

3.2 ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

จากภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์(Parmentier H.) ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐาน 2 ชั้นประกอบด้วยฐานไพทีและฐานรองรับอาคาร ชูฐานมณฑปสลักตกแต่งด้วยลวดบัวต่อเนื่องไปยังบัวเชิงผนัง คล้ายคลึงกับระเบียบงานประดับที่มณฑปปราสาทบันทายสรี

เมื่อพิจารณาสัดส่วนฐานพบว่าปราสาทประธานตั้งอยู่บนชูฐานสูง 2 ชั้น โดยมีฐานเขียงหนุนเรือนธาตุอีกชั้นหนึ่ง และลดระดับลงมาเป็นชูฐานรองรับมุขปราสาท และชูฐานมณฑปตามลำดับ (ภาพที่ 90)

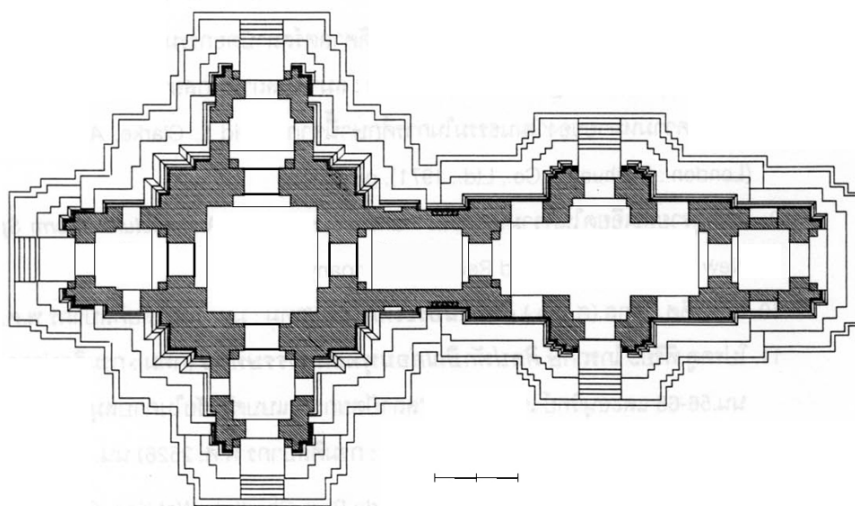

ภาพที่ 90 สัดส่วนฐานปราสาทและมณฑปปราสาทพระวิหาร วิเคราะห์จากภาพถ่ายเส้นของปาร์มองติเอร์

ลักษณะการไล่ระดับความสูงของชูฐานดังกล่าวทำให้ปราสาทพระวิหารมีสัดส่วนที่ต่างไปจากปราสาทร่วมสมัย ซึ่งส่วนใหญ่ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานเดียวกันแบบปราสาทพนมจิชอร์ หรือปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานเดียวกันโดยมีฐานเขียงหนุนเรือนธาตุปราสาทอีกชั้นหนึ่งแบบปราสาทวัดเอกและปราสาทตาเมือนธม

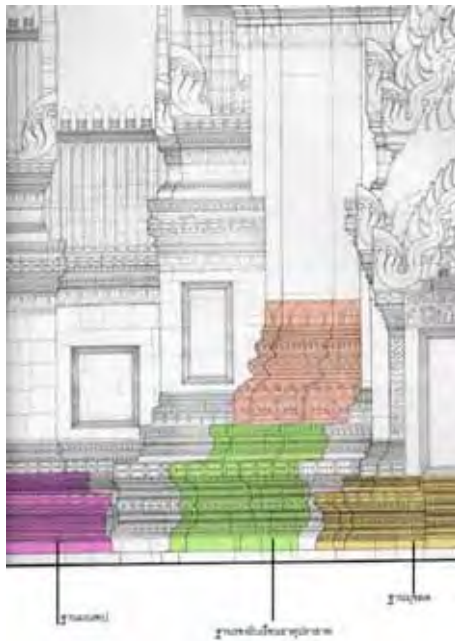
สัดส่วนฐานปราสาทพระวิหารเป็นต้นแบบสำคัญของปราสาทที่สร้างในพุทธศตวรรษต่อมาคือปราสาทหินพิมาย ซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าปราสาทพระวิหารและมีการปรับรูปแบบแผนผังปราสาทแล้ว แต่ยังคงลักษณะการเชื่อมต่อปราสาทประธานและมณฑปที่คล้ายคลึงกัน โดยการรวมมุขปราสาทและฉนวนเข้าด้วยกัน และเพิ่มมุมนเรือนธาตุให้รูปด้านดูกลมกลืนกัน

แผนผังที่ขยายสัดส่วนของปราสาทหินพิมายเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ประกอบด้วยมุมประธานและมุมย่อยด้านละ 3 มุม ปราสาทมีมุขยื่น 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น (ภาพที่ 91) มณฑปยังคงรูปแบบเดิมคล้ายกับมณฑปปราสาทพระวิหารแต่มีขนาดและสัดส่วนใหญ่กว่า

ภาพที่ 91 แผนผังปราสาทหินพิมายปรับปรุงจากภาพลายเส้นของปีแอร์ ปีชาร์ (Picard P.)

องค์ประกอบสำคัญที่พัฒนาจากปราสาทพระวิหารคือชุดฐาน ปราสาทและมณฑปของปราสาทหินพิมายตั้งอยู่บนชุดฐาน 2 ชั้นซึ่งมีระดับความสูงที่ต่างกันอย่างชัดเจน โดยมุขลดชั้นที่ 1 ตั้งอยู่บนฐานเดียวกับเรือนธาตุปราสาท และลดระดับมาเป็นชุดฐานของมุขลดชั้นที่ 2 ซึ่งมีความสูงไล่เลี่ยกับชุดฐานของมณฑป (ภาพที่ 92) สำหรับมุขหน้าปราสาทที่เชื่อมต่อกับมณฑป เป็นการขยายมุขลดชั้นที่ 2 เชื่อมต่อกับห้องกลางมณฑปและตั้งอยู่ระหว่างฐานปราสาทและมณฑป (ภาพที่ 93-94) สัดส่วนชุดฐานเช่นนี้พบว่าการสร้างต่อเนื่องในปราสาทสมัยนครวัดที่ปราสาทธมมานนท์ และปราสาทบันทายสำเหร์

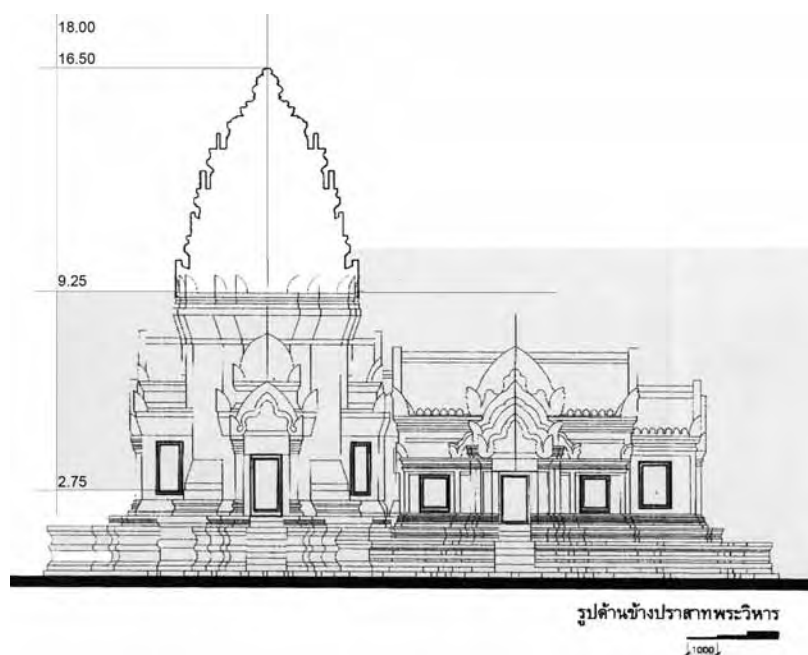
ภาพที่ 92 ฐานปราสาทและมณฑปปราสาทหินพิมาย ภาพที่ 93 มุขลดชั้นที่ 2 ปราสาทหินพิมาย
ที่มา : Pierre Pichard, Pimay Etude Architecturale
du Temple (Paris : EFEO., 1976), Plate 7.

ภาพที่ 94 รูปด้านทิศตะวันออกปราสาทหินพิมาย

3.3 ส่วนบน (ชั้นซ้อน)

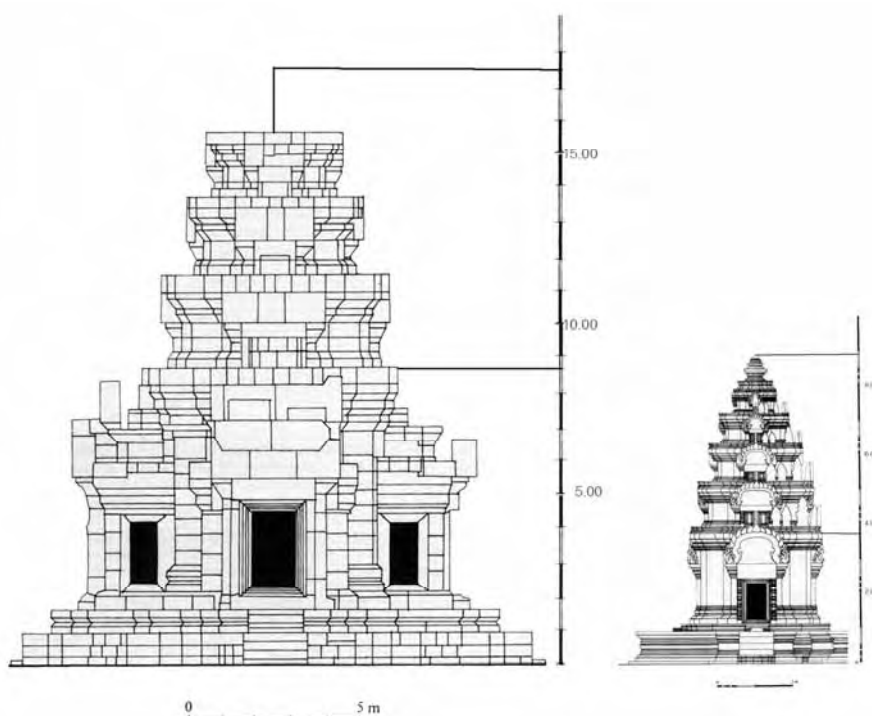
ส่วนบนของปราสาทพระวิหารที่ไม่ปรากฏหลักฐานแล้วสันนิษฐานว่าคงมีลักษณะเป็นชั้นซ้อนลดหลั่นกัน 5 ชั้น โดยมีปราสาทจำลองประดับที่มุมใหญ่และบรรพแถลงประดับที่มุมย่อย ยอดบนสุดประดับด้วยหินทรายสลักเป็นรูปดอกบัว

ภาพที่ 95 รูปทรงสันนิษฐานส่วนชั้นซ้อน วิเคราะห์จากภาพลายเส้นของปารมองค์เอร์

รูปทรงชั้นซ้อนซึ่งประดับด้วยปราสาทจำลองมีมาก่อนที่ปราสาทบันทายศรี ซึ่งสถาปนาขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 และอาจเป็นต้นเค้าของชั้นซ้อนปราสาทพระวิหาร ซึ่งคงจะมีสัดส่วนความสูงโดยรวมใกล้เคียงกับส่วนฐานและเรือนธาตุปราสาท (ภาพที่ 95)

จากการวิเคราะห์รูปด้านปราสาทปราสาทบันทายศรีเปรียบเทียบกับปราสาทตาแก้ว เพื่อสันนิษฐานเค้าโครงของชั้นซ้อนปราสาทช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 พบว่า สัดส่วนความสูงของฐานและเรือนธาตุปราสาทบันทายศรี เมื่อเทียบกับความสูงของส่วนชั้นซ้อนมีขนาดใกล้เคียงกัน โดยส่วนชั้นซ้อนมีความสูงมากกว่าเล็กน้อยประมาณ 1 เมตร (ภาพที่ 96) ในทำนองเดียวกันปราสาทตาแก้วหลังมุมซึ่งมีแผนผังคล้ายกับปราสาทพระวิหาร ปัจจุบันมีชั้นซ้อนเพียง 4 ชั้น ซึ่งถ้าครบสมบูรณ์ทั้ง 5 ชั้น สันนิษฐานว่าส่วนชั้นซ้อนเมื่อเปรียบเทียบกับส่วนฐานและเรือนธาตุคงมีความสูงมากกว่าเล็กน้อย

ภาพที่ 96 สัดส่วนเรือนธาตุและชั้นซ้อน ปราสาทตาแก้วหลังมุม และปราสาทบันทายศรี

ที่มา : Jacques Dumarçay, *Architecture and Its Models in South East Asia* (Bangkok : Orchid Press, 2003), 100,107.

จากข้อสังเกตดังกล่าวสันนิษฐานว่าส่วนชั้นซ้อนของปราสาทพระวิหารคงมีความสูงใกล้เคียงกับเรือนธาตุ และสัมพันธ์กับความสูงของหลังคามณฑปที่ยังปรากฏในปัจจุบัน ดังนั้นสัดส่วนโดยรวมของชั้นซ้อนปราสาทพระวิหารอาจยังไม่มี การเพิ่มความสูงเหมือนปราสาทหิน พิมาย ซึ่งพบว่าส่วนชั้นซ้อนมีความสูงมากกว่าเรือนธาตุปราสาท ส่งผลให้เกิดการปรับปรุงรูปทรงส่วนยอดปราสาทและงานประดับในระยะต่อมา

4 รูปแบบศิลปกรรมที่ปราสาทพระวิหาร กับแนวทางในการกำหนดอายุ

ข้อมูลจารึกเป็นหลักฐานสำคัญที่กำหนดอายุปราสาทพระวิหารในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 โดยเป็นศาสนสถานทีสถาปนาขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 อย่างไรก็ตาม นักวิชาการสันนิษฐานว่าศาสนสถานแห่งนี้อาจสร้างขึ้นโดยกษัตริย์เขมรหลายรัชกาล เนื่องจากเป็นปราสาทขนาดใหญ่ที่ตั้งอยู่บนยอดเขาและประกอบด้วยอาคารหลายหลังในแผนผัง

ปราสาทพระวิหารยังเป็นศาสนสถานสำคัญประจำชุมชนโบราณบริเวณที่ราบเชิงเขา ด้านล่างมาเป็นเวลายาวนาน โดยมีเมืองเกาะแกร์ตั้งอยู่ห่างออกไปทางทิศใต้ประมาณ 50

กิโลเมตร¹⁸ และมีปราสาทโดนตวล ศาสนสถานขนาดเล็กที่พบจารึกร่วมสมัยกับปราสาทพระวิหาร ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง นอกจากนี้การวิเคราะห์จารึกของนักวิชาการพบว่าปราสาทพระวิหารมีความสัมพันธ์กับชุมชนปราสาทสระกำแพงใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ห่างออกไปทางทิศเหนือในจังหวัดศรีสะเกษ

การกำหนดอายุปราสาทพระวิหารของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) ใช้การเปรียบเทียบรูปแบบศิลปกรรมกับจารึกและแบ่งงานก่อสร้างปราสาทเขาพระวิหารออกเป็น 7 ระยะ¹⁹ ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจรีเริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1432-1453) โดยการเริ่มวางผังก่อสร้างในส่วนชั้นบนสุดและชั้นล่างสุดของเนินเขาพร้อมกับการสร้างบันไดทางขึ้น

ต่อมา มีการก่อสร้างเพิ่มเติมอีกในสมัยพระเจ้าราเชนทรวรมันที่ 2 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ประกอบด้วย การก่อสร้างระเบียงคด บรรณาลัย มณฑป อาคารโถง H และ I ซึ่งมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า รวมทั้งโคปุระชั้นที่ 4 และพลับพลาจัตุรมุขชั้นล่างสุด

การก่อสร้างในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่งมีจารึกระบุถึงการสถาปนาเทพเจ้าองค์สำคัญขึ้นประดิษฐาน สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นโคปุระชั้นที่ 3 ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างอาคารโถง H และ I อย่างไรก็ตามปราสาทประธานกลับเป็นงานสร้างในสมัยหลัง คือในสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ส่วนการก่อสร้างในระยะสุดท้ายในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 เป็นการบูรณะปรับปรุงมุขของอาคารที่เรียกว่ามณฑปหน้าและงานก่อสร้างเพิ่มเติมของโคปุระชั้นที่ 2

การวิเคราะห์ดังกล่าวเป็นการจัดกลุ่มอาคารที่มีรูปแบบศิลปกรรมร่วมสมัยกัน รวมทั้งพิจารณาลำดับการก่อสร้างอาคาร ซึ่งพบว่ามีความต่อเนื่องของอาคารบางหลังตั้งอยู่ติดกันมาก อันเป็นลักษณะที่ผิดปกติไปจากการวางผังศาสนสถานโดยทั่วไป โดยเฉพาะในบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 และชั้นที่ 3 ซึ่งมีแผนผังเป็นรูปกากบาทและเป็นรูปแบบแผนผังรุ่นหลังกว่าโคปุระชั้นที่ 1

สำหรับอาคารที่มีหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้องและมีหน้าบันหินทรายสลักเป็นหน้าจั่วเลียนแบบเครื่องไม้ เป็นรูปแบบสำคัญในศิลปะเกาะแกร์และมีความนิยมต่อเนื่องที่ปราสาทบันทายศรี²⁰ อาคารส่วนหนึ่งที่ปราสาทพระวิหารนิยมใช้โครงสร้างหลังคาเช่นนี้ด้วย ปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) จึงกำหนดอายุอาคารในกลุ่มนี้ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธ

¹⁸ ธาดา สุทธิธรรม, **ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ** (กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า, 2544), 317.

¹⁹ Henri Parmentier, *L' Art Khmer Classique. Monuments du Quadrant Nord-Est* (Paris : EFEO., 1939), 339.

²⁰ หม่อมเจ้า สุภัททิศ ดิศกุล, **ศิลปะขอม** (กรุงเทพฯ : ศิลปสภา, 2539), 105-108.

ศตวรรษที่ 16 ทั้งนี้หน้าจั่วซึ่งสลักเลียนแบบเครื่องไม้ในอาคารบางหลังของปราสาทพระวิหารใช้ประดับร่วมกับซุ้มประตูที่มีกรอบหน้าบันคดโค้งแบบลำตัวนาค ซึ่งต่างไปจากรูปแบบงานประดับสมัยเกาะแกร์และบันทายศรี

ประการสำคัญคือการทำหนดให้มณฑปเป็นงานที่สร้างก่อนปราสาทประธานในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 โดยปราสาทประธานและมุขที่เชื่อมต่อกับมณฑปเป็นงานในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แล้ว ซึ่งไม่สอดคล้องกับจารึกในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่กล่าวถึงการสถาปนาเทพเจ้าองค์สำคัญที่น่าจะประดิษฐานที่ปราสาทประธาน

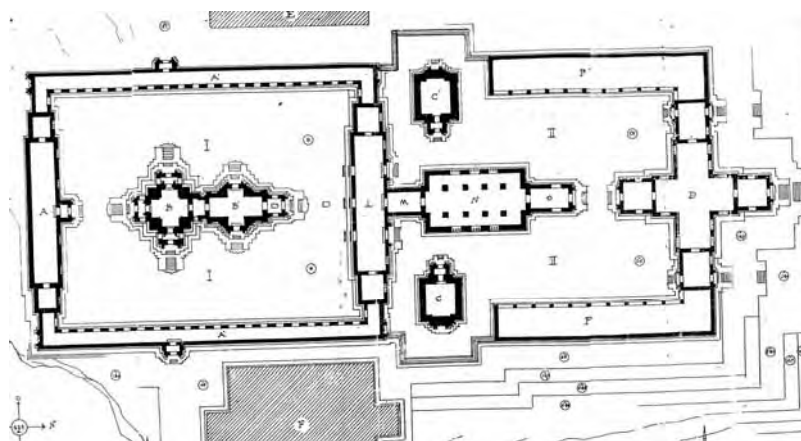
การกำหนดอายุดังกล่าวอาจสัมพันธ์กับการวิเคราะห์แผนผังและสัดส่วนปราสาทประธาน ซึ่งต่างไปจากปราสาทหลังอื่นๆที่มีการสถาปนาในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 โดยมีองค์ประกอบของฐานและแผนผังคล้ายคลึงกับปราสาทหินพิมายซึ่งสถาปนาขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ตามที่ได้กล่าวข้างต้น อย่างไรก็ตามหากพิจารณาโครงสร้างสถาปัตยกรรมเพิ่มเติมพบว่ามณฑปมีลักษณะเฉพาะบางประการที่นำมาประกอบการกำหนดอายุสมัยอาคารต่างๆ ในปราสาทพระวิหารได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นดังต่อไปนี้

4.1 โคปุระชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2

แผนผังปราสาทพระวิหารในชั้นที่ 1 ประกอบด้วยระเบียงคดล้อมรอบปราสาทประธาน โดยมีโคปุระทางทิศเหนือต่อเนื่องกับอาคารโถงขนาดใหญ่ที่เรียกว่ามณฑปหน้า ภายในระเบียงคดเป็นที่ตั้งปราสาทเชื่อมต่อกับมณฑป (ภาพที่ 97)

ปราสาทพระวิหารเน้นแนวแกนหลักทางทิศเหนือเป็นสำคัญ โดยระเบียงคดชั้นที่ 1 เปิดเป็นทางเข้าหลักเฉพาะโคปุระด้านทิศเหนือ ซึ่งมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลักษณะเป็นห้องโถงยาวมีซุ้มประตูทางเข้า 3 ทาง ส่วนโคปุระทิศใต้เป็นโคปุระหลอกไม่มีซุ้มประตูออกไปด้านนอก แต่ด้านในมีมุขยื่นตรงกลางในตำแหน่งตรงกับมุขปราสาทประธาน

ระเบียงคดเป็นแบบทึบ คือเป็นโครงสร้างผนังรับน้ำหนักด้านนอกและเปิดเป็นช่องหน้าต่างเฉพาะด้านใน ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบในศาสนสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ลักษณะสำคัญคือการเพิ่มซุ้มประตูเข้าออกทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ในตำแหน่งที่สัมพันธ์กับมุขณะปราสาทประธานและครมคฤหาที่ตั้งเยื้องไปด้านหลังของผัง

ภาพที่ 97 แผนผังปราสาทพระวิหาร โคปุระชั้นที่ 1 และ 2

ที่มา : Henri Parmentier, *L' Art Khmer Classique. Monuments du Quadrant Nord-Est* (Paris : EFEO., 1939), Plate 45.

การเพิ่มแกนรองในผังนี้ยังไม่ถูกเน้นความสำคัญมากนัก สังเกตได้จากการสร้างเพียงซุ้มประตูไม่ได้มีแผนผังเป็นโคปุระอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามซุ้มประตูนี้ยังเปิดออกสู่อาคารโถง 2 หลังคืออาคาร E และ F ซึ่งตั้งอยู่ด้านนอกระเบียงคด

โคปุระชั้นที่ 2 ประกอบด้วยบรรณาลัย 2 หลังสร้างหันเข้าหากัน ลักษณะการวางผังดังกล่าวต่างออกไปจากศาสนสถานอื่นๆที่มักสร้างบรรณาลัยให้อยู่ภายในระเบียงคดและหันเข้าหาปราสาทประธาน บริเวณลานด้านนอกนี้ประกอบด้วยกำแพงแก้วและอาคารโถง P เชื่อมต่อจากระเบียงคดชั้นใน โดยมีโคปุระชั้นที่ 2 ในผังรูปกากบาทอยู่ทางทิศเหนือ

แผนผังของปราสาทพระวิหารอาจเปรียบเทียบกับศาสนสถานในยุคก่อนหน้าทีปราสาททมเกาะแกร์และปราสาทบันทายศรี²¹ ถึงแม้ว่าองค์ประกอบหลายอย่างในแผนผังปราสาทพระวิหารได้มีการปรับเปลี่ยนไปมากแล้ว โดยเฉพาะการสร้างระเบียงคดล้อมรอบปราสาทประธานแทนกำแพงแก้ว²²

แผนผังและโครงสร้างอาคารที่พัฒนามาจากปราสาทในยุคก่อน คืออาคารโถงยาวหรืออาคาร P ที่เชื่อมต่อกับโคปุระชั้นที่ 2 ซึ่งมีโครงสร้างผนังรับน้ำหนักด้านหนึ่ง อีกด้านหนึ่งเป็นแนวเสารับโครงหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้อง โดยมีหน้าบันสลักจากหินทรายเป็นรูปหน้าจั่วเลียนแบบงานไม้

²¹ แผนผังปราสาทบันทายศรีและปราสาททมเกาะแกร์ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในภาคผนวก ข.

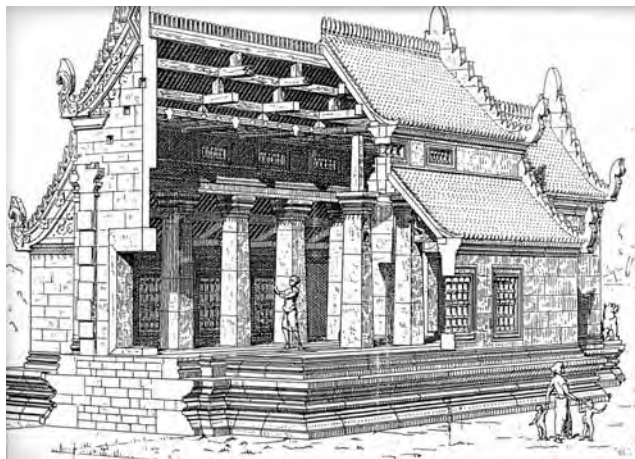
²² การสร้างระเบียงคดเริ่มมีขึ้นที่ปราสาทตาแก้วและปราสาทพิฆานอากาศ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, **ศิลปะขอม** (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2539), 50.

สันนิษฐานว่ารูปแบบอาคารนี้อาจพัฒนามาจากอาคารโถงยาวที่ตั้งอยู่ระหว่างโคปุระของปราสาทมณฑะแกร์ ซึ่งเป็นอาคารโถง 2 หลังมีความยาวประมาณ 30 เมตร สร้างหันเข้าหากันเลียบไปกับทางดำเนิน และมีสะพานนาคนาบข้างอีกชั้นหนึ่งทางด้านนอก

เช่นเดียวกับอาคารโถง 2 หลังของปราสาทบันทายศรี ซึ่งสร้างหันเข้าทางทางดำเนินที่มีเสานางเรียงประดับ และเป็นส่วนทางเดินที่เชื่อมต่อกับระหว่างโคปุระ สันนิษฐานว่าอาคารเหล่านี้นอกจากจะสร้างขึ้นเพื่อกำหนดขอบเขตในแผนผังแล้ว ยังอาจใช้ในการประกอบพิธีกรรมด้านหน้าทางเข้าศาสนสถานชั้นใน

อาคารโถงที่ปราสาทพระวิหารเชื่อมต่อกับโคปุระชั้นที่ 2 โดยมีสะพานนาคนาบและเสานางเรียงอยู่ถัดออกไป ต่อเนื่องกับโคปุระชั้นที่ 3 นอกจากนี้การวางตำแหน่งของบรรณาลัยที่หันเข้าหากันและการสร้างกำแพงล้อมบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 นี้ มีลักษณะคล้ายกับกลุ่มอาคารด้านนอกสุดทางทิศตะวันออกของปราสาทบันทายศรี

สำหรับอาคารที่เรียกว่ามณฑิยรหน้า ซึ่งเชื่อมต่อกับโคปุระชั้นที่ 1 (ภาพที่ 98) เป็นอาคารโถงที่มีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ภายในมีเสาจำนวน 8 ต้นรับโครงสร้างหลังคาเครื่องไม้ มุงกระเบื้อง ผนังด้านข้างเป็นผนังรับน้ำหนักรองรับหลังคาปีกนก ตกแต่งด้วยช่องหน้าต่างหลากหลาย ด้านละ 3 ช่อง ด้านหน้ามีมุขทางเข้าตรงกลางเปิดเป็นซุ้มประตู 3 ด้าน มีแผนผังและโครงสร้างคล้ายคลึงกับมณฑปปราสาทพนมจิชอร์

ภาพที่ 98 โครงสร้างอาคารมณฑิยรหน้า ปราสาทพระวิหาร

ที่มา : Henri Parmentier, *L'Art Khmer Classique Monuments du Quadrant Nord-Est* (Paris : EFEO.,1939), Plate 59.

โดยทั่วไปแล้วส่วนที่สำคัญมากที่สุดของศาสนสถานคือบริเวณระเบียงคดและโคปุระชั้นใน ซึ่งควรเป็นงานก่อสร้างพร้อมกับปราสาทประธาน สำหรับอาคารในบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ได้แก่บรรณาลัย อาคารมณฑิยรหน้า และอาคารโถง P อาจสร้างในระยะเวลาใกล้เคียงกัน และมีรูปแบบแผนผังที่พัฒนาขึ้นจากศาสนสถานในยุคก่อน

บริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ยังพบการปรับแต่งมุขโคปุระและมุขอาคารมณฑิยรหน้า สังเกตได้จากฐานและบันไดทางทิศใต้ของโคปุระชั้นที่ 2 ซึ่งสลักด้วยลวดบัวที่ต่างออกไปจากฐานบัวลูกฟักของอาคารเดิม (ภาพที่ 99) การปรับปรุงอาคารในส่วนนี้ปาร์มองติเออร์ (Parmentier H.) สันนิษฐานว่าเป็นงานในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2

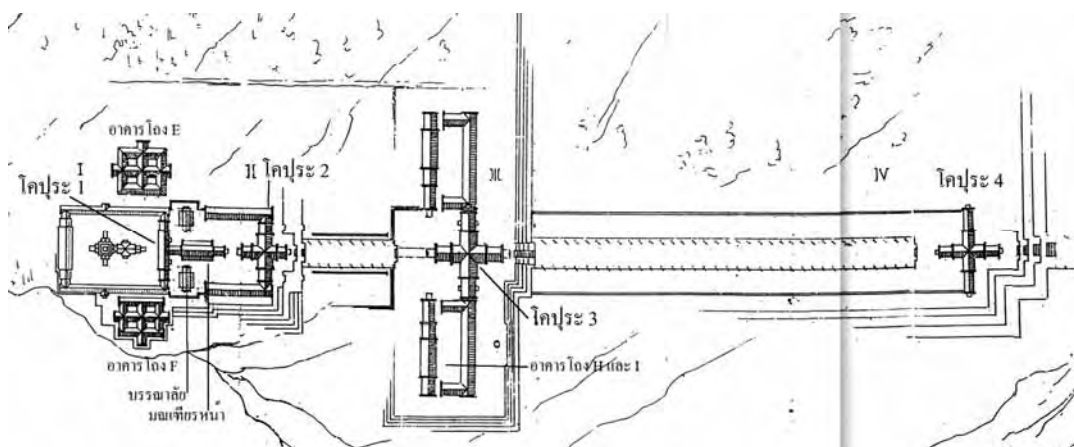
นอกจากนี้มุขทิศเหนือของอาคารมณฑิยรหน้า พบการเชื่อมต่อของผนังและฐานอาคารซึ่งควรเป็นงานปรับปรุงในระยะหลังเช่นเดียวกัน ประกอบกับโครงสร้างกรอบประตูของมุขหน้านี้แตกต่างจากอาคารอื่นๆในบริเวณปราสาทพระวิหารดังที่จะได้กล่าวต่อไป

ภาพที่ 99 ฐานมุขทิศใต้ โคปุระชั้นที่ 2 ปราสาทพระวิหาร

4.2 โคปุระชั้นที่ 3

โคปุระชั้นที่ 3 มีแผนผังเป็นรูปกากบาทเช่นเดียวกับโคปุระชั้นที่ 2 แต่มีขนาดใหญ่กว่า มีอาคารโถง H และ I ขนาบข้างโดยสร้างชิดติดกับโคปุระ สำหรับโคปุระชั้นที่ 4 มีผังเป็นรูปกากบาทเช่นเดียวกันแต่มีลักษณะเป็นพลับพลา คือมีผนังก่อทึบเพียงบางช่วง ใช้โครงสร้างเสาคานและมีหน้าบันสลักจากหินทรายประกอบด้วยหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้อง ลักษณะโครงสร้างนี้ยังปรากฏในอาคาร K ซึ่งมีลักษณะคล้ายพลับพลาทรงจัตุรมุข ซึ่งตั้งอยู่ในชั้นล่างสุดของแผนผัง

ภาพที่ 100 แผนผังปราสาทพระวิหาร โคปุระชั้นที่ 1 ถึงชั้นที่ 4

ที่มา : Henri Parmentier, L'Art Khmer Classique Monuments du Quadrant Nord-Est (Paris : EFEO.,1939), Plate 44.

เป็นที่น่าสังเกตว่าโคปุระชั้นที่ 3 มีอาคารผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าอีก 4 หลัง (อาคาร H และ I) ขนาบข้างทางทิศตะวันออกและตะวันตก (ภาพที่ 100) โดยอาคารทั้งหมดตั้งอยู่ชิดติดกัน ปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) กำหนดอายุให้อาคารเหล่านี้เป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยก่อนหน้าและมีการสร้างโคปุระชั้นที่ 3 เพิ่มเติมในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1²³

จากการตรวจสอบพบว่าฐานรองรับอาคารทั้งหมดคงจะสร้างขึ้นในคราวเดียวกัน โดยเฉพาะในส่วนที่เชื่อมต่อระหว่างฐานโคปุระชั้นที่ 3 ซึ่งมีระดับสูงกว่าเล็กน้อย กับฐานอาคาร H ที่ตั้งอยู่ติดกันนั้น สลักขึ้นจากหินทรายชั้นเดียวกันและมีลวดบัวสลักต่อเนื่องกันอย่างลงตัว (ภาพที่ 101-102) ลักษณะเช่นนี้จึงควรเป็นงานที่สร้างขึ้นในสมัยเดียวกัน หรืออย่างน้อยฐานอาคารเหล่านี้ก็มีการวางผังไว้ตั้งแต่แรกมากกว่าเป็นการสร้างเพิ่มเติมภายหลัง อย่างไรก็ตามอาคารที่สร้างเกือบชิดติดกันเช่นนี้ ทำให้งานแกะสลักทับหลังและหน้าบันที่ตั้งอยู่ระหว่างอาคารซึ่งมีพื้นที่แคบคงจะมีการสลักไปพร้อมกับงานก่อสร้างด้วย

²³ Henri Parmentier, L'Art Khmer Classique Monuments du Quadrant Nord-Est (Paris : EFEO.,1939), 336.

ภาพที่ 101 อาคารโถง H และโคปุระชั้นที่ 3

ภาพที่ 102 ฐานอาคารโถง H (ด้านซ้าย)
และฐานโคปุระชั้นที่ 3
(ด้านขวา)

4.3 โครงสร้างกรอบประตู

ลักษณะพิเศษของโครงสร้างอาคารต่างๆในบริเวณปราสาทพระวิหารที่เห็นได้ชัดเจนคือโครงสร้างซุ้มประตู ซึ่งประกอบขึ้นจากหินทรายขนาดใหญ่ เมื่อพิจารณาโครงสร้างกรอบประตูและทับหลังของอาคารต่างๆ พบว่ามีลักษณะที่แตกต่างกัน อันเป็นข้อสังเกตในการจัดกลุ่มและลำดับการก่อสร้างอาคารได้ดังนี้

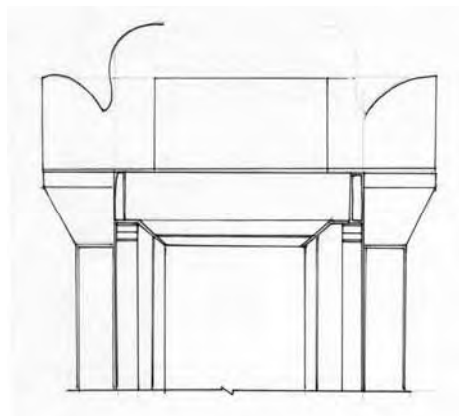
โครงสร้างแบบที่ 1 คือโครงสร้างกรอบประตูซึ่งสลักจากแท่งหินทรายขนาดใหญ่ โดยสลักเป็นบ่าและบากเป็นมุม 45 องศา กรอบประตูบนสลักลวดลายตกแต่งด้านหน้าเป็นทับหลังรวมในชั้นเดียวกัน พบที่ซุ้มประตูระเบียงคด มุขหน้ามณฑป โคปุระชั้นที่ 4 (ภาพที่ 103-104) และอาคารพลับพลาจัตุรมุขชั้นล่างสุด (ภาพที่ 105-106)

เช่นเดียวกับเสากรอบประตูซึ่งสลักจากหินทรายขนาดใหญ่บากมุม 45 องศา เพื่อสวมเข้ากับกรอบประตูบน และสลักเสาประดับกรอบประตูรวมในชั้นเดียวกัน อาคารส่วนใหญ่ในปราสาทพระวิหารใช้เสากรอบประตูขนาดใหญ่เช่นนี้ ยกเว้นมุขด้านทิศเหนือของอาคารมณฑปหน้า และซุ้มประตูมุขทิศตะวันตกด้านในของปราสาทประธาน ซึ่งใช้เสาประดับกรอบประตูแยกชิ้นและมีทับหลังอีกชิ้นหนึ่งแยกจากโครงสร้างกรอบประตู

อย่างไรก็ดีการใช้หินทรายขนาดใหญ่เช่นนี้ในงานก่อสร้างอาจให้ความมั่นคงแข็งแรงในทางโครงสร้าง แต่ก็มีข้อจำกัดในเรื่องของการปรับสัดส่วนอาคารในรายละเอียด โดยเห็นได้ชัดเจนจากซุ้มประตูและขนาดทับหลังบางแห่งที่มีสัดส่วนแคบกว่าปกติ

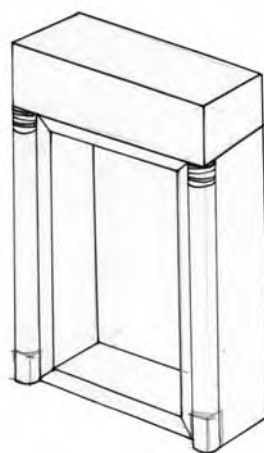
ภาพที่ 103 โคปุระชั้นที่ 4 ชุ่มประตุนอกทิศใต้

ภาพที่ 104 ภาพลายเส้นโครงสร้างชุ่มประตู โคปุระชั้นที่ 4

ภาพที่ 105 พลับพลาจัตุรมุข ชุ่มประตูทิศใต้

ภาพที่ 106 ภาพลายเส้นแสดงโครงสร้างกรอบประตู แบบที่ 1

โครงสร้างแบบที่ 2 พบบริเวณชุ่มประตูมุขทิศตะวันตกของปราสาท

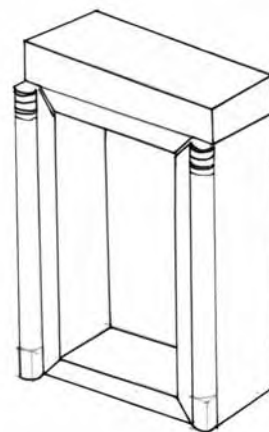
ประธานซึ่งยังคงปรากฏให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน มีการประกอบโครงสร้างที่แตกต่างกัน โดยชุ่มประตูด้านนอกมีโครงสร้างเสากรอบประตูขนาดใหญ่และสลักเสาศลักรอบประตูในชั้นเดียวกัน กรอบประตูบนสลักเป็นบัวและบากเข้ามุม 45 องศาวางอยู่ด้านบน ปัจจุบันทับหลังได้ตกลงไปแล้ว (ภาพที่ 107-108)

ชุ่มประตูด้านในซึ่งยังคงมีทับหลังติดอยู่ มีการเจาะทับหลังเพื่อติดตั้งเข้ากับกรอบประตู และมีเสาศลักรอบประตูสลักแยกจากกรอบประตู กรอบประตูบนวางพาดโดยไม่ได้บากเข้ามุมเหมือนกับกรอบประตูของอาคารอื่นๆ (ภาพที่ 109)

โครงสร้างแบบที่ 2 ซึ่งมีการประกอบโครงสร้างซุ้มประตูหลายแบบร่วมกัน พบที่ปราสาทประธานและมณฑป และมีรูปแบบใกล้เคียงกับซุ้มประตูบรรณาลัย โคปุระชั้นที่ 2 โคปุระชั้นที่ 3 และอาคารมณฑิยรหน้า

ภาพที่ 107 ซุ้มประตูปราสาทประธานทิศตะวันตก ด้านนอก

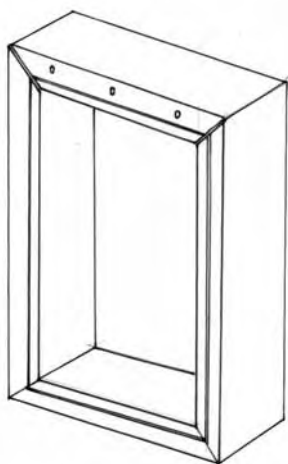
ภาพที่ 108 ภาพลายเส้นโครงสร้าง
กรอบประตูแบบที่ 2

ภาพที่ 109 ซุ้มประตูปราสาทประธานทิศตะวันตก ด้านใน

โครงสร้างแบบที่ 3 คือโครงสร้างซุ้มประตูที่ทับหลังและเสาประดับกรอบประตูสลักแยกจากโครงสร้างกรอบประตู ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบทั่วไปในปราสาทแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่มุขทิศใต้และมุขทิศเหนือของโคปุระชั้นที่ 2 และมุขทิศเหนือของอาคารมณฑิยรหน้า (ภาพที่ 110-111) ซึ่งต่างไปจากโครงสร้างกรอบประตูของอาคารอื่นๆ ในบริเวณปราสาท

พระวิหาร และคงจะเป็นรูปแบบในระยะหลังที่มีการบูรณะและก่อสร้างเพิ่มเติมตามที่นักวิชาการได้สันนิษฐานไว้

ภาพที่ 110 ภาพลายเส้นโครงสร้าง
กรอบประตูแบบที่ 3

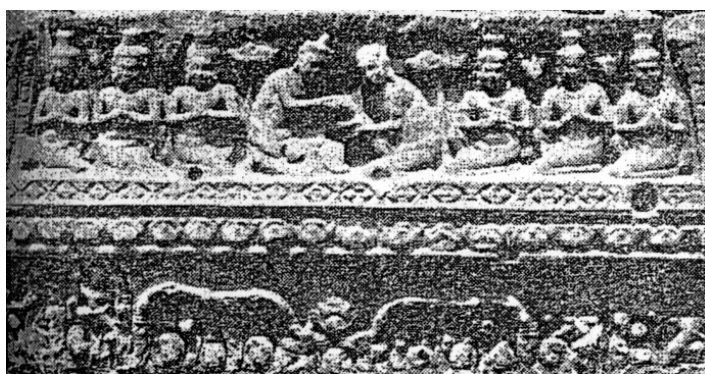
ภาพที่ 111 มุขทิศเหนือ อาคารมณฑิยรหน้า

ภายในบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ได้เคยพบชิ้นส่วนหน้าบันซึ่งสลักต่อเนื่องกับทับหลัง หน้าบันแสดงภาพบุคคลหลังน้ำลงบนมือของพราหมณ์ มีแถวรูปบุคคลนั่งพนมมือประกอบสองข้าง ทับหลังมีขนาดแคบกว่าปกติ สลักเป็นลายท่อนพวงมาลัยและมีรูปบุคคลเล็กๆประกอบ (ภาพที่ 112) ชิ้นส่วนหน้าบันและทับหลังนี้เป็นส่วนหนึ่งของหน้าบันซึ่งนิยมสลักภาพโดยแบ่งออกเป็น 2 ถึง 3 ส่วน (ภาพที่ 113) สำหรับส่วนบนของหน้าบันชุดนี้คงเป็นภาพเทวบุคคลขนาดใหญ่ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นพระวิษณุ²⁴ ที่พบอยู่ในบริเวณใกล้เคียง (ภาพที่ 114)

องค์ประกอบลวดลายทับหลังชิ้นนี้คล้ายกับทับหลังที่มีสัดส่วนแคบกว่าปกติ ซึ่งพบที่มุขหน้ามณฑปและซุ้มประตูระเบียงคดด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก โดยสลักเป็นลายรูปบุคคลในซุ้มเหนือหน้ากาลตรงกลางทับหลังแบบศิลปะปาปวน ลายท่อนพวงมาลัยถูกย่นย่อลงและมีลายพวงอุบะมาแบ่งที่เลี้ยว บางชิ้นก็ไม่ปรากฏลายหน้ากาลเพื่อให้เกิดความสมดุลกับสัดส่วนทับหลัง

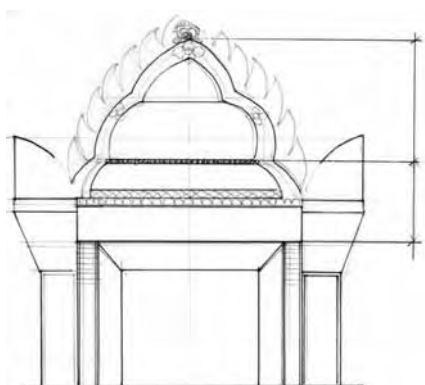
²⁴ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **ปราสาทเขาพระวิหารศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์** (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธการพิมพ์, 2536), 612.

ลักษณะหน้าบันและทับหลังต่อเนื่องกันเช่นนี้ เป็นรูปแบบที่ต่างไปจากซุ้มประตูของอาคารอื่นๆตามที่ได้กล่าวมาข้างต้น ซึ่งมีการจัดองค์ประกอบของภาพสลักอย่างเรียบง่าย นิยมสลักภาพตรงกลางหน้าบันและมีพื้นที่เว้นว่างโดยรอบกรอบหน้าบัน ซึ่งพัฒนามาจากรูปแบบหน้าบันในศิลปะบันทายศรี²⁵

ภาพที่ 112 ซีนส่วนหน้าบันและทับหลัง ปราสาทพระวิหาร

ที่มา : มานิต วลลิโกดม, **อนุสรณ์นำชมปราสาทหินเขาพระวิหาร**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พลัสเพรส, 2551), รูปที่ 19.

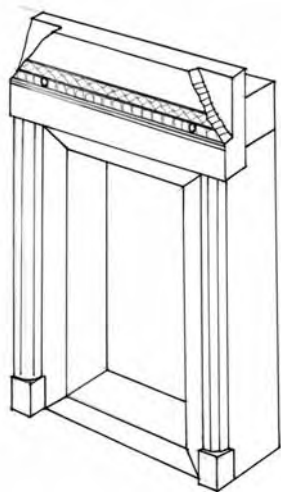
ภาพที่ 113 ภาพลายเส้นซุ้มประตูและหน้าบันซึ่งแบ่งภาพสลักออกเป็นแถว

ภาพที่ 114 ซีนส่วนหน้าบันสันนิษฐานว่าเป็นภาพพระวิษณุพบบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ปราสาทพระวิหาร

²⁵ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, “ปราสาทเขาพระวิหาร,” บทความประกอบการประชุมทางวิชาการ เรื่องโบราณคดีไทยครั้งที่ 1 เสนอที่โรงแรมปทุมรัตน์ จังหวัดอุบลราชธานี, 25-28 สิงหาคม 2535. (อัสสัมชัญ)

งานประดับที่หน้าบันในระยะต่อมาถูกเน้นความสำคัญมากกว่าทับหลัง ประกอบด้วยรูปบุคคลขนาดใหญ่ตรงกลางและมีภาพเล่าเรื่องเป็นแถวด้านล่างคั่นด้วยลายเม็ด ประคำ พบใน ศาสนสถานสมัยบาปวนและมีความนิยมต่อเนื่องไปยังสมัยนครวัดและบายน ซึ่ง เน้นภาพเล่าเรื่องที่ประกอบด้วยรูปบุคคลจำนวนมากที่หน้าบัน

ภาพที่ 115 ภายลายเส้นโครงสร้าง
ซุ้มประตูโคปุระทิศตะวันออก
ปราสาทสระกำแพงใหญ่

ภาพที่ 116 ทับหลังโคปุระทิศตะวันออก ปราสาทสระกำแพงใหญ่

รูปแบบทับหลังและหน้าบันที่ต่อเนื่องกันดังกล่าวได้พบที่ซุ้มประตูโคปุระ ทิศตะวันออกปราสาทสระกำแพงใหญ่ (ภาพที่ 115-116) โดยมีแนวปากที่หน้าบันหินทรายสำหรับ งานก่ออิฐร่วมอยู่ด้วย แผ่นผังของโคปุระเป็นรูปกากบาทมีซุ้มประตูทางเข้า 3 ทาง คล้ายกับ แผ่นผังโคปุระปราสาทเมืองต่ำ และโคปุระชั้นที่ 2 ของปราสาทพระวิหารแต่มีสัดส่วนที่เล็กกว่า

สันนิษฐานว่าระเปียงคดและโคปุระที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่คงเป็นงาน สร้างร่วมสมัยกับปราสาทพระวิหาร สอดคล้องกับจารึกปราสาทพระวิหารตอนหนึ่งได้กล่าวถึงเทพ เจ้าที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ซึ่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 พระราชทานรางวัลให้แก่ “ความดีของศรี สุกรมกัมเสติ ผู้ริเริ่มทำรั้วทั้งหมดที่พระกัมรเตงชดตศรีศิริศวร และพระกัมรเตงชดตศรีพฤธ ศวร” ซึ่งอาจหมายถึงงานก่อสร้างและปรับปรุงบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ที่พบรูปแบบศิลปกรรมต่าง ออกไปจากส่วนอื่นๆในบริเวณปราสาทพระวิหาร

จารึกที่ปราสาทพระวิหารหลักนี้ระบุปีพ.ศ.1580 ร่วมสมัยกับจารึกโคปุระ ปราสาทสระกำแพงใหญ่พ.ศ.1585 ดังนั้นงานก่อสร้างเพิ่มเติมบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ของปราสาท

พระวิหาร เช่นการปรับปรุงมุขอาคารมณเทียรหน้าและโคปุระชั้นที่ 2 ซึ่งปาร์มองติเออร์ (Parmentier H.) เสนอว่าควรเป็นงานก่อสร้างสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 น่าจะสร้างขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1

จากข้อสังเกตเรื่องโครงสร้างของอาคารต่างๆในปราสาทพระวิหารข้างต้น ประกอบกับการตรวจสอบลวดลายประดับพบว่าปราสาทพระวิหารคงมีการสร้างต่อเนื่องมาในระยะเวลาหนึ่ง ตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 โดยมีงานประดับในศิลปะบาปวนและมีอิทธิพลศิลปะสมัยก่อนหน้าเข้ามาผสมผสาน ตัวอย่างเช่นทับหลังที่มุขทิศตะวันตกปราสาทประธาน มีลายรูปศิวะสัตว์คายพวงอุษะมาคั่นและแบ่งท่อนพวงมาลัยออกที่เลี้ยวทั้งสองข้างซึ่งเป็นอิทธิพลของศิลปะบันทายศรี ทับหลังและงานประดับส่วนอื่นๆมีรูปแบบศิลปะบาปวนผสมผสานกับศิลปะคลัง

กลุ่มอาคารที่อยู่ในลานชั้นบนสุดได้แก่โคปุระชั้นที่ 1 และระเบียงคด มีรูปแบบแผนผังในระยะแรก ซึ่งริเริ่มขึ้นตั้งแต่ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 และพัฒนาไปสู่รูปแบบของโคปุระในชั้นที่ 2 และชั้นที่ 3 สำหรับโคปุระชั้นที่ 4 และพลับพลาจัตุรมุขชั้นล่างสุด สันนิษฐานว่าเป็นงานสร้างร่วมสมัยกับโคปุระชั้นที่ 1 ด้วยเนื่องจากการประกอบโครงสร้างซุ้มประตูคล้ายคลึงกัน

อย่างไรก็ตามปราสาทประธานและมณฑปควรเป็นงานสร้างในสมัยเดียวกัน และมีลวดลายประดับในศิลปะแบบบาปวน แต่มีสัดส่วนฐานที่ต่างจากศาสนสถานร่วมสมัยอย่างชัดเจน และพบว่าเป็นต้นแบบสำคัญให้กับปราสาทรุ่นหลังที่มีขนาดใหญ่กว่าอย่างปราสาทหินพิมาย

ทั้งนี้ส่วนชั้นซ้อนของปราสาทยังคงใช้งานประดับด้วยบรรพแถลงและปราสาทจำลอง ทำให้ส่วนบนของปราสาทอาจยังไม่มีที่ยึดสูงหรือปรับให้มีความโค้งด้วยนาคปักเหมือนที่ปราสาทสตอกกอกมซึ่งสถาปนาขึ้นในปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทพระวิหารจึงเป็นพัฒนาการสำคัญของรูปทรงปราสาทที่เริ่มมีการปรับเปลี่ยนในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 และเป็นต้นแบบสำคัญของปราสาทที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษต่อมา

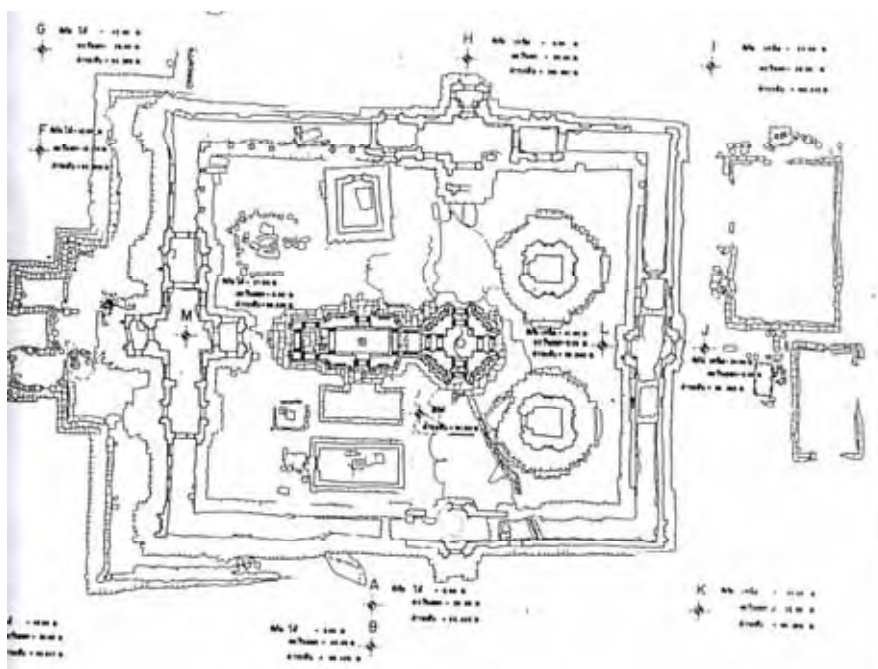
ปราสาทตาเมือนธมกับการปรับเปลี่ยนรูปแบบแผนผังปราสาทในครั้งหลัง พุทธศตวรรษที่ 16

ปราสาทตาเมือนธมเป็นศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งบนเทือกเขาพนมดงรักที่มีแผนผังประกอบด้วยปราสาทประธานและมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า และพบหลักฐานจารึกกล่าวถึงการสถาปนาขึ้นในครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 16²⁶ ร่วมสมัยกับปราสาทพระวิหาร ปราสาทแห่งนี้ยังมีการบูรณะเพิ่มเติมในระยะหลัง เนื่องจากตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่เป็นช่องทางผ่านระหว่างเมืองพระนครเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือทางอำเภอท่ง จังหวัดสุรินทร์ และเป็นเส้นทางที่มีความสำคัญตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งมีการสร้างอโรคยศาลปราสาทตาเมือนโต๋ และธรรมศาลาในบริเวณใกล้เคียง

ปราสาทตาเมือนธมตั้งอยู่บนแนวเทือกเขาพนมดงรักหันไปทางทิศใต้ มีทางเดินและบันไดทางขึ้นจากทิศใต้มายังสันเขาด้านบนที่สกัดให้เรียบเพื่อเป็นที่ตั้งศาสนสถาน แผนผังประกอบด้วยโคปุระที่มีผังเป็นรูปกากบาททั้งสี่ด้าน และล้อมรอบด้วยระเบียงคดแบบโปร่ง คือมีผนังก่อที่บด้านนอก ด้านในเป็นแนวเสารับโครงสร้างหลังคา ซึ่งเป็นโครงสร้างที่พัฒนาจากรูปแบบระเบียงคดปราสาทพระวิหาร

ภายในบริเวณระเบียงคดมีปราสาทบริวาร 2 หลังก่อด้วยหินทราย ตั้งอยู่เยื้องไปทางด้านหลังของปราสาทประธาน (ภาพที่ 117) มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมเปิดเป็นซุ้มประตูด้านหน้า ด้านอื่นๆเป็นซุ้มประตูหลอก นอกจากนี้พบฐานอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าจำนวนหนึ่งมีแผนผังคล้ายบรรณาลัย และมีลานหินทรายธรรมชาติต่อเนื่องจากตัวปราสาทหลักเป็นร่องสำหรับประดิษฐานฐานรูปเคารพและแนวท่อโสมสูตรทางทิศตะวันออก ด้านนอกระเบียงคดทางทิศเหนือมีสระน้ำขนาดเล็กก่อขอบด้วยหินทราย

²⁶ จารึกที่ปราสาทตาเมือนธมได้แก่จารึก (สร.15) ระบุปีพ.ศ.1556 และ(สร.16) พ.ศ.1563 ในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 อีกหลักหนึ่งระบุปีพ.ศ.1601 (สร.20) สมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทยเล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์ (กรุงเทพฯ : หจก.อาร์ตโปรดักส์, 2538), 145-151.

ภาพที่ 117 แผนผังปราสาทตาเมือนธม

ที่มา : กรมศิลปากร, สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, “รายงานการบูรณะปราสาทตาเมือนธม บ้านหนองคันนา กิ่งอำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์,” งานบูรณะปราสาทตาเมือนธม ปีงบประมาณ 2539-2542. (อัดสำเนา)

แผนผังศาสนสถานให้ความสำคัญทั้งแกนหลักและแกนรอง โดยโคปุระทิศใต้เป็นแกนหลักและมีผังเป็นรูปกากบาท โคปุระในแกนรองทิศตะวันออกตะวันตกตั้งอยู่ตรงกับครมกฤหะของปราสาทประธานที่มีมุข 4 ด้าน ปราสาทประธานตั้งเยื้องไปทางด้านหลังของแผนผัง

1 แผนผัง

ปราสาทประธานมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ประกอบด้วยมุมประธานและมุ่มย่อยด้านละ 3 มุม มีมุข 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น มุขด้านทิศใต้เชื่อมต่อกับมณฑปด้วยฉนวนซึ่งเปิดเป็นช่องหน้าต่างประดับด้วยลูกมะหวด ปราสาทประธานประดิษฐานศิวลึงค์ซึ่งศักดิ์ขั้นจากพื้นหินทรายธรรมชาติ และพบท่อโสมสูตรบริเวณมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือออกไปยังด้านนอกปราสาท

ห้องกลางมณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเปิดเป็นซุ้มประตูตรงกลางทั้ง 2 ด้าน มุขหน้าด้านทิศใต้สร้างให้ยื่นออกเป็นห้อง ผนังด้านข้างของมุขหน้าเปิดเป็นช่องหน้าต่างประดับด้วยลูก

มะหวด ในลักษณะเดียวกับผนังด้านข้างของฉนวน พื้นที่ของฉนวนมีขนาดใกล้เคียงกับ मुखหน้า มณฑป

ภายในมณฑปยังพบร่องรอยการประดิษฐ์ฐานรูปเคารพ โดย मुखหน้าด้านทิศใต้พบฐาน ประติมากรรม 2 ฐาน และภายในห้องกลางมณฑปตรงกับประตูทิศตะวันออกและทิศตะวันตกพบ ฐานศิลาอีก 1 ฐาน²⁷ สันนิษฐานว่า मुखหน้ามณฑปอาจมีการปรับเปลี่ยนเป็นห้องประดิษฐ์ฐานรูป เคารพแทนทางเข้าด้านหน้า และใช้ซุ้มประตูด้านข้างของมณฑปเพื่อเข้าสู่พื้นที่ภายใน

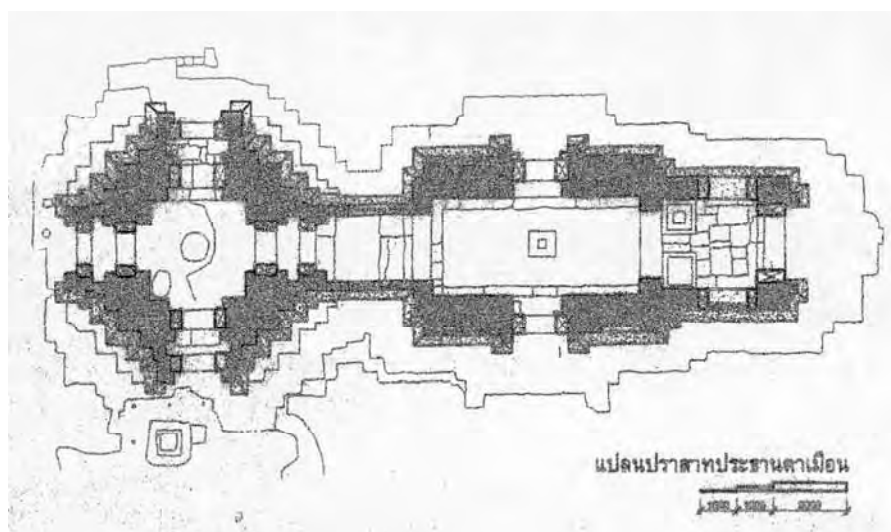
ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงการบูชาเทพเจ้าหลายองค์ในศาสนสถานเดียวกัน และ อาจเป็นการสถาปนาเพิ่มเติมขึ้นภายหลังเนื่องจากการใช้งานศาสนสถานต่อเนื่องจนถึงช่วงพุทธ ศตวรรษที่ 18 ปัจจุบันพบชิ้นส่วนประติมากรรมรูปโคนนทีตั้งอยู่ภายในฉนวน ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจ เคลื่อนย้ายมาจากบริเวณอื่น

จากข้อมูลในการบูรณะของกรมศิลปากร²⁸ พบว่าผังรูปกากบาทของปราสาทตาเมือน ธรม สัมพันธ์กับห้องกลางมณฑปที่เพิ่มความยาวขึ้น โดย मुखหน้ามณฑปและฉนวนมีความยาว ไล่เลี่ยกันทำให้แผนผังปราสาทเป็นแบบสมมาตร ฉนวนต่อกับ मुखทิศใต้ของปราสาททำให้ดูเหมือน มณฑปมีสัดส่วนที่แยกกับปราสาทประธาน (ภาพที่ 118)

เมื่อเปรียบเทียบกับแผนผังปราสาทพระวิหารพบว่ามีความแตกต่างกัน เนื่องจาก ปราสาทพระวิหารมีการรวม मुखปราสาทเข้ากับมณฑป ในขณะที่ปราสาทตาเมือนธรมมีแผนผังเรียบ ง่ายกว่าและแยกอาคารทั้งสองหลังอย่างชัดเจน ลักษณะแผนผังที่ต่างกันของปราสาททั้งสองแห่ง นี้เป็นต้นแบบสำคัญให้กับปราสาทที่สร้างขึ้นในระยะต่อมา

²⁷ อนงค์ หนูแป้น, “การศึกษากลุ่มปราสาทตาเมือน อำเภอท่ง จังหวัดสุรินทร์” (วิทยานิพนธ์ ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535), 21.

²⁸ กรมศิลปากร, สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, “รายงานการบูรณะปราสาท ตาเมือนธรม บ้านหนองคันนา กิ่งอำเภอมดรัก จังหวัดสุรินทร์,” งานบูรณะปราสาทตาเมือนธรม ปีงบประมาณ 2539-2542. (อัดสำเนา)

ภาพที่ 118 แผนผังป้อมปราการมอญ ประดิษฐ์จากแผนผังของกรมศิลปากร

2 ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

เนื่องจากปราสาทมอญสร้างขึ้นบนฐานที่สกัดจากหินทรายธรรมชาติ จึงมีชุดฐานปราสาทที่ไม่สูงนักเมื่อเปรียบเทียบกับปราสาทที่มีฐานก่อด้วยหินทราย ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน โดยมีฐานเขียงอีกชั้นหนึ่งหนุนเรือนธาตุปราสาท

อย่างไรก็ตามงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทมอญได้ปรับให้คล้ายกับระเบียบงานประดับปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แล้ว กล่าวคือ บัวเชิงเรือนธาตุประกอบด้วยลายหน้ากระดาน ลวดบัวคว่ำ ลายกลีบบัว และลายดอกบัวตูมตามลำดับ สัดส่วนที่ปรับจากระเบียบงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทในยุคก่อนคือการเพิ่มลายกลีบบัวเป็น 2 แถว (ภาพที่ 119) ซึ่งพบว่าเป็นระเบียบงานประดับที่ปรากฏต่อเนื่องตั้งแต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18

ภาพที่ 119 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทตาเมือนธม รูปด้านทิศตะวันตก

ภาพที่ 120 รูปด้านทิศตะวันตกปราสาทตาเมือนธม

3 ส่วนบน (ชั้นซ้อน)

ส่วนบนของปราสาทและหลังคามณฑปที่ไม่ปรากฏแล้วในปัจจุบัน อาจสันนิษฐานได้จากแนวลดบัวที่มุขปราสาทและมณฑปที่เหลืออยู่ (ภาพที่ 120) ซึ่งพบว่ามุขลดชั้นที่ 1 ของปราสาทมีความสูงในระดับเดียวกับหลังคาห้องกลางมณฑป และลดระดับมาเป็นหลังคาของมุขหน้ามณฑป สำหรับหลังคาของฉนวนสันนิษฐานว่าคงจะอยู่ในระดับใกล้เคียงกับมุขลดชั้นที่ 2 หรือต่ำกว่าเล็กน้อย (ภาพที่ 121) สอดคล้องกับรูปแบบแผนผังปราสาทที่แยกมณฑปกับปราสาทประธานอย่างชัดเจน

แม้ว่าแผนผังเรือนธาตุปราสาทตาเมือนธมจะเป็นผังแบบเพิ่มมุม ที่ประกอบด้วยมุมประธานและมุขย่อยด้านละ 3 มุขก็ตาม แต่กลับลดจำนวนมุขย่อยลงในส่วนชั้นซ้อน ซึ่งพบว่ามี

มุมประธานและมุมน้อยด้านละ 2 มุม และคงจะประดับด้วยนาคนิกและบรรพแถลงรูปเทวบุคคล ในซุ้มที่พบหลักฐานจำนวนมาก (ภาพที่ 122-124) โดยมียอดบนสุดประดับด้วยหินทรายสลักเป็น รูปดอกบัว ส่วนปราสาทบริวารอีก 2 หลังคงประดับด้วยปราสาทจำลองซึ่งได้พบหลักฐานส่วนหนึ่ง จากการบูรณะ (ภาพที่ 125)

ภาพที่ 121 รูปทรงสันนิษฐานส่วนชั้นซ้อนปราสาทตาเมือนม

อาจกล่าวได้ว่าแผนผังและสัดส่วนของปราสาทตาเมือนม เป็นรูปแบบที่พัฒนาขึ้น ใกล้เคียงกับปราสาทที่สร้างในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 โดยมีองค์ประกอบสำคัญหลาย ประการที่ปรับปรุงขึ้นจากปราสาทในยุคก่อน โดยเฉพาะแผนผังเรือนธาตุปราสาทที่ปรับเป็นผัง แบบเพิ่มมุมที่มีมุมน้อยด้านละ 3 มุม ซึ่งพบว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญของแผนผังปราสาทสมัย นครวัดที่มีการขยายขนาดแผนผังอันส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนรูปทรงชั้นซ้อน

นอกจากนี้ปราสาทตาเมือนมมีแนวโน้มการเพิ่มความสูงปราสาท และเริ่มมีการไล่ ระดับความสูงของปราสาทและมณฑปคล้ายกับปราสาทวัดเอก ซึ่งมุขปราสาทและมณฑปตั้งอยู่ บนฐานในระดับเดียวกัน และมีฐานเขียงหนุนเรือนธาตุปราสาทอีกชั้นหนึ่ง

โดยเฉพาะการปรับปรุงระเบียบงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุด้วยการเพิ่มแถวลวดบัว สลักลายกลีบบัว เป็นองค์ประกอบสำคัญอีกประการหนึ่งที่เริ่มมีการปรับเปลี่ยนในกลุ่มปราสาท

ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และพบต่อเนื่องในปราสาทประจำรอยศาลที่เมืองพระนครในพุทธศตวรรษที่ 18

ภาพที่ 122 ชิ้นส่วนบรรพแถลง ปราสาทตาเมือนธม

ที่มา : กรมศิลปากร, สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, “รายงานการบูรณะปราสาทตาเมือนธม บ้านหนองคันนา กิ่งอำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์,” งานบูรณะปราสาทตาเมือนธม ปีงบประมาณ 2539-2542. (อัดสำเนา)

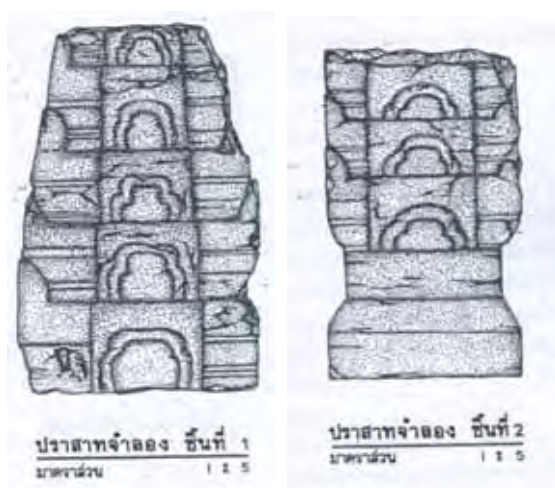

ภาพที่ 123 ชิ้นส่วนนาคปัก ปราสาทตาเมือนธม

ที่มา : ราชมพ บัณฑิตย์, “ปราสาทสโถกก๊อกรม : ปราสาทเขมรทรงพุ่มรุ่นแรกในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), รูปที่ 25.

ภาพที่ 124 ชิ้นส่วนนาคปัก ปราสาทตาเมือนธม

ภาพที่ 125 ชิ้นส่วนปราสาทจำลอง ปราสาทตาเมือนธม

ที่มา : กรมศิลปากร, สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, “รายงานการบูรณะปราสาทตาเมือนธม บ้านหนองคันนา กิ่งอำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์,” งานบูรณะปราสาทตาเมือนธม ปีงบประมาณ 2539-2542. (อัดสำเนา)

ทั้งนี้งานประดับนาคปักของปราสาทประธานคงมีส่วนสำคัญที่ทำให้รูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทตาเมือนธมแตกต่างไปจากปราสาทพระวิหารซึ่งใช้งานประดับด้วยปราสาทจำลองแผ่นผังและสัสดส่วนของปราสาททั้งสองแห่งจึงเป็นต้นแบบสำคัญให้กับกลุ่มปราสาทที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษต่อมาทั้งในดินแดนไทยและที่เมืองพระนคร

การศึกษาพบว่าแผนผังปราสาทตาเมือนธมเป็นต้นแบบของปราสาทพนมวัน ซึ่งเป็นศาสนสถานประจำชุมชน “รัตนปุระ” ทางทิศใต้ของเมืองพิมาย ที่ปรากฏหลักฐานจารึกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 ในสมัยพระเจ้าชัยวรมัน²⁹ และมีการก่อสร้างเพิ่มเติมในหลายสมัยตลอดพุทธศตวรรษที่ 16-18

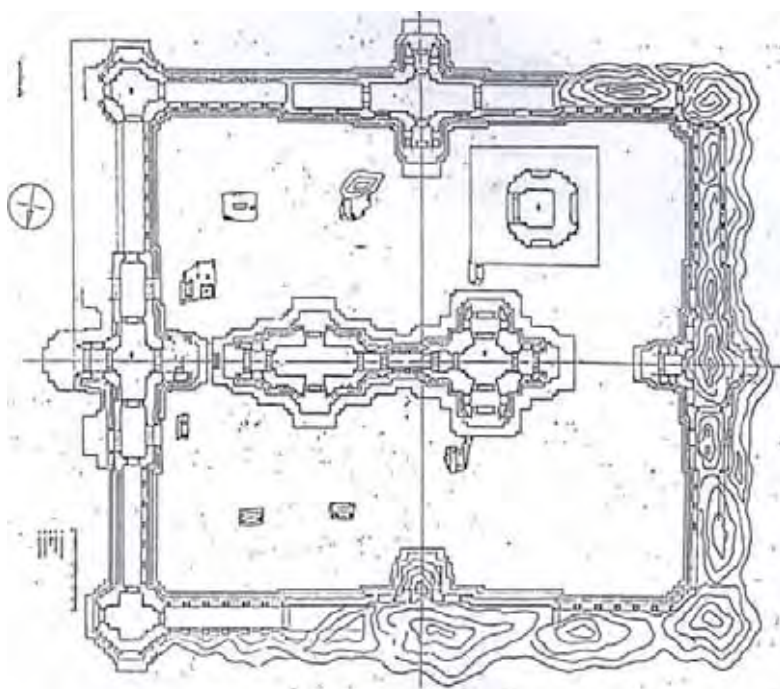
โดยเฉพาะในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 พบจารึกที่เสากรอบประตูทิศตะวันออกของปราสาทประธาน (K 393) กล่าวถึงพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ในปีพ.ศ.1598³⁰ และจารึก (K 391) ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 พ.ศ.1625 ได้แต่งตั้งให้ข้าราชการท่านหนึ่งเป็นผู้ดูแลศาสนสถานแห่งนี้

ปราสาทพนมวันจึงเป็นศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งที่สถาปนาขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 โดยมีองค์ประกอบของแผนผังและสัดส่วนที่จะพัฒนาต่อมาในกลุ่มปราสาทสมัยนครวัด แผนผังปราสาทพนมวันประกอบด้วยโคปุระที่มีผังรูปกากบาท 4 ทิศ และระเบียงคดล้อมรอบปราสาทประธาน

ระเบียงคดเป็นแบบโปร่ง คือก่อเป็นผนังทับด้านนอก ส่วนด้านในเป็นแนวเสารองรับโครงหลังคาคล้ายกับปราสาทตาเมือนธม แต่มีการเพิ่มซุ้มที่มุมของระเบียงคดซึ่งมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม อันเป็นรูปแบบที่พัฒนาขึ้นจากกระเบื้องคดในศาสนสถานสมัยก่อนหน้าซึ่งมักตกแต่งเป็นซุ้มประตูหลอก (ภาพที่ 126) อย่างไรก็ตามปราสาทพนมวันใช้วางผังแบบจุดศูนย์กลาง โดยมีโคปุระอยู่กึ่งกลางของด้าน ทำให้โคปุระในแกนรองคือแกนทิศเหนือและทิศใต้ อยู่ในตำแหน่งที่ไม่สัมพันธ์กับครรรคฤดูหรือฉนวน

²⁹ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, “จารึกปราสาทหินพนมวัน,” ใน **ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย**, พิริยะ ไกรฤกษ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2520), VI-X.

³⁰ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 228-234.

ภาพที่ 126 แผนผังปราสาทพนมวัน

ที่มา : อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, "ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน," เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530, 2. (อัคราณา)

ปราสาทประธานตั้งหันไปทางทิศตะวันออก มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีมุขยื่น 4 ด้าน มุขด้านทิศตะวันออกเชื่อมต่อกับฉนวน ซึ่งเป็นโถงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีสัดส่วนความยาวมากกว่าฉนวนของปราสาทตาเมือนธม ผนังสองข้างของฉนวนเปิดเป็นช่องหน้าต่างด้านละ 2 ช่องประดับลูกมะหวด (ภาพที่ 127-128)

มณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแบ่งออกเป็น 3 ห้อง มุขหน้าด้านทิศตะวันออกยื่นออกเป็นห้องมีซุ้มประตูด้านหน้า ผนังมุขด้านข้างเปิดเป็นช่องหน้าต่างทั้งสองด้าน ห้องกลางมณฑปมีซุ้มประตูตรงกลาง ผนังสองข้างประดับช่องหน้าต่างหลอกประดับด้วยลูกมะหวด ห้องด้านทิศตะวันตกที่เชื่อมต่อกับฉนวน ก่อผนังที่ตกแต่งด้วยหน้าต่างหลอกประดับด้วยลูกมะหวด (ภาพที่ 129)

ภาพที่ 127 ปราสาทพนมวันด้านทิศเหนือ

จากการวิเคราะห์พบว่าแผนผังปราสาทพนมวันมีมณฑปแยกออกจากปราสาทประธานอย่างชัดเจน อาคารทั้งสองเชื่อมต่อกันด้วยฉนวน ทั้งนี้สัดส่วนของฉนวนที่มีความยาวมากกว่าปกติทำให้แผนผังเป็นแนวแกนที่ยาวต่อเนื่องกัน โดยมุขหน้ามณฑปตั้งอยู่เกือบชิดติดกับมุขโคปุระ จนราวกับว่าโคปุระได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของแนวแกนปราสาทประธานไปด้วย ลักษณะการเชื่อมต่อระหว่างโคปุระทางเข้าหลักและปราสาทประธานเช่นนี้ พบว่ามีการพัฒนาต่อเนื่องในแผนผังศาสนสถานสมัยนครวัด

ภาพที่ 128 รูปด้านมณฑปและฉนวน ปราสาทพนมวัน ด้านทิศเหนือ

ภาพที่ 129 รูปด้านมณฑป ปราสาทพนมวัน ด้านทิศเหนือ

แม้ว่าปัจจุบันส่วนบนของปราสาทพังทลายลงหมดแล้ว แต่จากสัดส่วนรูปด้าน ปราสาทพนมวันพบว่าการพัฒนาเรือนธาตุปราสาทให้มีความสูงเพิ่มขึ้นกว่าปราสาทตาเมือนธม สังเกตได้จากส่วนฐาน ซึ่งมณฑป ฉนวน และมุขปราสาทตั้งอยู่บนฐานไพทีและฐานชั้นที่ 2 ในระดับเดียวกัน โดยเรือนธาตุปราสาทตั้งบนฐานสูงอีกชั้นหนึ่ง และมีแนวของบัวเชิงเรือนธาตุซึ่ง โกลนไว้และยังไม่ได้แกะสลักลวดลายอยู่ในระดับเหนือขอบหน้าต่างด้านบนของมุขปราสาท

ระดับบัวเชิงเรือนธาตุและฐานหนุนเรือนธาตุปราสาทที่มีความสูงระดับนี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าปราสาทพนมวันมีการพัฒนาความสูงเพิ่มมากขึ้นกว่าปราสาทในยุคก่อนอย่าง ชัดเจน และมีสัดส่วนที่คล้ายกับปราสาทพนมรุ้งซึ่งสถาปนาขึ้นในพุทธศตวรรษต่อมา

ปราสาทหินพิมาย ปราสาทพนมรุ้ง และการสืบเนื่องรูปแบบสถาปัตยกรรมใน พุทธศตวรรษที่ 17

นักวิชาการได้ตั้งข้อสังเกตเรื่องพัฒนาการสำคัญของปราสาทในพุทธศตวรรษที่ 17 ไว้ว่าปราสาทที่สร้างขึ้นในระยนี้มีสัดส่วนความสูงที่เพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจน ชุดฐานปราสาทนิยมสร้างเป็นฐานสูง เรือนธาตุปราสาทมีความสูงมากขึ้น แผนผังของชั้นหลังคาเพิ่มมุมมากขึ้น ส่งผลให้มียานประดับด้วยบรรพแถลงจำนวนมากและรูปร่างของชั้นซ้อนโดยรวมเป็นทรงโค้ง³¹ โดยเฉพาะปราสาทนครวัดมีรูปร่างของชั้นซ้อนคล้าย "ดอกบัวตูม"³²

รูปแบบแผนผังและสัดส่วนของปราสาทเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 มีพัฒนาการสำคัญที่ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้งซึ่งสถาปนาขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ 17³³ ในบริเวณที่เคยเป็นศาสนสถานของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาก่อน และมีรูปแบบศิลปกรรมที่ปรับปรุงขึ้นจากปราสาทในพุทธศตวรรษก่อนหน้า โดยเฉพาะปราสาทหินพิมายมีรูปแบบชั้นซ้อนที่เป็น "ทรงพุ่ม" ซึ่งนักวิชาการได้กล่าวไว้ว่าเป็นพัฒนาการสำคัญของปราสาทแบบเขมรที่เกิดขึ้นในดินแดนไทยและให้อิทธิพลไปยังปราสาทนครวัด

1 แผนผัง

ปราสาทหินพิมาย

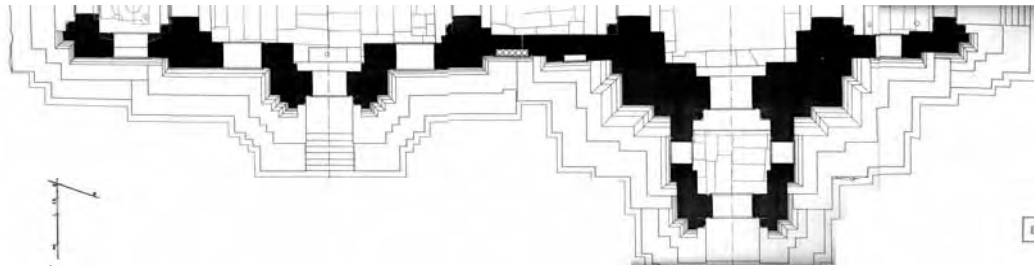
แผนผังปราสาทหินพิมายเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมุมน้อยด้านละ 3 มุม มุขปราสาทยื่นออกเป็นห้อง ผนังด้านข้างเปิดเป็นช่องหน้าต่างทั้งสองข้าง และเป็นมุขลด 2 ชั้น มุขแต่ละด้านตั้งอยู่บนฐานสูงมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่าง ทำให้แผนผังปราสาทเป็นรูปกากบาทอย่างแท้จริง มุขทิศใต้เชื่อมต่อกับมณฑปโดยการรวมมุขปราสาทและฉนวนเข้าด้วยกัน (ภาพที่ 130-131)

³¹ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 69, 121.

³² หม่อมเจ้า สุภัทรรดิ ดิศกุล, *ศิลปปะชอม* (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2539), 50.

³³ จารึกสำคัญพบที่กรอบประตูระเบียงคดด้านทิศใต้ของปราสาทหินพิมายระบปีพ.ศ. 1651 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 226. จารึกปราสาทพนมรุ้งกล่าวถึงพระนามของ "นเรนทราทิตย์" ในราชวงศ์มหิธรปุระ ซึ่งทรงมีพระชนม์มาอยู่ภายในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 และมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกัน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, "จารึกพบที่ปราสาทพนมรุ้ง" (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521), 149-153.

มณฑปมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีซุ้มประตูด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก และมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่าง มุขหน้าด้านทิศใต้ยื่นออกเป็นห้องมีซุ้มประตูด้านหน้า ผังด้านข้างของมุขเปิดเป็นช่องหน้าต่าง เป็นที่น่าสังเกตว่ามุขทิศใต้ไม่ปรากฏบันไดทางขึ้น³⁴ และพบว่าฐานอาคารในส่วนนี้ก็ไม่ปรากฏการสลักลวดบัวต่อเนื่องจากด้านข้าง (ภาพที่ 132) สันนิษฐานว่าเดิมอาจมีการสร้างอาคารไม้หรือลานยกพื้นต่อเนื่องจากมุขหน้ามณฑป ทำให้ไม่พบการสลักตกแต่งฐานอาคารในส่วนนี้

ภาพที่ 130 แผนผังมุขทิศตะวันตกปราสาทหินพิมาย

ที่มา : Pierre Pichard, Pimay Etude Architecturale du Temple (Paris : EFEO., 1976), Plate 5.

ภาพที่ 131 มุขและฉนวน ปราสาทหินพิมาย

ภาพที่ 132 ฐานอาคารบริเวณมุขหน้ามณฑป

³⁴ กรมศิลปากร, เมืองพิมาย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมานันท์, 2531), 59.

ภาพที่ 133 รูปด้านทิศตะวันออก มณฑปปราสาทหินพิมาย

ห้องกลางมณฑปมีสัดส่วนของหลังคาที่ยกสูงขึ้นในระดับเดียวกับชั้นเชิงบาตรของปราสาทประธาน ชุ่มประตูทางทิศตะวันตกและทิศตะวันออกเป็นซุ้มลดที่มีหน้าบัน 2 ชั้น ระดับซุ้มประตูของมณฑปอยู่ในระดับเดียวกับมุขลดของปราสาทประธาน (ภาพที่ 133)

สันนิษฐานว่าทางเข้าสู่มณฑปจะใช้ซุ้มประตูทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก โดยมุขหน้ามณฑปอาจเป็นห้องสำหรับประดิษฐานรูปเคารพและไม่ได้ใช้สำหรับผ่านเข้าออก ข้อสังเกตในการบูรณะปราสาทหินพิมายพบว่าหน้าต่างของมุขหน้ามณฑปถูกก่อบปิดด้วยหินที่ต่างไปจากส่วนอื่นซึ่งอาจเป็นการปรับเปลี่ยนการใช้งาน³⁵ นอกจากนี้ยังพบร่องรอยของหลุมเสาภายในมุขปราสาททั้งสามด้าน เรียงเป็นแถวตามแนวความกว้างของประตูคล้ายกับลูกกรงที่กั้นไม่ให้ผ่านเข้าสู่ครมฤคฤหะ ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจทำขึ้นเพื่อปรับมุขปราสาทเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพ³⁶

การปรับเปลี่ยนพื้นที่ใช้สอยภายในมณฑปและมุขปราสาทเช่นนี้คล้ายกับที่ปราสาทพนมรุ้ง อย่างไรก็ตามการปรับปรุงเหล่านี้อาจเกิดขึ้นภายหลัง เนื่องจากปราสาททั้งสองแห่งคงมีการใช้งานต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 สังเกตได้จากงานก่อสร้างและบูรณะด้วยศิลาแลงที่พบภายในศาสนสถาน

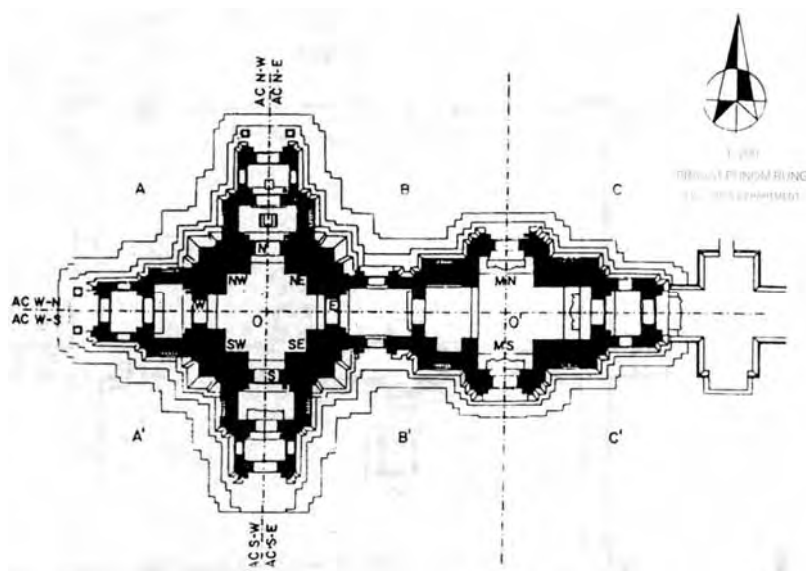
³⁵ กรมศิลปากร, การซ่อมปราสาทหินพิมายของนาย Bernard Philippe Grosslier, แปลโดย หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2506), 5.

³⁶ กรมศิลปากร, อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532), 46.

ปราสาทพนมรุ้ง

ปราสาทพนมรุ้งมีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มุขทั้งสี่ด้านของปราสาทยื่นออกเป็นห้องและเป็นมุขลด 2 ชั้น (ภาพที่ 134) ปราสาทเชื่อมต่อกับมณฑปทางทิศตะวันออก มณฑปมีแผนผังคล้ายกับมณฑปปราสาทหินพิมาย โดยมีมุขหน้าทางทิศตะวันออกยื่นเป็นห้องผนังสองข้างเปิดเป็นช่องหน้าต่าง และพบฐานประติมากรรมตั้งอยู่ภายใน³⁷ ห้องกลางของมณฑปเปิดเป็นซุ้มประตูทางเข้าทางทิศเหนือและทิศใต้ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งประติมากรรมรูปโคนนทิ

ที่มุขหน้านามณฑปพบหินอัมพจันทร์วางอยู่หน้าซุ้มประตูด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตก คล้ายกับเป็นทางเข้าออกทั้งจากภายในและภายนอกปราสาท สันนิษฐานว่าพื้นที่มุขหน้ามณฑปนี้อาจใช้ในการประดิษฐานรูปเคารพสำคัญอีกแห่งหนึ่ง โดยมีหน้าบันสลักรูปศิวนาฏราชและทับหลังสลักรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ซึ่งเป็นภาพสลักสำคัญของปราสาทพนมรุ้งประดับอยู่ที่ซุ้มประตูนี้ด้วย

ภาพที่ 134 แผนผังปราสาทพนมรุ้ง

ที่มา : หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพนมรุ้ง (สมุทรปราการ : สำนักพิมพ์เรือนบุญ, 2549), 56.

³⁷ กรมศิลปากร, ปราสาทพนมรุ้ง (กรุงเทพฯ : บริษัท เอพีกราฟฟิคดีไซน์และการพิมพ์ จำกัด, 2543), 64.

การเชื่อมต่อปราสาทกับมณฑปเป็นการรวมมุขปราสาทเข้ากับฉนวน คล้ายกับที่ปราสาทพระวิหารและปราสาทหินพิมาย แต่มีลักษณะที่ต่างออกไปเล็กน้อยกล่าวคือ โดยทั่วไปแล้วพื้นที่ในส่วนเชื่อมต่อนี้มักก่อผนังทึบหรือเปิดเป็นช่องหน้าต่าง แต่ที่ปราสาทพนมรุ้งเปิดเป็นซุ้มประตูทั้งสองด้าน ซึ่งใช้เป็นทางเข้าสู่ครรภคฤหะของปราสาทประธานแทนมุขปราสาททั้งสามด้าน เนื่องจากได้พบการประดิษฐานรูปเคารพที่มุขปราสาทประธานเพิ่มเติมด้วย

นอกจากนี้พื้นที่ระหว่างปราสาทและมณฑป ถูกคั่นด้วยซุ้มประตูซึ่งยกขึ้นสูงจากระดับพื้นภายใน และไม่พบการก่อบันไดสำหรับเดินข้ามแต่อย่างใด ทำให้ขาดความต่อเนื่องของมณฑปและปราสาทประธาน แต่ก็ได้มีการยกระดับพื้นภายในของครรภคฤหะทำให้สามารถมองเห็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประดิษฐานภายในปราสาทประธานได้จากภายในมณฑป

จากข้อสังเกตดังกล่าวทำให้เชื่อได้ว่า ซุ้มประตูบริเวณฉนวนคงใช้เป็นทางเข้าสู่ปราสาทประธาน สัมพันธ์กับตำแหน่งซุ้มประตูกลางของโคปุระทิศใต้ และใช้ซุ้มประตูทิศเหนือและทิศใต้เข้าสู่มณฑป โดยมุขหน้ามณฑปได้ปรับเป็นห้องสำหรับประดิษฐานรูปเคารพอีกแห่งหนึ่ง

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาในรายละเอียดพบว่าแผนผังปราสาทพนมรุ้งแตกต่างจากปราสาทหินพิมาย เนื่องจากปราสาทพนมรุ้งมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมุมย่อยด้านละ 2 มุม มุขปราสาทเป็นมุขลด 2 ชั้น ตกแต่งด้วยหน้าบันซ้อนลดหลั่นกัน 4 ชั้น ซุ้มหน้าบันชั้นบนสุดสลักแนบติดกับชั้นเชิงบรรทัดและลดระดับมาเป็นมุขลดชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 ตามลำดับ (ภาพที่ 135-136)

ลักษณะที่แตกต่างคือการเพิ่มองค์ประกอบที่เรียกว่า “หลังคาปีกนก” เชื่อมติดกับมุขปราสาททั้งสองข้าง ซึ่งเป็นการลดรูปมาจากเรือนชั้นที่มีหลังคาซ้อนชั้นลดหลั่นกัน³⁸ และอาจเกี่ยวข้องกับการประดิษฐานรูปเคารพที่มุขปราสาททั้งสามด้าน แผนผังมุขปราสาทพนมรุ้งเป็นรูปแบบสำคัญที่จะพัฒนาต่อมาในแผนผังปราสาทสมัยนครวัดและบายน ดังจะเห็นได้จากปราสาทหลังมุมทั้ง 4 ทิศของปราสาทนครวัด ซึ่งมีมุขลด 2 ชั้นเชื่อมต่อกับระเบียงคดโดยรอบ และหลังคาปีกนกที่มุขปราสาทเชื่อมต่อกับหลังคาชุดล่างของระเบียงคด (ภาพที่ 137)

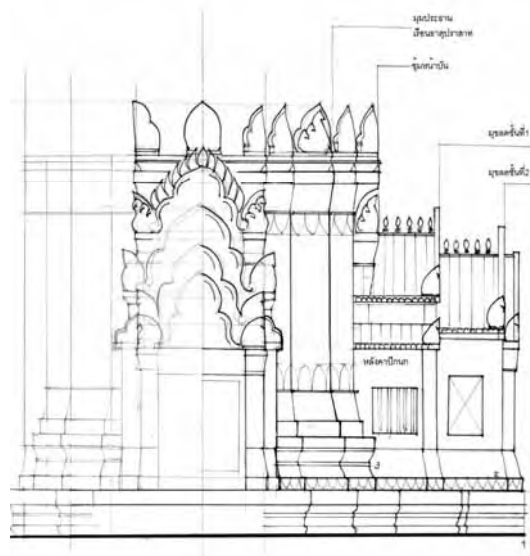
³⁸ สันติ เล็กสุขุม, **รวมบทความ มุมมอง ความคิด และความหมาย : งานช่างไทยโบราณ** (กรุงเทพฯ : บริษัท ด้านสถาการพิมพ์ จำกัด, 2548), 110.

ภาพที่ 135 มุขลด 2 ชั้นและหลังคาปีกนก
ปราสาทพนมรุ้ง

ที่มา : กรมศิลปากร, ปราสาทพนมรุ้ง

(กรุงเทพฯ : บริษัท เอพีกราฟฟิคดีไซน์และการพิมพ์
จำกัด, 2543), 28.

ภาพที่ 136 ภาพลายเส้นमुखและหลังคาปีกนก
ปราสาทพนมรุ้ง

ภาพที่ 137 ปราสาทนครวัดหลังทิศตะวันตกเฉียงใต้

ภาพที่ 138 ปราสาทนครวัด กลาง

มุขปราสาทและหลังคาปีกนกมีการขยายสัดส่วนออกไปจนเกือบเท่ากับความกว้างของเรือนธาตุและเชื่อมต่อกันโดยรอบ โดยปรากฏแนวลาดบัวรอบเรือนธาตุที่คล้ายกับการแบ่งเรือนธาตุออกเป็นส่วนบนและส่วนล่าง และมีงานประดับที่ผนังเรือนธาตุจำนวนมาก เกิดเป็นระเบียบแบบแผนใหม่ของปราสาทสมัยนครวัดและบายน³⁹ (ภาพที่ 138)

2 ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าปราสาทหินพิมายมีการแยกชุดฐานปราสาทและมณฑปที่มีความสูงต่างระดับกันอย่างชัดเจน ซึ่งพัฒนาจากชุดฐานของปราสาทพระวิหาร สำหรับระเบียบชุดฐานปราสาทพนมรุ้งมีสัดส่วนฐานที่ต่างออกไป โดยปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานไพทีและฐานชุดที่ 2 ร่วมกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่าฐานไพทีของปราสาทพนมรุ้งสลักตกแต่งด้วยลวดบัว แต่มีสัดส่วนไม่สอดคล้องตามระเบียบของฐานปราสาทแบบเขมร (ภาพที่ 139) ฐานชั้นที่ 2 เป็นฐานเชิงสลักตกแต่งด้วยลายกรวยเชิง (ภาพที่ 140) สำหรับเรือนธาตุปราสาทถูกยกสูงขึ้นด้วยฐานอีกชั้นหนึ่ง ทำให้แนวบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทอยู่ในระดับเหนือกรอบหน้าต่างของมุขปราสาทและมณฑป

ลักษณะชุดฐานที่หนุนเรือนธาตุปราสาทและการไล่ระดับความสูงของรูปด้านของปราสาทพนมรุ้ง มีมาก่อนในกลุ่มปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ปราสาทพนมวัน ซึ่งพบว่าเรือนธาตุปราสาทตั้งบนฐานสูงอีกชั้นหนึ่ง โดยมีแนวบัวเชิงเรือนธาตุอยู่ในระดับเหนือขอบหน้าต่างของมุขปราสาทคล้ายคลึงกับสัดส่วนปราสาทพนมรุ้ง

³⁹ ดูรายละเอียดเรื่องสัดส่วนปราสาทสมัยนครวัด-บายนเพิ่มเติมในภาคผนวก ง.

ภาพที่ 139 ฐานไฟที่ ปราสาทพนมรุ้ง

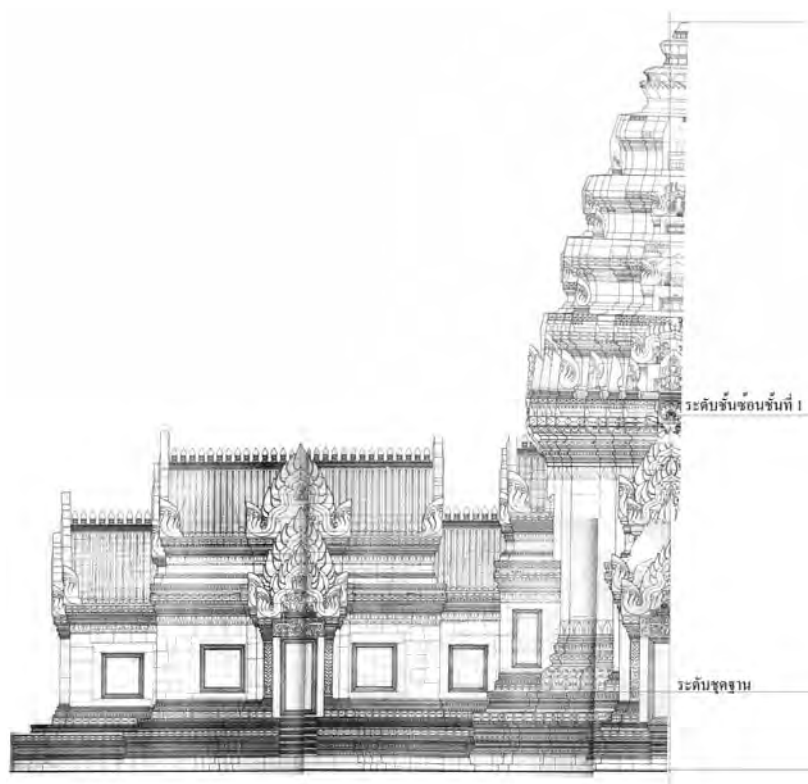

ภาพที่ 140 ฐานรองรับเรือนธาตุและฐานเขียง ปราสาทพนมรุ้ง
ที่มา : หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพนมรุ้ง
(สมุทรปราการ : สำนักพิมพ์เรือนบุญ, 2549), 61.

3 การวิเคราะห์เปรียบเทียบส่วนบน (ชั้นซ้อน)

รูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทหินพิมายมีสัดส่วนที่อาจเปรียบเทียบกับปราสาทนครวัด ซึ่งมีรูปร่างเป็นทรงโค้งสูงและมีการประดับชั้นหลังคาด้วยบรรพแถลงจำนวนมาก ทั้งนี้สัดส่วนชั้นซ้อนของปราสาททั้งสองแห่งก็มีรายละเอียดที่ต่างกันเล็กน้อย และพบว่ามีศาสนสถานที่เมืองพระนครสร้างขึ้นโดยพัฒนาจากแผนผังและสัดส่วนชั้นซ้อนของปราสาททั้งสองแห่งผสมผสานกัน

การวิเคราะห์สัดส่วนชั้นซ้อนปราสาทหินพิมายจากภาพถ่ายเส้นที่มีการบูรณะโดยนักวิชาการฝรั่งเศสและกรมศิลปากร พบว่าส่วนบนของปราสาทมีความสูงมากกว่าเรือนธาตุและชุดฐานรวมกัน (ภาพที่ 141) ลักษณะเช่นนี้ทำให้ชั้นซ้อนทั้ง 5 ชั้นมีการปรับเปลี่ยนงานประดับให้ส่วนยอดดูกลมกลืนด้วยขนาดปีกที่เอียงสอบมากกว่าปกติ ซึ่งให้ผลอย่างมากต่อการสร้างเส้นรอบรูปในส่วนชั้นซ้อนให้เป็นทรงสูงและเป็นพุ่มซึ่งช่วยลดความใหญ่โตของปราสาทลงได้

ภาพที่ 141 รูปด้านทิศตะวันออกปราสาทหินพิมาย

ที่มา : Pierre Pichard, Pimay Etude Architecturale du Temple (Paris : EFEO, 1976)

รูปทรงของชั้นซ้อนเช่นนี้อาจพัฒนาขึ้นจากกลุ่มปราสาทขนาดเล็กในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งพบหลักฐานงานประดับด้วยขนาดปึกมาก่อน เช่นที่ปราสาทสต็อกกือกรม ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานว่าปราสาทแห่งนี้มีส่วนชั้นหลังคาเป็นทรงพุ่ม และเป็นรูปแบบของราชวงศ์ศรวิระที่มีมาก่อนปราสาทหินพิมาย⁴⁰

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาในรายละเอียดพบว่ารูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทสต็อกกือกรมและปราสาทหินพิมายแตกต่างกัน แผนผังปราสาทสต็อกกือกรมเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมุมน้อยด้านละ 2 มุม มีซุ้มประตูทางเข้าด้านหน้าเป็นมุขลด 2 ชั้น ด้านอื่นๆเป็นซุ้มประตูหลอก ปราสาทตั้งอยู่บนฐานสูง 2 ชั้นซึ่งไม่ได้แกะสลักลวดลาย ในการ

⁴⁰ ราชพ บัณฑิต, “ปราสาทสต็อกกือกรม : ปราสาทเขมรทรงพุ่มรุ่นแรกในประเทศไทย”

(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 35.

บุรณะของกรรมศิลปากรสันนิษฐานรูปทรงส่วนยอดเป็นชั้นซ้อน 5 ชั้นลดหลั่นกันประดับด้วยนาค
ปัก ยอดบนสุดประดับด้วยกลศ รูปทรงของส่วนชั้นซ้อนโดยรวมเป็นทรงสูง

ภาพที่ 142 นาคปักปราสาทสต็อกก๊อกรม
ที่มา: สรศักดิ์ จันทรวัดมนกุล, ประวัติศาสตร์
แห่งอาณาจักรขอมโบราณ (กรุงเทพฯ :
เมืองโบราณ, 2551), 82.

ภาพที่ 143 ปราสาทสต็อกก๊อกรม

ภาพที่ 144 งานประดับชั้นซ้อนปราสาทหินพิมาย

ภาพที่ 145 ปราสาทหินพิมาย

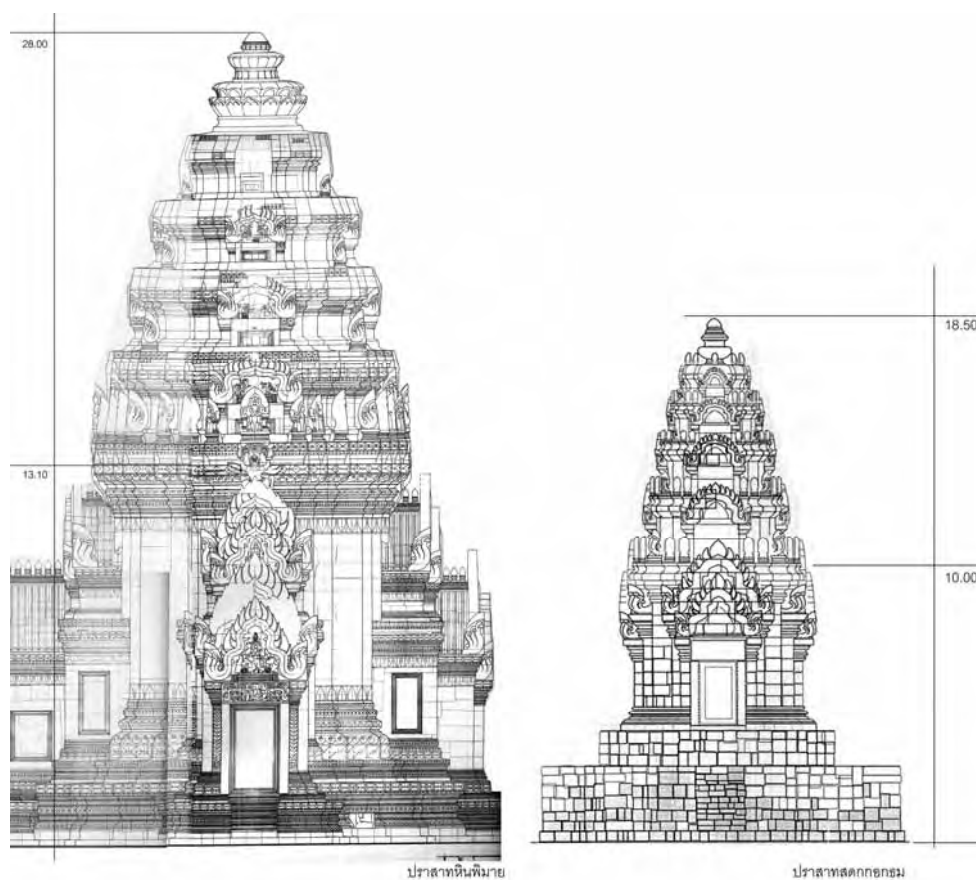
โดยเฉพาะชั้นซ้อนชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 ของปราสาทสื่อดอกก๊กกรม พบว่ามีความสูงค่อนข้างมากเมื่อเปรียบเทียบกับงานประดับรูปนาคปัก ซึ่งนาคปักชั้นที่ใหญ่ที่สุดมีความสูงประมาณ 1.25 เมตร (ภาพที่ 142-143) เมื่อพิจารณาจากภาพลายเส้นจะสูงประมาณเพียงครึ่งหนึ่งของชั้นซ้อน ทำให้รูปทรงโดยรวมของส่วนบนยังไม่มีความโค้งต่อเนื่องกันถึงแม้ว่านาคปักจะได้มีการสลักให้มีความโค้งเอียงแล้วก็ตาม

ในขณะที่รูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทหินพิมายมีลักษณะเป็น “ทรงพุ่ม” สัมพันธ์กับขนาดของแผนผังและการเพิ่มมุมของชั้นหลังคาและเรือนธาตุที่มากกว่า แผนผังแบบเพิ่มมุมของปราสาทหินพิมายมีมุมประธานและมุมย่อยด้านละ 3 มุม ส่งผลให้มิงานประดับชั้นซ้อนเพิ่มขึ้นตามไปด้วย มุมประธานประดับด้วยนาคปัก ส่วนมุมย่อยประดับด้วยบรรพแถลงรูปเทวบุคคลในซุ้ม และตรงกลางของชั้นหลังคาประดับด้วยรูปทศปาลก งานประดับเหล่านี้มีขนาดใหญ่และมีความโค้งเอียงมากเป็นพิเศษ ประกอบกับการติดตั้งใช้สันของบรรพแถลงตั้งหันออกเป็นมุมเพื่อให้เกิดรูปร่างของชั้นหลังคาที่มีความเอียงโค้งต่อเนื่องกัน (ภาพที่ 144-145)

รายละเอียดเล็กน้อยเหล่านี้ทำให้รูปทรงส่วนบนของปราสาทหินพิมายต่างจากปราสาทสื่อดอกก๊กกรม โดยมีสัดส่วนของชั้นซ้อนเมื่อเปรียบเทียบกับส่วนฐานและเรือนธาตุ สูงกว่าปราสาทสื่อดอกก๊กกรมอย่างเห็นได้ชัด (ภาพที่ 146)

อย่างไรก็ดีการขยายสัดส่วนและความสูงของปราสาทประธานโดยเฉพาะในส่วนชั้นซ้อนของปราสาทหินพิมาย เป็นผลให้มณฑลปลูกลดความสำคัญลงและมีสัดส่วนใกล้เคียงกับมุขของปราสาทประธาน สังเกตได้จากแนวของบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทซึ่งอยู่สูงในระดับเหนือคานทับหลังของซุ้มประตูมณฑล ลักษณะเช่นนี้เป็นสัดส่วนของปราสาทขนาดใหญ่ที่เพิ่มความสูงของชุดฐานแล้ว ขี้นพัฒนาจากสัดส่วนปราสาทพระวิหาร และให้อิทธิพลต่อเนื่องไปยังกลุ่ม ศาสนสถานสมัยนครวัดที่เมืองพระนคร

รูปทรงของปราสาทหินพิมายจึงมีลักษณะเฉพาะเนื่องจากการปรับให้สัมพันธ์กับขนาดแผนผัง สัดส่วนของชั้นซ้อนแต่ละชั้นมีขนาดลดหลั่นกันขึ้นไป ซึ่งได้มีการตั้งข้อสังเกตว่ารูปแบบชั้นหลังคาทรงพุ่มที่ปราสาทหินพิมายได้อิทธิพลสืบเนื่องไปยังปราสาทนครวัด

ภาพที่ 146 เปรียบเทียบสัดส่วนและรูปทรงชั้นหลังคา ปราสาทหินพิมายและปราสาทสด๊กก๊อกธม

ทั้งนี้หากพิจารณาในรายละเอียดพบว่ารูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทหินพิมายต่างไปจากปราสาทนครวัดที่เป็นทรงโค้งสูง (ภาพที่ 147) เนื่องจากชั้นหลังคาปราสาทนครวัดมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมุมย่อยด้านละ 3 มุมแบบปราสาทหินพิมาย แต่มีสัดส่วนของชั้นซ้อนที่ต่างกัน โดยเส้นรอบวงของชั้นหลังคาชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 มีขนาดไล่เลี่ยกันและลดขนาดขึ้นไปเป็นชั้นที่ 3⁴¹ ทำให้รูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทนครวัดเป็นทรงพุ่มแบบ “ดอกบัวตูม” อย่างชัดเจน⁴²

⁴¹ สรศักดิ์ จันทรวัดมนกุล, “การกลายรูปจากอาคารจำลอง นาคปัก บรรพแถลงของปราสาทในศิลปะขอมมาเป็นกลีบขนุนปรางค์ในศิลปะไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 26.

⁴² หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ศิษกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2539), 50.

ภาพที่ 147 ปราสาทนครวัด

ที่มา : Eleanor Mannikka, *Angkor Wat Time, Space, and Kingship* (USA. : University of Hawaii Press, 2000), 96.

จากการศึกษาพบว่าศาสนสถานในกลุ่มนี้มีองค์ประกอบของแผนผังและรูปทรงที่สืบเนื่องมาจากปราสาทในยุคก่อน โดยมีการปรับสัดส่วนสัมพันธ์กับงานประดับ ทั้งในส่วนฐานและส่วนชั้นซ้อนในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และพบว่ามีแนวโน้มสำคัญที่จะพัฒนาต่อเนื่องไปยังกลุ่มปราสาทช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 กล่าวคือ

แผนผัง

แผนผังปราสาทในกลุ่มนี้มีต้นแบบสำคัญที่ปราสาทตาแก้ว เมืองพระนคร ซึ่งมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีมุขยื่น 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น และพัฒนาเป็นแผนผังแบบเพิ่มมุมที่ประกอบด้วยมุมประธานและมูมย่อยด้านละ 3 มุม โดยเริ่มปรากฏที่ปราสาทตาเมือนธม⁴³ และขยายสัดส่วนในปราสาทขนาดใหญ่ที่ปราสาทหินพิมาย ซึ่งมีแผนผังเป็นแบบกากบาทและมุขปราสาทมีความยาวเพิ่มมากขึ้น

แนวโน้มสำคัญคือการขยายขนาดความกว้างของมุขปราสาทด้วยการเพิ่ม"หลังคาปีกนก"ที่มุขปราสาทปราสาทพนมรุ้ง และพบว่าจะมีการพัฒนาให้มุขมีความกว้างมากยิ่งขึ้นจนมี

⁴³ แผนผังปราสาทแบบเพิ่มมุมที่ประกอบด้วยมุมประธานและมูมย่อยด้านละ 3 มุมยังพบที่ปราสาทศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นปราสาทอิฐขนาดใหญ่บนฐานศิลาแลง และปราสาทตาควาย จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทหินทรายที่มีมุข 4 ด้าน ปราสาททั้งสองแห่งมีแผนผังและสัดส่วนที่อาจกำหนดอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่

ขนาดเท่ากับเรือนธาตุปราสาท เกิดเป็นระเบียบแผนผังและรูปทรงปราสาทอย่างใหม่ในสมัยนครวัดและบายน

การศึกษาพบว่าปราสาทประธานที่มีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้าซึ่งนิยมสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษนี้ มีแผนผังที่ต่างกัน 2 รูปแบบคือ รูปแบบแรกเป็นการขยายมุขปราสาทเชื่อมต่อกับมณฑปแบบปราสาทพระวิหาร ซึ่งเป็นต้นแบบให้กับปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง

แผนผังรูปแบบที่ 2 เป็นการเชื่อมต่อปราสาทและมณฑปด้วยฉนวน แบบปราสาทตาเมือนธมและปราสาทพนมวัน ซึ่งพบว่ามีการพัฒนาต่อเนื่องไปยังกลุ่มปราสาทสมัยนครวัดที่เมืองพระนคร

แผนผังมณฑปมีรูปแบบที่สืบเนื่องจากมณฑปปราสาทบันทายศรี แต่ได้มีการปรับปรุงสัดส่วนให้เหมาะสมกับปราสาทประธานมากยิ่งขึ้น สำหรับมณฑปที่มีการขยายขนาดและเพิ่มโครงสร้างเสารายในอาคาร เป็นรูปแบบที่พบเฉพาะในกลุ่มศาสนสถานสมัยบาปวนในประเทศกัมพูชาช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งจะพัฒนาไปสู่โครงสร้างและคานยันต่อมาในสมัยนครวัด

ส่วนฐาน และสัดส่วนปราสาท

การปรับปรุงระเบียบชุดฐานปราสาทในกลุ่มนี้ พัฒนารับขึ้นจากการสร้างปราสาทและมณฑปบนฐานในระดับเดียวกันแบบปราสาทบันทายศรี และปรับให้มีการไล่ระดับความสูงของเรือนธาตุปราสาท มุขและมณฑป โดยการเพิ่มฐานเชิงหรือฐานที่สลักด้วยลวดบัวหนุนเรือนธาตุให้สูงขึ้น

การปรับปรุงชุดฐานอีกรูปแบบหนึ่งเป็นการเน้นให้ปราสาทมีความสูงมากกว่ามณฑปอย่างชัดเจน ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนชุดฐานในระดับที่ต่างกัน ซึ่งมีต้นแบบสำคัญที่ปราสาทพระวิหาร และเป็นระเบียบชุดฐานที่พัฒนาต่อมาที่ปราสาทหินพิมาย และกลุ่มปราสาทสมัยนครวัดที่เมืองพระนคร

ส่วนบน (ชั้นช้อน)

การปรับเปลี่ยนรูปทรงและงานประดับชั้นช้อนด้วยนาคปัก สันนิษฐานว่าเริ่มมีขึ้นช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ปราสาทตาเมือนธมและปราสาทสดีอกก้อกรม ร่วมสมัยกับกลุ่มศาสนสถานประเภทปราสาทประธาน 3 หลังที่กล่าวไว้ในบทก่อนหน้านี้ โดยเฉพาะที่ปราสาทตาเมือนธมยังคงมีปราสาทบริวารที่ใช้งานประดับรูปปราสาทจำลองร่วมอยู่ด้วย

รูปทรงชั้นช้อนของปราสาทในช่วงพุทธศตวรรษนี้แบ่งได้เป็น 2 รูปแบบคือ แบบแรกได้แก่ชั้นช้อนที่มีโครงสร้างก่อลดหลั่นกันขึ้นไปแบบปราสาทสดีอกก้อกรม ปราสาทหินพิมายและ

ปราสาทพนมรุ้ง ทั้งนี้รูปทรงชั้นซ้อนของปราสาทหินพิมายที่เป็น"ทรงพุ่ม" ส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายสัดส่วนแผนผังและการปรับปรุงงานประดับชั้นหลังคาที่ทำให้มีรูปทรงต่างจากปราสาทแห่งอื่น

อีกรูปแบบหนึ่งคือชั้นซ้อนแบบปราสาทนครวัด เกิดจากรูปทรงของชั้นซ้อนชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 ที่มีขนาดสัดส่วนใกล้เคียงกันและลดขนาดจากชั้นที่ 3 ขึ้นไปสู่ส่วนยอด ทำให้ส่วนชั้นซ้อนเป็นทรง"ดอกบัวตูม" ตามที่นักวิชาการได้ตั้งข้อสังเกตไว้

ลักษณะที่แตกต่างกันเล็กน้อยของรูปทรงชั้นซ้อนเช่นนี้อาจเกิดจากวิธีการก่อสร้างที่ต่างกัน อย่างไรก็ตามก็การศึกษาพบว่ากลุ่มปราสาทสมัยนครวัดที่สร้างขึ้นต่อมาในเมืองพระนครมีรูปทรงชั้นซ้อนทั้งสองรูปแบบ ปราสาทส่วนใหญ่มีระเบียบชุดฐานที่พัฒนาจากปราสาทหินพิมาย แต่มีรูปแบบแผนผังปราสาทและการเชื่อมต่อมณฑปด้วยฉนวนแบบปราสาทตาเมือนธม การผสมผสานรูปแบบแผนผังและสัดส่วนสถาปัตยกรรมดังกล่าว จึงเป็นลักษณะสำคัญของปราสาทแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ที่พัฒนาขึ้นระหว่างสองภูมิภาคอย่างแท้จริง

บทที่ 5

งานระดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย

องค์ประกอบสถาปัตยกรรมกับงานประดับ

องค์ประกอบสถาปัตยกรรมและงานประดับปราสาทแบบเขมรในช่วงพุทธศตวรรษนี้ ได้พัฒนารูปแบบให้สอดคล้องกับแผนผังและรูปทรงสถาปัตยกรรม การศึกษาในบทนี้จะได้กล่าวถึงรูปแบบงานประดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยเปรียบเทียบกับต้นแบบในประเทศกัมพูชา โดยแบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ 1 ส่วนฐาน 2 ส่วนเรือนธาตุ และ 3 ส่วนบนหรือชั้นช้อน ซึ่งมีงานประดับและลวดลายเฉพาะในแต่ละส่วนที่ใช้กำหนดอายุสมัยของศาสนสถานอันมีรายละเอียดดังนี้

1 ส่วนฐาน

1.1 ระเบียบชุดฐานปราสาท: ต้นแบบในประเทศกัมพูชา

งานประดับลวดบัวที่ฐานปราสาทเป็นองค์ประกอบสำคัญของปราสาทเขมรมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร ปราสาทอิฐส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนฐานเตี้ย สลักตกแต่งด้วยขุมวงโค้งขนาดเล็กที่ฐานคล้ายกับสถาปัตยกรรมอินเดียอยู่มาก

งานประดับที่ฐานปราสาทมีการพัฒนาต่อเนื่องตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ทั้งปราสาทที่ก่อด้วยอิฐและปราสาทหินทรายมีฐานที่ประดับด้วยลวดบัวเป็นระเบียบเดียวกัน จนถึงช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17-18 จึงได้เกิดการพัฒนาระเบียบใหม่ขึ้นในศิลปะบาเยน

โดยทั่วไปแล้วปราสาทตั้งอยู่บนฐาน 2 ชุด ประกอบด้วยฐานไพทีและฐานรองรับปราสาท และมีการสลักลวดลายต่อเนื่องไปยังบัวเชิงเรือนธาตุ ต้นแบบของงานประดับชุดฐานอาจศึกษาได้จากปราสาทบันทายศรี ซึ่งเป็นศาสนสถานที่มีความสมบูรณ์ของลวดลายมากที่สุดแห่งหนึ่งและมีอิทธิพลสืบเนื่องไปยังรูปแบบงานประดับในศิลปะคลังและบาปวน

ลายประดับที่ฐานปราสาทบันทายศรีประกอบด้วยลายหน้ากระดาน ลวดบัวคว่ำ ลายดอกบัวตูม ลายกลีบบัว ลายดอกบัวตูม ลวดบัวหงาย และลายหน้ากระดานตามลำดับ (ภาพที่ 148) ระเบียบชุดฐานดังกล่าวยังคงสืบต่อมาที่ปราสาทพระวิหาร แต่ได้มีการปรับแก้ลวดบัวให้สอดคล้องกับสัดส่วนของฐาน และเพิ่มลวดบัวสลักเป็น"ลายดอกสี่กลีบ"¹ ตรงกลางชุดฐานมณฑป (ภาพที่ 149-150)

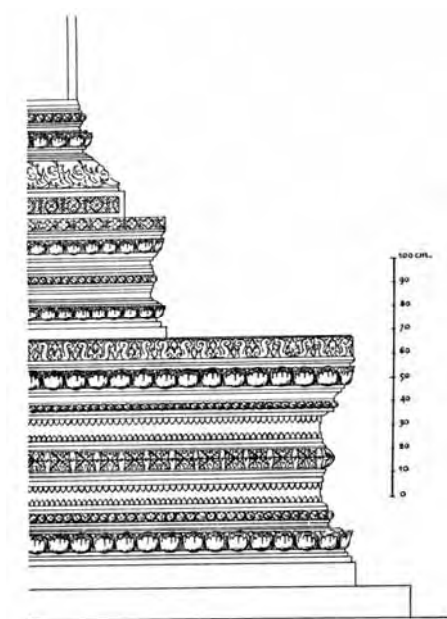
สันนิษฐานว่าลวดลายดังกล่าวอาจริเริ่มขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 โดยพบสลักที่ฐานปราสาทบากองหลังกลาง ปราสาทบันทายศรี และฐานชั้นบนสุดของปราสาทบาปวน (ภาพที่ 151-152) สำหรับศาสนสถานในไทยพบในลายประดับผนังปราสาทตาเมือนธม และเป็นลวดลายที่ฐานปราสาทหินพิมาย ปราสาทพนมรุ้ง และปรากฏต่อเนื่องไปยังศาสนสถานสมัยนครวัด²

ภาพที่ 148 ฐานไฟที่ปราสาทบันทายศรี

¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงอธิบายลวดลายนี้ว่า "ลายดอกสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนมีลายคล้ายตัว X ซึ่งเป็นลายพันธุ์พฤกษาเข้ามาคั่น" เป็นลายที่ช่างในพุทธศตวรรษที่ 17 (ศิลปะแบบนครวัด) ได้ลอกแบบมาจากศิลปะช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 (ศิลปะแบบพระโค) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, **ศิลปะขอม** (กรุงเทพฯ : ศูรสภา, 2539), 154.

² ลวดลายดังกล่าวหรือที่เรียกว่า "ลายกรอบล้อมสามเหลี่ยมสี่รูป" เป็นงานประดับแบบเขมรที่พบต่อเนื่องมายังงานปูนปั้นที่ปราสาทสามยอด ปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี และเจดีย์ทรงปราสาทในสมัยอยุธยาตอนต้น ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สันติ เล็กสุขุม, **รวมบทความ มุมมอง ความคิด และความหมาย : งานช่างไทยโบราณ** (กรุงเทพฯ : บริษัท ด้านสถาปัตย์การพิมพ์ จำกัด, 2548), 194.

ภาพที่ 149 ชุดฐานมณฑป ปราสาทพระวิหาร

ที่มา : Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966), 143.

ภาพที่ 150 ภาพลายเส้น ลายดอกสี่กลีบ

ภาพที่ 151 ฐานชุดที่ 1 ปราสาทบาปวน ชั้นบนสุด

ภาพที่ 152 ฐานชุดที่ 2 ปราสาทบาปวน ชั้นบนสุด

ชุดฐานที่พบมากอีกแบบหนึ่งได้แก่ "ฐานบัวลูกฟัก" ซึ่งมีลักษณะเป็นแถบ
นูนตรงกลางท้องไม้คั่นระหว่างลวดบัวคว่ำและลวดบัวหงาย พบที่ปราสาทพระโค³ ปราสาททอกโป
(ภาพที่ 153) ปราสาทปากของหลังกลาง (ภาพที่ 154) และบรรณาลัยปราสาทพระวิหารเป็นต้น

องค์ประกอบของฐานแบบบัวคว่ำและบัวหงาย ที่มีลวดบัวแบบเดียวกันทั้ง
ด้านบนและด้านล่างในลักษณะสมมาตรเช่นนี้ เป็นรูปแบบฐานที่พบในศาสนสถานแบบเขมรช่วง
พุทธศตวรรษที่ 15-16 และมีความนิยมต่อเนื่องมาโดยตลอด⁴ โดยอาจมีองค์ประกอบของลวดบัวที่
ต่างออกไปในศาสนสถานแต่ละแห่งตามสัดส่วนความสูงของฐาน

³ ชุดฐานบัวลูกฟักของปราสาทพระโคเป็นงานสร้างเพิ่มเติมในสมัยหลัง โดยการก่อฐานหินทราย
ปิดทับฐานปราสาทก่ออิฐ คูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Michael S. Falser, *The Pre Angkorian Temple of
Preah Ko* (Thailand : White Lotus Press, 2006), 46-47.

⁴ ฐานแบบบัวคว่ำ-บัวหงายพบที่ปราสาทพระปาลิไลย์ ปราสาทพระปฤถะ X ปราสาทชัย
มังคละระณะ เมืองพระนคร และปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุลพบุรี ซึ่งตั้งอยู่บนชุดฐานบัวลูกฟักซ้อนกัน 3 ฐาน
โดยมีระเบียบของบัวเชิงเรือนธาตุเพิ่มเติมจากงานประดับปราสาทแบบเขมรแล้ว อนึ่งการศึกษาของนักวิชาการ
ในอดีตสรุปว่าฐานแบบบัวคว่ำ-บัวหงายดังกล่าว เป็นงานประดับช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 โดยเปรียบเทียบกับ
ปราสาทชัยมังคละระณะซึ่งพบจารึกระบุการสถาปนาในปีพ.ศ.1838 คูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Hiram Wood
Woodwards, "Studies in The Art of Central Siam; 950-1350 AD." Vol 1. (A Dissertation in Dr. of
Philosophy, Yale University, 1975), chapter 5 : 3.

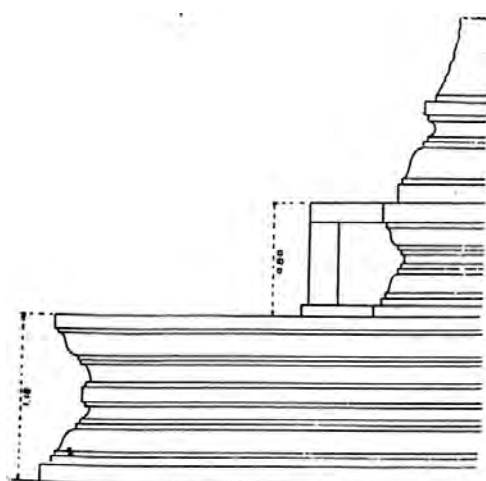

Fig. 28. — Prasart Kok Po. Sanctuaire A. Profil des moulures de base et du soubassement.

ภาพที่ 153 ฐานบัวลูกฟักและบัวเชิงเรือนธาตุ
ปราสาททอกโป

ภาพที่ 154 ฐานบัวลูกฟักปราสาททอกโปด้านหลังกลาง

ที่มา : Henri Marchal, "Note sur le dégagement du Prasart Kok Po," BEFEO 37 (1937) : Fig.28.

1.2 การปรับปรุงระเบียบชุดฐานปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย

ระเบียบชุดฐานปราสาทช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ยังคงสืบเนื่องในพุทธศตวรรษต่อมา โดยมีตัวอย่างสำคัญที่ปราสาทหินพิมาย (ภาพที่ 155) ซึ่งตั้งอยู่บนชุดฐาน 2 ชั้น และมีระเบียบงานประดับที่ได้แบบอย่างมาจากชุดฐานมณฑปของปราสาทพระวิหาร ฐานไพทีประกอบด้วยลวดบัวสลัก“ลายดอกสี่กลีบ” ตรงกลางชุดฐาน ส่วนฐานชั้นที่ 2 ประกอบด้วยลายหน้ากระดาน ลายกลีบบัวและลายดอกบัวตูมในระเบียบเดียวกัน แต่ได้มีการเพิ่มสัดส่วนของลวดบัวเพื่อรับกับปราสาทที่มีขนาดใหญ่และมีความสูงมากขึ้น

สำหรับกลุ่มปราสาทอิฐขนาดเล็กส่วนมากมีฐานไพทีที่ก่อด้วยศิลาแลง ซึ่งข้อจำกัดของวัสดุทำให้ไม่สามารถสลักรายละเอียดลงไปได้เหมือนกับฐานที่ก่อจากหินทราย ฐานของปราสาทเหล่านี้จึงสลักลวดบัวเป็นแถบนูนตรงกลางแบบฐานบัวลูกฟัก (ภาพที่ 156) และมีความนิยมต่อเนื่องมายังศาสนสถานในสมัยหลัง⁵

⁵ ฐานบัวลูกฟักที่ก่อด้วยศิลาแลงพบที่ปราสาทกู่สวนแตง และปราสาทศรีขรภูมิ ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 นอกจากนี้ยังพบที่ศาลาตามาแดงจังหวัดสุโขทัย และปราสาทสามยอดจังหวัดลพบุรี ในพุทธศตวรรษที่ 18 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สันติ เล็กสุขุม, “ก่อนจะปรากฏในศิลปะไทยและก่อนจะหายไปที่สุดในที่สุด : ฐานบัวลูกฟัก,” วารสารราชบัณฑิตยสภา 24, 1 (มกราคม-มีนาคม 2546) : 155.

ภาพที่ 155 ชุดฐานปราสาทหินพิมาย

ภาพที่ 156 ฐานบัวลูกฟัก ปราสาทภูาลิงห์

ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ว่าการปรับระเบียบชุดฐานปราสาทเริ่มปรากฏขึ้นในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ในกลุ่มปราสาทอิฐขนาดเล็กซึ่งมีข้อจำกัดเรื่องการขยายสัดส่วน การเพิ่มความสูงของปราสาทจึงใช้การเพิ่มความสูงของฐานและเพิ่มจำนวนชุดฐานจากเดิมอีก 1 ชั้น เช่นที่ปราสาทเปือยน้อยและปราสาทประธานหลังกลางของปราสาทเมืองต่ำ ซึ่งทำให้ปราสาทหลังกลางมีสัดส่วนสูงกว่าปราสาทที่ขนาบข้างอย่างชัดเจน

เช่นเดียวกับปราสาทที่มีมุขหรือมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า พบการเพิ่มชุดฐานรองรับเรือนธาตุปราสาทโดยการเสริมด้วยฐานเฉียง⁶ หรือฐานที่สลักลวดบัวเพิ่มอีก 1 ชั้น เช่นที่ปราสาทประธานหลังกลางของปราสาทสระกำแพงใหญ่และปราสาทภูสวนแดง ลักษณะการเพิ่มฐานหนุนเรือนธาตุปราสาทเช่นนี้ยังพบในกลุ่มปราสาทหินทรายขนาดใหญ่ เช่นที่ปราสาทตาเมือนธมและพัฒนาต่อมาที่ปราสาทพนมวันและปราสาทพนมรุ้ง สอดคล้องกับการเพิ่มความสูงของเรือนธาตุปราสาทและมณฑปที่พัฒนาขึ้นในระยะนี้

⁶ การเพิ่มชุดฐานโดยเฉพาะฐานเฉียงซึ่งไม่มีลวดบัวประดับ ยังเป็นวิธีในงานช่างที่ใช้ปรับปรุงรูปทรงของปราสาทให้มีความสูงขึ้นและมีสัดส่วนที่ลงตัว ในทำนองเดียวกับการปรับปรุงรูปทรงเจดีย์ในงานช่างของไทย ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สันติ เล็กสุขุม, **เจดีย์ : ความเป็นมาและคำศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ : บริษัทพิณเนศพรินตติ้งเซนเตอร์จำกัด, 2535), 39.

2 ส่วนเรือนธาตุ

2.1 บัวเชิงเรือนธาตุ

ระเบียบการประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาท: ต้นแบบในประเทศ กัมพูชา

งานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ปรับปรุงสัดส่วนมาจากบัวเชิงเรือนธาตุของกลุ่มปราสาทอิฐในศิลปะพระโคตมพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งมีความสูงค่อนข้างมาก คืออยู่ในระดับกึ่งกลางความสูงของซุ้มประตู (ภาพที่ 157) บัวเซอร์ลิเยร์ (Boisselier J.) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าการสลักลวดบัวของปราสาทเขมรในช่วงนี้ยังไม่มีระเบียบที่ชัดเจน แต่หลังจากศิลปะแบบบาแคงเรื่อยมาบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทมีการลดสัดส่วนความสูงลง⁷ สัดส่วนของบัวเชิงเรือนธาตุสัมพันธ์กับสัดส่วนของซุ้มประตูปราสาท ซึ่งมีการประดับลวดบัวต่อเนื่องจากบัวเชิงเรือนธาตุ ลักษณะเช่นนี้ทำให้ปราสาทอิฐในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 มีสัดส่วนทับหลังที่มีความสูงมากตามไปด้วย เนื่องจากลวดบัวหัวเสาประดับผนังจะสมดุลกับลวดบัวเชิงตอนล่างที่ค่อนข้างสูง ทับหลังจึงต้องปรับให้มีขนาดใหญ่และเพิ่มคานหินทรายอีกชั้นหนึ่งเพื่อรองรับหน้าบันก่ออิฐ

บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทในระยะต่อมามีการปรับลดสัดส่วนลง ประกอบด้วยแถวลวดบัวที่สลักลวดลายได้แก่ ลายหน้ากระดาน ลวดบัวคว่ำ ลายกลีบบัว และลายดอกบัวตูมตามลำดับ (ภาพที่ 158) และเป็นระเบียบเดียวกันต่อเนื่องตลอดพุทธศตวรรษที่ 16 สำหรับปราสาทอิฐใช้การถากอิฐเป็นแนวลวดบัว หรือบางแห่งมีส่วนฐานเป็นหินทรายและเรือนธาตุก่ออิฐก็พบระเบียบงานประดับในระเบียบเดียวกัน ทั้งนี้อาจพบลวดลายที่แตกต่างออกไปบ้างในศาสนสถานบางแห่ง เช่นความนิยมใช้ลายดอกชี่กดอกซ้อนประดับเป็นลายหน้ากระดาน

⁷ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1,1966), 142.

ภาพที่ 157 ปราสาทพระโคหลังกลาง

ภาพที่ 158 บัวเชิงผนังมณฑป ปราสาทบันทายศรี

การปรับปรุงงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทในดินแดนไทย

การปรับปรุงระเบียบงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุเพื่อให้รับกับสัดส่วนปราสาทที่สูงขึ้น ปรากฏในกลุ่มศาสนสถานช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ในดินแดนไทยและกัมพูชา และมีความนิยมสืบเนื่องไปยังปราสาทสมัยนครวัดและบายน

การปรับปรุงระเบียบงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุคือการเพิ่มลวดบัวลายกระหนกอีก 1 แถว คั่นระหว่างลายกลีบบัวและลายดอกบัวตูม พบที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ (ภาพที่ 159) และปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 160) และสืบเนื่องมายังปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง (ภาพที่ 161) ซึ่งมีการขยายสัดส่วนของบัวเชิงเรือนธาตุและเพิ่มลายกรุยเชิงเพื่อประดับที่ว่างของเรือนธาตุที่มีความสูงเพิ่มขึ้น

รูปที่ 159 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทประธาน
ปราสาทสระกำแพงใหญ่

ภาพที่ 160 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทพะโค นครราชสีมา

ภาพที่ 161 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทพนมรุ้ง

ภาพที่ 162 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทตาเมือนธม

ภาพที่ 163 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทบ้านพลวง

การปรับสัดส่วนบัวเชิงเรือนธาตุอีกรูปแบบหนึ่งคือการเพิ่มลายกลีบบัวอีก 1 แถว พบที่ปราสาทตาเมือนธม (ภาพที่ 162) และปราสาทบ้านพลวง จังหวัดสุรินทร์ (ภาพที่ 163) ซึ่งเป็นระเบียบงานประดับที่จะพบต่อเนื่องในกลุ่มปราสาทในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ที่เมืองพระนคร^๘ สันนิษฐานว่าอาจริเริ่มขึ้นในศาสนสถานสมัยบาปวนทั้งในดินแดนไทยและประเทศกัมพูชา^๙

สำหรับงานประดับลวดบัววัดเกล้าตอนบนของเรือนธาตุ ส่วนใหญ่ใช้ระเบียบเดียวกับบัวเชิงเรือนธาตุในลักษณะที่สมดุลกัน และพบงานประดับรูป"ครุฑแบก" ซึ่งนิยมในศิลปะนครวัดและบาปวน สลักเป็นลวดลายขนาดเล็กแทรกอยู่บริเวณมุมของลวดบัวหงาย ที่บัว

^๘ พบที่ปราสาทพระปาลิไลย์ อโรคยศาลตาพรหมเกล อโรคยศาลตวันสเลดงูด อโรคยศาลตาแก้ว และปราสาทชัยมงคลระเมืองพระนคร

^๙ ภาพถ่ายการสำรวจปราสาทขนาแสนแก้วใกล้กับเมืองเกาะแกร์ ของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) พบบัวเชิงเรือนธาตุปราสาท และบัวหัวเสาประดับผนังที่เพิ่มแถวลวดบัวสลักเป็นลายกลีบบัวอีก 1 แถว ปราสาทแห่งนี้เชื่อมต่อด้วยมณฑปด้านหน้า มีภาพสลักที่ผนังมณฑปเป็นภาพเล่าเรื่องในช่องขนาดเล็กคล้ายกับปราสาท บาปวนและปราสาทแม่ญิตะวันตัก ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Henri Parmentier, *L' Art Khmer Classique Monuments du Quadrant Nord-Est* (Paris : EFEO., 1939), 252.

รัดเกล้าปราสาทพนมรุ้ง และบัวหัวเสาขั้วประติมากรรมปราสาทพระขรรค์ นอกจานี้ยังพบสลักเป็นรูปครุฑขนาดใหญ่ประดับบริเวณกึ่งกลางชั้นเชิงบาตรของปราสาทหินพิมาย

ตำแหน่งของงานประดับรูปครุฑมักพบบริเวณชั้นเชิงบาตรและตอนบนของผนังเรือนธาตุปราสาท นอกจากนี้ยังอาจประดับที่ปลายกรอบหน้าบันหรือบัวหัวเสาประดับผนัง และมีความนิยมต่อเนื่องมายังสมัยบายบซึ่งสลักเป็นรูปครุฑขนาดใหญ่กางปีกออกสองข้างประดับที่มุมของชั้นช้อน¹⁰ งานประดับในส่วนนี้ยังปรากฏในศิลปะไทยต่อมาโดยเรียกองค์ประกอบที่ชั้นช้อนหรือชั้นเชิงบาตรนี้ว่า "ครุฑแบก"

2.2 ขั้วประติมากรรมและทับหลัง

สัดส่วนขั้วประติมากรรมและทับหลังปราสาทเขมรในพุทธศตวรรษที่ 15:

ต้นแบบในประเทศกัมพูชา

การศึกษาวิวัฒนาการทับหลังของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้กล่าวถึงสัดส่วนของทับหลังและขั้วประติมากรรมปราสาทเขมรในศิลปะพระโคที่มีความสูงมากเป็นพิเศษ อันเป็นผลมาจากสัดส่วนของทับหลัง หน้าบัน เสาติดผนังและเสาประดับกรอบประตูที่ไม่สัมพันธ์กัน ทำให้เกิดช่องว่างระหว่างหน้าบันและทับหลัง ข้างสลักจึงต้องเพิ่มลวดลายขึ้นปิดพื้นที่ว่างดังกล่าวเป็นแถวรูปบุคคลพนมมือหรือลายใบไม้ ซึ่งอาจสลักไว้ตอนบนของทับหลังในชั้นเดียวกัน หรือสลักขึ้นจากหินทรายอีกชั้นหนึ่งก็ได้

สัดส่วนทับหลังเช่นนี้ปรากฏตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 ภายหลังเมื่อมีการปรับสัดส่วนของขั้วประติมากรรมให้ลงตัวมากขึ้น ข้างสลักอาจยังคงเคยชินการสลักลวดลายตอนบนของทับหลัง สันนิษฐานว่าหลังจากรูปแบบทับหลังที่ปราสาทบันทายศรีแล้ว ภาพสลักเป็นแถวตอนบนทับหลังจะเริ่มหายไปและไม่ปรากฏขึ้นอีก¹¹

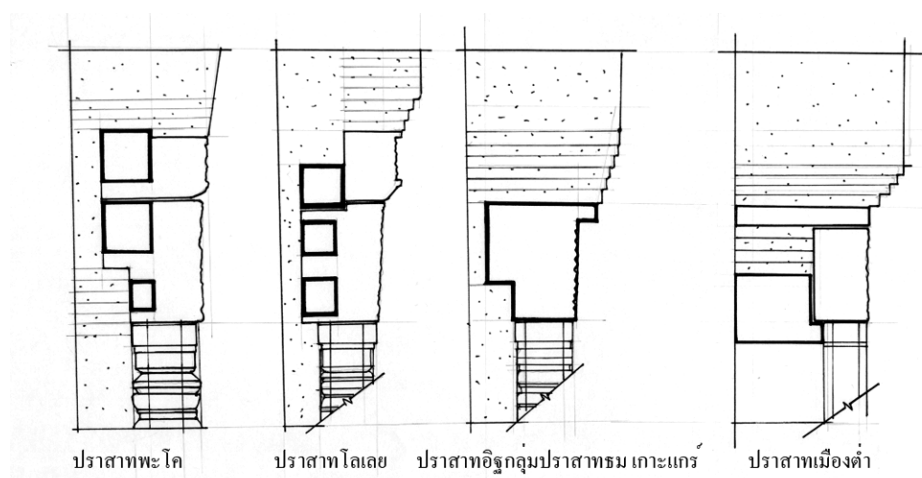
¹⁰ งานประดับรูปครุฑแบกยังพบประดับฐานอาคารและฐานประติมากรรม เช่นในภาพสลักที่ผนังระเบียงคดปราสาทนครวัด ขั้วประติมากรรมพระขรรค์ และที่ลานพระราชวังเมืองพระนคร นอกจากนี้ยังพบในพระพิมพ์ในคติพุทธศาสนมหายานซึ่งแพร่หลายในไทย อนึ่ง ความหมายของงานประดับรูปครุฑในปราสาทเขมร อาจเกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ของสวรรค์และการเป็นผู้พิทักษ์ศาสนสถาน โดยเฉพาะรูปครุฑแบกที่ปราสาทพระฤๅลในสมัยบายบ ยังเป็นส่วนหนึ่งของภาพสลักที่ฐานปราสาทซึ่งประกอบด้วยช้าง 3 เศียร สิงห์และหงส์ อันเป็นคติจักรวาล ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ธิดา มิตรกุล, "คติเรื่องครุฑจากศิลปกรรมเขมรในประเทศไทย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527), 84.

¹¹ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะเขมร (กรุงเทพฯ : ศูรสภา, 2539) : 68-70.

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าสัดส่วนขั้วประตูและทับหลังของปราสาทอิฐช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 เกี่ยวข้องกับงานประดับที่ขั้วประตู โดยเฉพาะที่ปราสาทพระโค ปราสาทบาททองและปราสาทโกลอย มีลวดบัวหัวเสาประดับผนังและลวดบัวเชิงตอนล่างที่ค่อนข้างสูงเป็นพิเศษ อันเป็นแนวลวดบัวที่ต่อเนื่องมาจากบัวเชิงเรือนธาตุปราสาท¹²

ปราสาทอิฐในระยะนี้มีกรอบประตูสลักจากหินทรายขนาดใหญ่และมีความสูงค่อนข้างมาก ทับหลังจากปราสาทเหล่านี้นอกจากจะมีความสูงมากเป็นพิเศษแล้ว ยังเพิ่มคานหินทรายสลักลวดลายเป็นแถวด้านบนอีกชั้นหนึ่ง ช่วยรับน้ำหนักหน้าบันก่ออิฐร่วมกับเสาประดับผนังทั้งสองข้าง อันเป็นรูปแบบสำคัญของทับหลังในศิลปะแบบพระโคดังที่นักวิชาการได้ตั้งข้อสังเกตไว้ (ภาพที่ 164)

อย่างไรก็ตามแนวลวดลายตอนบนของทับหลังยังคงปรากฏอยู่อย่างต่อเนื่อง แม้ว่าได้มีการปรับสัดส่วนทับหลังและคานรับน้ำหนักหน้าบันแล้ว ทับหลังในศิลปะเกาะแกร์นิยมสลักให้มีป้ายยื่นออกมารับหน้าบัน และมีลวดลายแกะสลักที่มีความนูนหนาบริเวณตรงกลางและด้านข้างของทับหลังรับกับตำแหน่งของเสาประดับกรอบประตู

ภาพที่ 164 ภาพลายเส้นเปรียบเทียบโครงสร้างทับหลังปราสาทก่ออิฐช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-16

¹² สัดส่วนของบัวเชิงเรือนธาตุเช่นนี้ได้พบที่ปราสาทอิฐหลังกลางของปราสาทเขก จังหวัดลพบุรี และสันนิษฐานว่ามีส่วนของทับหลังเช่นเดียวกับปราสาทอิฐในศิลปะพระโค ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุษดี พงศ์ ขุนทรง, “ปราสาทเขกเมืองลพบุรีกับประเด็นการศึกษาใหม่” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548), 45-46.

สัดส่วนขุ่มประตูและทับหลังปราสาทในพุทธศตวรรษที่ 16

ปราสาทแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ได้ปรับลดสัดส่วนโครงสร้างกรอบประตูและทับหลังให้ลงตัวขึ้น ทับหลังศิลปะบาปวนส่วนใหญ่ยังคงนิยมสลักลวดลายเป็นแถวด้านบนมาโดยตลอด แม้ว่าได้มีการปรับสัดส่วนขุ่มประตูแล้วก็ตาม ลวดลายของทับหลังสลักในระนาบเดียวกันโดยไม่ปรากฏความนูนหนาของลวดลายแบบทับหลังในยุคก่อน

อย่างไรก็ตามสัดส่วนของขุ่มประตูและทับหลังอาจมีความคลาดเคลื่อนจากการก่อสร้าง ทำให้ศาสนสถานบางแห่งมีขุ่มประตูที่ถูกยัดสูงขึ้น โดยยอดของเสาดิพนังที่รองรับหน้าบันไม่ได้อยู่ในระดับเดียวกับส่วนบนของทับหลัง และมีการขยายสัดส่วนลวดบัวที่หัวเสาดิพนังอย่างมาก จนทำให้มีพื้นที่ว่างเหลืออยู่ระหว่างส่วนบนของทับหลังและส่วนล่างของหน้าบัน

ลักษณะเช่นนี้พบที่ปราสาทบ้านพลวง ซึ่งบัวหัวเสาประดับผนังมีการเพิ่มลวดบัวสลักลายกลีบบัวอีก 1 แถวเช่นเดียวกับบัวเชิงเรือนธาตุปราสาท ช่างสลักจึงแก้ปัญหาโดยการสลักรูปสัตว์ต่างๆ ลงบนหินอีกชั้นหนึ่งเพื่อปิดช่องว่างเหนือทับหลังให้ดูกลมกลืนต่อเนื่องกัน และส่วนบนของทับหลังก็มีการสลักเป็นแถวรูปสัตว์ขนาดเล็กเพิ่มเติม

แถวลวดบัวที่เพิ่มขึ้นในบัวหัวเสาประดับผนังยังพบที่ปราสาทตาเล็ง จังหวัดศรีสะเกษ (ภาพที่ 165) ซึ่งมีลวดบัวลายกระหนกเพิ่มอีก 1 แถว และอาจมีผลต่อสัดส่วนของทับหลังและคานใต้หน้าบันเหมือนกับปราสาทบ้านพลวง

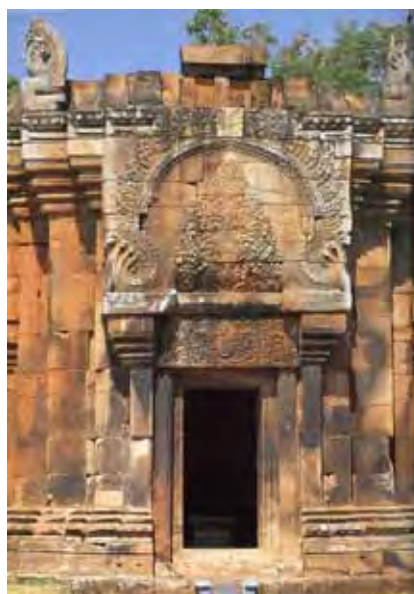
ปัญหาของความไม่ลงตัวของทับหลังและหน้าบันอาจมีผลต่อการปรับลวดลายบริเวณใต้หน้าบัน ซึ่งแกะสลักลวดบัวเป็นเส้นเล็กๆมาบรรจบกับปลายกรอบหน้าบันเหนือเสาดิพนังพอดี หน้าบันปราสาทช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในดินแดนไทยส่วนใหญ่มีการเพิ่มความนูนหนาของลวดบัวใต้หน้าบัน เช่นที่ปราสาทน้อยบริเวณปราสาทพนมรุ้ง (ภาพที่ 166) ปราสาทบ้านพลวง และปราสาทสระกำแพงใหญ่เป็นต้น

ลวดบัวที่ใต้หน้าบันนี้ได้พัฒนาเป็นลวดลายที่หักลงเป็นมุมจากคล้ายกรอบประตูในศิลปะนครวัด ซึ่งหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงเรียกลวดลายนี้ว่า “ช่อปloomหักตั้งได้ฉาก”¹³ พบที่หน้าบันบางชั้นของปราสาทศรีขรภูมิ (ภาพที่ 167) และปราสาทเป็ดย่อย ปะปนอยู่กับหน้าบันรูปแบบเดิม

¹³ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2539) : 120.

ภาพที่ 165 บัวหัวเสาติดผนัง
ปราสาทตาเล็ง

ภาพที่ 166 ปรางค์น้อย พนมรุ้ง ชุ่มประตูปริศตะวันออก

ภาพที่ 167 ชุ่มประตูปราสาทประธาน ปราสาทศรีขรภูมิ

เป็นที่น่าสังเกตว่าแนวลวดบัวได้น้ำบันดงกล่าวอาจมีที่มาจากโครงสร้างคานรับน้ำหนักหน้าบันที่วางอยู่เหนือทับหลัง ซึ่งมักพบในปราสาทก่อกอิฐที่มีหน้าบันก่อเหลี่ยมยื่นออกมาจากแนวของทับหลัง และมีการเสริมคานหินทรายรับหน้าบันและแกะสลักลวดลายให้กลมกลืนกัน สำหรับปราสาทหินทรายและศิลาแลงไม่พบการเสริมคานรับหน้าบันดังกล่าว

เนื่องจากวัดคู่อ้อมมีขนาดใหญ่กว่าแต่ยังคงนิยมสลักแถวลวดบัวประดับที่ได้ครอบหน้าบันมาโดยตลอด

3 ส่วนบน (ชั้นซ้อน)

เหนือจากเรือนธาตุและบัววัดเกล้าขึ้นไปเป็นส่วนชั้นซ้อน ที่มีขนาดลดหลั่นกันขึ้นไป ชั้นซ้อนแต่ละชั้นยังเป็นการจำลองเรือนธาตุปราสาทด้วยการประดับซุ้มบุญชรทั้งสี่ด้าน ส่วนยอดประดับด้วยหินทรายสลักเป็นรูปดอกบัวหรือรูปหม้อน้ำ ยอดบนสุดประดับด้วยตรีศูลซึ่งหล่อจากโลหะ

งานประดับชั้นซ้อนปราสาทแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษนี้มีการปรับเปลี่ยนที่สำคัญ ซึ่งให้ผลต่อสัดส่วนโดยรวมของปราสาทที่มีความสูงและมีขนาดใหญ่มากขึ้น โดยมีความนิยมใช้นาคปักแทนปราสาทจำลองประดับที่มุมประธานของชั้นหลังคา เพื่อความเหมาะสมกับพื้นที่ของชั้นหลังคาและเป็นการสร้างให้ส่วนยอดปราสาทดูกลมกลืนมากยิ่งขึ้น ซึ่งเริ่มปรากฏในกลุ่มศาสนสถานราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16

งานประดับด้วยนาคปักอาจพัฒนาขึ้นจากโกลนหินทรายของปราสาทกู๋กาสิงห์ ซึ่งมีลักษณะที่โค้งและเอียงสอบเข้าเล็กน้อยเพื่อให้รับรูปร่างของปราสาท นาคปักที่เอียงสอบเข้าอย่างมากพบที่ปราสาทหินพิมาย ซึ่งเป็นชั้นส่วนที่มีขนาดใหญ่และมีความสูงมากกว่า 1 เมตร (ภาพที่ 168) รูปทรงของนาคปักนี้ช่วยลดทอนชั้นหลังคาของปราสาทที่มีความสูงใหญ่ให้ดูกลมกลืนเป็นทรงโค้งต่อเนื่องกันได้ดียิ่งขึ้น

รูปที่ 168 งานประดับชั้นซ้อน ปราสาทหินพิมาย

รูปที่ 169 บรรพธเกล้า
ปราสาทหินพิมาย

ภาพที่ 170 ส่วนยอดปราสาทบันทายศรีหลังทิศใต้
ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor

Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay*

Srei At Angkor (Thailand : White Lotus, 2000),

Plate 43.

ภาพที่ 171 โคปุระทิศตะวันออก ปราสาทบาปวน

งานประดับอีกส่วนหนึ่งคือบรรพแถลง สลักเป็นรูปเทวบุคคลในซุ้มและใช้ประดับที่มุม
ย่อยของชั้นซ้อน โดยมีปราสาทจำลองหรือนาคปักประดับที่มุมประธาน รูปเทวบุคคลเหล่านี้
ภายหลังนิยมสลักเป็นรูปเทวคาประจำทิศหรือ"ทิศปาลก" ใช้ประดับที่กึ่งกลางด้านของชั้นหลังคา
ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง (ภาพที่ 169)

งานประดับในส่วนนี้อาจมีที่มาจากส่วนยอดปราสาทบันทายศรี (ภาพที่ 170) ซึ่ง
ประกอบด้วยฐานขนาดเล็กสลักลายหน้ากระดานและลายกลีบบัวรองรับหม้อน้ำ บนฐานนี้ประดับ
ด้วยซุ้มขนาดเล็กสลักเป็นลายใบไม้ ตรงกลางด้านทั้งสี่ทิศประดับด้วยซุ้มที่มีรูปบุคคลขนาดเล็ก
ภายในซึ่งอาจเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าประจำทิศ

งานประดับในส่วนยอดปราสาทอีกรูปแบบหนึ่งสลักเป็นลายกลีบดอกบัว และมีซุ้มรูป
เทวบุคคลขนาดเล็กประดับอยู่ 8 ทิศ พบที่ชั้นซ้อนของโคปุระปราสาทบาปวน (ภาพที่ 171)
สันนิษฐานว่าอาจเป็นต้นเค้าของการประดับรูปทิศปาลกที่ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง
ในระยะต่อมา

ลวดลายประดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย

นอกเหนือจากองค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่กล่าวข้างต้นแล้ว ลวดลายประดับที่ผนัง เรือนธาตุ ชุ่มประตุ หน้าบันและทับหลัง ล้วนมีวิวัฒนาการลวดลายที่นักวิชาการได้ศึกษามาแล้ว อย่างกว้างขวาง และสามารถแบ่งรูปแบบศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 -17 ออกเป็น 4 สมัย ได้แก่ ศิลปะแบบบันทายศรี พ.ศ. 1510-1550 ศิลปะคลัง พ.ศ.1510-1560 ศิลปะบาปวน พ.ศ. 1560-1630 และศิลปะนครวัด พ.ศ.1650-1720¹⁴ ซึ่งเป็นบรรทัดฐานในการศึกษาเปรียบเทียบ ศิลปะเขมรทั้งในดินแดนไทยและประเทศกัมพูชา

การศึกษาของนักวิชาการที่ผ่านมาพบการผสมผสานรูปแบบศิลปกรรม และการคาบเกี่ยวของช่วงเวลาในงานศิลปกรรมที่พบในประเทศไทยเสมอ โดยเฉพาะในศิลปะคลังและบาปวน สันนิษฐานว่าช่วงเวลาที่เกิดรูปแบบศิลปกรรมในไทยจะช้ากว่าที่พบในเมืองพระนคร เนื่องจากเป็น การรับอิทธิพลมาจากต้นแบบ โดยอาจเผยแพร่เข้ามาพร้อมกับความนิยมในเมืองพระนครหรืออาจ หลังกวานั้นก็ได้

โดยเฉพาะลวดลายของทับหลังช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในศิลปะแบบคลังและบาปวน ได้มีการจำแนกรูปแบบทับหลังที่พบในประเทศไทยออกเป็น 3 แบบได้แก่ 1 ศิลปะแบบคลังแท้ 2 ศิลปะแบบคลังผสมบาปวน หรือแบบบาปวนตอนต้น และ 3 ศิลปะแบบบาปวนแท้ โดยพบว่า รูปแบบทั้งสามอาจเกิดขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน เนื่องจากมีศาสนสถานบางแห่งที่มีการผสมผสาน รูปแบบทั้งสามเข้าด้วยกัน¹⁵

การศึกษาพบว่าศาสนสถานส่วนใหญ่ใช้ลวดลายประดับแบบคลังและบาปวนร่วมกัน เสมอ ไม่เพียงเฉพาะทับหลังเท่านั้นแต่รวมถึงงานประดับที่หน้าบัน กรอบหน้าบันและเสาดัดผนัง สำหรับทับหลังแบบคลังปัจจุบันได้พบที่ปราสาทเมืองต่ำเพียงแห่งเดียวในดินแดนไทย โดยพบ ร่วมกับทับหลังในศิลปะบาปวน

¹⁴ หม่อมเจ้า สุภัทราดิ ศุภกุล, **ศิลปะขอม** (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2539), 416. อนึ่ง ได้มีการเสนอ กำหนดอายุศิลปะเขมรที่ปรับเปลี่ยนใหม่ดังนี้ ศิลปะบันทายศรี พ.ศ. 1510-1545 (สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5) ศิลปะประตูปราสาทวังก์หลวง พ.ศ. 1550-1600 (สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1) ศิลปะบาปวน พ.ศ. 1600-1650 (สมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2) และศิลปะนครวัด พ.ศ. 1650-1725 (สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ภูมิหลังทางปัญญา รูปแบบทางศิลปกรรม** (กรุงเทพฯ : มติชน, 2537), 52-54.

¹⁵ สมิตี ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 35.

ศาสนสถานที่มีอิทธิพลรูปแบบศิลปกรรมในยุคก่อนอยู่มากได้แก่ ปราสาทเมืองแขก ปราสาทพระวิหารและปราสาทพนมวัน ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนที่มีการรับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรมาอย่างต่อเนื่อง การกำหนดอายุศาสนสถานเหล่านี้จากลวดลายประดับจึงจำเป็นต้องพิจารณา รูปแบบแผนผังและองค์ประกอบสถาปัตยกรรมควบคู่กันเสมอ

นอกจากนี้ความหลากหลายและลักษณะเฉพาะของงานประดับที่พบในดินแดนไทย ซึ่งต่างไปจากรูปแบบที่เมืองพระนคร ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่อาจตรวจสอบได้จากกลุ่มศาสนสถานในชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง รายละเอียดของลวดลายประดับในศาสนสถานเหล่านี้จะได้กล่าวถึงในลำดับต่อไป

1 ลายก้านขดและลายก้านต่อดอก

ลวดลายประดับศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนหนึ่งเป็นการนำลวดลายจากปราสาทบันทายศรีมาใช้ ลวดลายที่มักพบเสมอและมีวิวัฒนาการที่ใช้กำหนดอายุได้แก่ ลายก้านต่อดอกและลายก้านขด ซึ่งนักวิชาการได้กำหนดลักษณะสำคัญของลวดลายไว้ดังนี้

ลายก้านขดมักสลักลายเต็มพื้นที่และมีลายวงแหวนมารัดเป็นระยะ โดยหลังจากศิลปะแบบคลัง ลายวงแหวนดังกล่าวจะเริ่มหายไป ดังนั้นลายก้านขดในศิลปะบาปวนจึงไม่มีลายวงแหวนรัดและมักสลักลายไม่เต็มพื้นที่ บางครั้งปรากฏลายพันธุ์พฤกษาแทรกอยู่ด้วย

เช่นเดียวกับลายก้านต่อดอกที่มีวิวัฒนาการในศิลปะบาปวน โดยพบว่าเริ่มมีการนำมาใช้ประดับที่ปราสาทบันทายศรีและมีความนิยมต่อเนื่องมาอย่างสมัยหลัง ลายก้านต่อดอกในระยะแรก จะมีก้านกลม ไม่มีขีดมาแบ่งที่ก้าน ซึ่งจัดเป็นศิลปะคลังหรือบาปวนตอนต้น พบตัวอย่างที่ขุมประตูประราชวังหลวงเมืองพระนคร ลายก้านต่อดอกในระยะหลังพบที่ปราสาทบาปวน ลายก้านแบนและมีขีด 2 เส้นมาแบ่งก้านออกเป็น 3 ส่วน จัดเป็นลวดลายสมัยบาปวนตอนปลายแล้ว¹⁶

การศึกษาพบว่าศาสนสถานหลายแห่งในดินแดนไทยมีลวดลายในระยะแรกและระยะหลังปะปนกัน (ตารางที่ 6) ซึ่งอาจเป็นงานสร้างหรือบูรณะเพิ่มเติมในสมัยหลัง หรืออาจเป็นการรับอิทธิพลของรูปแบบที่เผยแพร่เข้ามาในระยะเวลาใกล้เคียงกัน ตัวอย่างเช่นที่ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทประธานพบลายก้านต่อดอกระยะแรกในศิลปะคลังหรือบาปวนตอนต้น ส่วนลายก้านขดเป็นแบบระยะหลังในศิลปะบาปวน (ภาพที่ 172) ขณะที่มณฑปมีเสาดัดมนสลักลายก้านต่อดอกระยะหลังในศิลปะบาปวนแล้ว

¹⁶ หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : เศรษฐา, 2539), 148.

เช่นเดียวกับงานประดับที่มณฑปปราสาทพระวิหารมีลายก้านต่อดอกในระยะแรก ส่วนลายก้านขดเป็นแบบระยะหลังแล้ว ในขณะที่โคปุระชั้นที่ 2 เป็นลวดลายในศิลปะบาปวน ทั้งหมด ดังนั้นการกำหนดอายุลวดลายประดับของโคปุระชั้นที่ 2 จึงน่าจะเป็นงานสลักราวหลังกว่าโคปุระชั้นที่ 1 และปราสาทประธานไม่นานนักหรืออาจเป็นงานร่วมสมัยกันก็ได้

ศาสนสถาน que สสถาปนาร่วมสมัยช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 เช่นปราสาทพนมวัน ปราสาทสต็อกก๊อกรมและปราสาทสระกำแพงใหญ่ พบว่ามีลวดลายประดับที่แตกต่างกัน ปราสาทพนมวันยังมีลวดลายในระยะแรกอยู่มากเช่นลายก้านต่อดอกซึ่งยังไม่มีขีดมาแบ่งที่ก้าน ส่วนปราสาทสระกำแพงใหญ่และปราสาทสต็อกก๊อกรมพบลายก้านต่อดอกในระยะหลัง (ภาพที่ 173)

ดังนั้นการกำหนดอายุสมัยของศาสนสถานจากวิวัฒนาการลวดลาย จำเป็นต้องพิจารณาองค์ประกอบอื่นๆเพิ่มเติมด้วย โดยเฉพาะวิวัฒนาการของลวดลายทับหลังและหน้าบัน ซึ่งเป็นงานประดับสำคัญในศาสนสถานและมีความหมายทางประติมานวิทยา อันจะเป็นประเด็นการศึกษาในส่วนต่อไป

ภาพที่ 172 ลายก้านขด

ภาพที่ 173 ลายก้านต่อดอก หน้าบันปราสาทสต็อกก๊อกรม

ปราสาทตาเมือนธม

2 ทับหลังและหน้าบัน

2.1 รูปแบบทับหลังและหน้าบันศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ต้นแบบในประเทศกัมพูชา

รูปแบบทับหลังศิลปะเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 จากการศึกษาของบัวเชอร์ลิเยร์ (Boisselier J.) และหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้กำหนดลักษณะสำคัญที่อ้างอิงจากทับหลังของศาสนสถานสำคัญในประเทศกัมพูชาไว้ดังต่อไปนี้

ทับหลังแบบบันทายสรี นอกเหนือจากการย้ายไปเลียนแบบลวดลายทับหลังในศิลปะเกาะแกร์และแปรรูปแล้ว รูปแบบสำคัญคือลายรูปหน้าสัตว์คาบท่อนพวงมาลัยและมีลายพวงอุษมาแบ่งที่เสี้ยวของทับหลัง และมีรูปเทพเจ้าในซุ้มเรือนแก้วประดับด้วยลายใบไม้และลายก้านต่อดอกตรงกลางทับหลัง

ทับหลังแบบคลัง นิยมสลักเป็นลายหน้ากาลเพิ่มเข้ามาตรงกลางทับหลัง โดยหน้ากาลจะคายท่อนพวงมาลัยและใช้มือสองข้างยึดท่อนพวงมาลัย หน้ากาลจะไม่มีริมฝีปากล่าง ด้านบนเหนือหน้ากาลประดับด้วยพุ่มดอกไม้สามเหลี่ยมขนาดใหญ่ ท่อนพวงมาลัยสองข้างจะแบ่งที่เสี้ยวด้วยพวงอุษมา เท่าที่พบในปัจจุบันทับหลังแบบคลัง พบประดับในกลุ่มปราสาทบริเวณเมืองพระนครที่ซุ้มประตูพระราชวังหลวง ปราสาทพิฆานอากาศและปราสาทคลังเหนือ ซึ่งมีทับหลังแบบบาปวนร่วมอยู่ด้วย

ทับหลังแบบบาปวน แบ่งออกเป็น 2 แบบคือ แบบที่ 1 ทับหลังแบบภาพเล่าเรื่อง แสดงรูปบุคคลเป็นแถวโดยไม่มีลายใบไม้ประกอบ และแบบที่ 2 คือทับหลังลายหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัยใช้มือทั้งสองข้างยึดท่อนพวงมาลัย โดยตำแหน่งของหน้ากาลจะอยู่ต่ำลงมาชิดขอบด้านล่างของทับหลัง เหนือหน้ากาลสลักเป็นรูปบุคคลในซุ้มเรือนแก้วประดับด้วยลายใบไม้แทนรูปพุ่มดอกไม้สามเหลี่ยม และไม่มีการแบ่งท่อนพวงมาลัยด้วยพวงอุษมา¹⁷

สำหรับงานประดับกรอบหน้าบัน มีวิวัฒนาการของลวดลายที่สำคัญในช่วงเวลานี้กล่าวคือ กรอบหน้าบันแบบบันทายสรี นิยมทั้งกรอบหน้าบันสามเหลี่ยมที่เลียนแบบเครื่องไม้แบบศิลปะเกาะแกร์ และกรอบหน้าบันแบบคดโค้ง ที่ปลายกรอบหน้าบันสลักเป็นลายหน้ากาลมองเห็นเฉพาะด้านข้างคายนาหลายเศียร และนาคเหล่านี้ก็คายพวงอุษมาอีกต่อหนึ่ง ลวดลายประดับกรอบหน้าบันเป็นลายก้านต่อดอกประกอบกับรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมในสมัยต่อมา

¹⁷ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2539), 74-75.

กรอบหน้าบันแบบคลัง มีรูปแบบเช่นเดียวกับแบบบันทายศรีแต่หน้ากาลมีแขนมนุษย์เพิ่มเข้ามา ลวดลายที่กรอบยังคงเป็นลายก้านต่อดอก มีตัวอย่างที่ปราสาทตาแก้วเมืองพระนคร

กรอบหน้าบันแบบบาปวน ไม่ปรากฏลวดลายที่กรอบหน้าบันและไม่มีหน้ากาลที่ปลายกรอบ กรอบหน้าบันจึงเรียบเหมือนลำตัวของนาค เช่นเดียวกับรูปนาคแบบบาปวนที่ไม่มีการประดับเศียรด้วยลายใบไม้จึงนิยมเรียกว่านาคหัวโล้น¹⁸ พบตัวอย่างที่ปราสาทแม่บุญตะวันตก

2.2 รูปแบบทับหลังและหน้าบันของศาสนสถานในดินแดนไทย

รูปแบบทับหลังที่พบในประเทศไทยได้เคยมีการศึกษาเปรียบเทียบกับทับหลังที่เมืองพระนคร ซึ่งพบลักษณะที่ต่างออกไปจากต้นแบบ มีการปะปนของรูปแบบศิลปะและการคาบเกี่ยวของช่วงเวลาเสมอ โดยเฉพาะในช่วงศิลปะบันทายศรี ศิลปะคลังและศิลปะบาปวน ราวพ.ศ.1550-1600

โดยเฉพาะทับหลังบาปวนแบบที่ 2 คือทับหลังลายหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัย มีรูปแบบที่ต่างออกไปโดยผสมผสานกับทับหลังแบบคลัง พบมากในกลุ่มศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทย ตัวอย่างเช่นทับหลังที่ประกอบด้วยลายหน้ากาลมีพุ่มดอกไม้สามเหลี่ยมด้านบน โดยท่อนพวงมาลัยไม่ถูกแบ่งออกด้วยพวงอุบะ เป็นรูปแบบที่นักวิชาการจัดอยู่ในกลุ่มศิลปะ “บาปวนตอนต้น”¹⁹ ซึ่งยังมีอิทธิพลศิลปะแบบคลังร่วมอยู่ด้วย อีกรูปแบบหนึ่งเป็นการผสมผสานกับทับหลังแบบบาปวนแท้ คือทับหลังที่เหนือหน้ากาลประดับด้วยขุมรูปเทวบุคคลแต่มีพวงอุบะมาแบ่งที่เสี้ยวของท่อนพวงมาลัย (ภาพที่ 174)

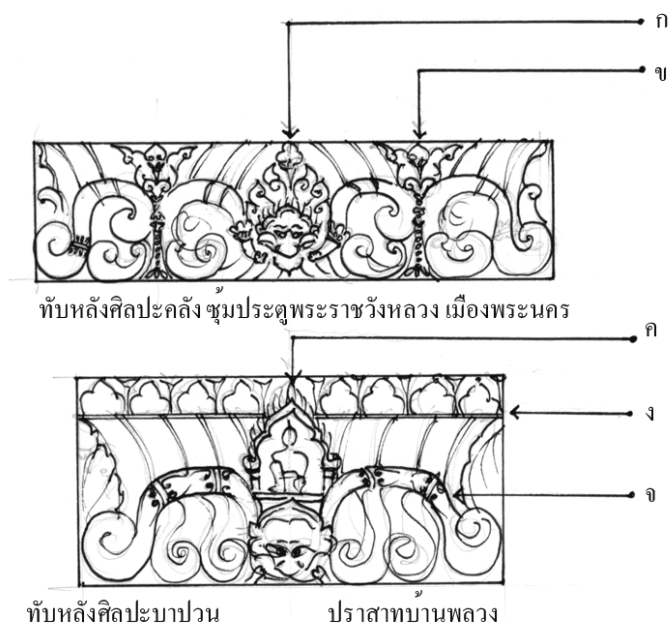
อย่างไรก็ตามทับหลัง 3 รูปแบบทั้งแบบคลัง บาปวนตอนต้นและแบบบาปวนแท้ ได้พบร่วมกันที่ปราสาทเมืองต่ำ ทำให้นักวิชาการสันนิษฐานว่ารูปแบบศิลปะทั้งหมดที่พบในดินแดนไทยเป็นการสร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกัน เช่นเดียวกับรูปแบบทับหลังบาปวนตอนต้นซึ่งมักพบควบคู่ไปกับแบบบาปวนแท้เสมอ²⁰ ซึ่งได้พบทั่วไปในศาสนสถานแบบเขมรช่วง

¹⁸ หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2539), 107-114.

¹⁹ สมิตี ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา. (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 32.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, 33.

พุทธศตวรรษนี้ เช่นที่ปรากฏน้อยในบริเวณปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทตาเมือนธมและปราสาทสระ
กำแพงใหญ่ เป็นต้น

ก. ลายพุ่มดอกไม้เหนือหน้ากาล ข. ลายพวงอุบะแบ่งท่อนพวงมาลัย ค. ชูรูปเทวบุคคลเหนือหน้ากาล
ง. แถวลวดลายด้านบนของทับหลัง จ. ลายท่อนพวงมาลัย

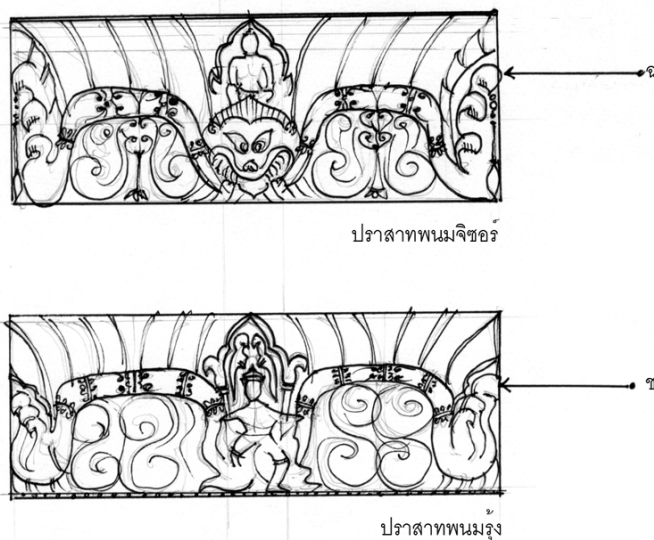
ทับหลังศิลปะบาปวน

1. ปรากฏน้อย พนมรุ้ง

2. พช.พิมาย

จ.และ ข.ลายรูปขนาดที่ปลายท่อนพวงมาลัย

ภาพที่ 174 ภาพลายเส้นแสดงองค์ประกอบลวดลายทับหลังศิลปะคลัง บาปวน และนครวัด

ทั้งนี้การผสมผสานของลวดลายทับหลังแบบคลังและบาปวนดังกล่าว พบในศาสนสถานที่ยังสร้างตั้งแต่ช่วงกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 จึงมีข้อสันนิษฐานว่าทับหลังแบบคลังอาจเป็นอีกพัฒนาการหนึ่งที่เกิดขึ้นควบคู่ไปกับทับหลังแบบบาปวน โดยมักพบทับหลังแบบคลังและบาปวนร่วมกันเสมอ ทั้งที่ขุมประตูประราชวังหลวงเมืองพระนคร และปราสาทเมืองต่ำในจังหวัดบุรีรัมย์

นอกจากนี้ศาสนสถานส่วนใหญ่มีการผสมผสานรูปแบบของลายกรอบหน้าบันเช่นเดียวกับทับหลัง โดยพบทั้งกรอบหน้าบันสามเหลี่ยมที่เลียนแบบเครื่องไม้และกรอบหน้าบันแบบคดโค้งคล้ายลำตัวนาค โดยเฉพาะกรอบหน้าบันแบบศิลปะคลังมีความนิยมต่อเนื่องในศาสนสถานสมัยบาปวน ซึ่งนิยมสลักลายก้านต่อดอกที่กรอบหน้าบัน และที่ปลายกรอบหน้าบันสลักเป็นรูปหน้ากาลคายนาหลายเศียร โดยหน้ากาลจะมีแขนมนุษย์ประกอบ สำหรับกรอบหน้าบันแบบบาปวนที่ไม่มีลวดลายแบบลำตัวนาคนั้นได้พบน้อยกว่ามาก โดยพบประดับที่หน้าบันบางชั้นของปราสาทสด๊กก๊อกธม ปราสาทสระกำแพงใหญ่²¹ ปราสาทนารายณ์เจงเวง และโคปุระปราสาทเปือยน้อย เป็นต้น

²¹ อนันต์ พงศ์ภาค, “ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ต.กำแพง อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ” (สารนิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), 58.

การศึกษาพบว่างานประดับทับหลังและหน้าบันของศาสนสถานในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษนี้ มีรูปแบบสำคัญที่แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มได้แก่

กลุ่มที่ 1 เป็นรูปแบบงานประดับที่รับอิทธิพลศิลปะแบบบันทายศรีโดยมีศิลปะคลังและบาปวนผสมผสาน นอกจากนี้ทับหลังที่พบหลักฐานจำนวนมากยังนิยมการย้อนกลับไปเลียนแบบศิลปะเกาะแกร์และแปรรูปในยุคก่อนหน้านี้ซึ่งแพร่หลายในท้องถิ่นมาก่อน รูปแบบงานประดับในกลุ่มนี้อาจกำหนดอายุในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 16 และมีความนิยมต่อเนื่องในศาสนสถานช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16

กลุ่มที่ 2 พบในกลุ่มศาสนสถานช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ศาสนสถานหลายแห่งมีงานประดับที่ผสมผสานศิลปะคลังและศิลปะบาปวน สำหรับทับหลังในศิลปะคลังนั้นได้พบน้อยมาก ทับหลังส่วนใหญ่จัดเป็นศิลปะบาปวนและมีการผสมผสานรูปแบบศิลปะคลังร่วมอยู่ด้วย

งานประดับในกลุ่มนี้ได้พบต่อเนื่องในศาสนสถานตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงพุทธศตวรรษที่ 17 และมีองค์ประกอบลวดลายที่สืบเนื่องไปยังศิลปะนครวัด ตัวอย่างทับหลังของศาสนสถานที่สำคัญจะได้กล่าวถึงต่อไป

รูปแบบทับหลังกลุ่มที่ 1

การพัฒนาลวดลายโดยนำรูปแบบจากศิลปะยุคก่อนมาใช้ เป็นที่นิยมอย่างมากในงานประดับที่ปราสาทบันทายศรี ลวดลายของทับหลังซึ่งพัฒนามาจากศิลปะรุ่นเก่าคือการแบ่งลายท่อนพวงมาลัยออกที่เสีย โดยมีรูปสี่เหลี่ยมคางหมูพวงอุบะคั่น อันเป็นองค์ประกอบลวดลายที่สำคัญของทับหลังศิลปะคลังในระยะต่อมา (ภาพที่ 175) ทับหลังแบบบันทายศรีมักแทรกด้วยลายก้านดอกจำนวนมาก ซึ่งเป็นลวดลายที่ไม่ค่อยพบในศิลปะยุคก่อนหน้าแต่กลับมีความนิยมอย่างมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16²²

²² หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2539), 73.

ภาพที่ 175 ทับหลังจากปราสาทบันทายศรี ประกอบด้วยรูปศิวะสัตว์คายพวงอุบะ

ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), Plate 35.

ทับหลังของศาสนสถานที่มีการผสมผสานลวดลายในยุคก่อนจากอิทธิพลศิลปะแบบเกาะแกร์-แปรรูป-บันทายศรี พบตัวอย่างจากกลุ่มปราสาทในจังหวัดนครราชสีมาที่ปราสาทวัดปรังค์ทอง ในเขตอำเภอเมือง ซึ่งปัจจุบันคงเหลือเพียงปราสาทอิฐ 1 หลังตั้งหันไปทางทิศตะวันออก ส่วนชั้นซ้อนมีการก่อสร้างดัดแปลงแต่ยังคงมีทับหลังชั้นหนึ่งประดับอยู่ที่ซุ้มประตู (ภาพที่176) เป็นภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ โดยมีองค์ประกอบรูปศิวะสัตว์คายพวงอุบะและใช้มือยึดท่อนพวงมาลัยสองข้างแบบทับหลังบันทายศรี

ภาพที่ 176 ทับหลังปราสาทวัดปรังค์ทอง จังหวัดนครราชสีมา

ทับหลังภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณอีกชั้นหนึ่งในบริเวณวัดปรังค์ทอง (ภาพที่177) มีลักษณะท่าทางของพระอินทร์ใกล้เคียงกับทับหลังชั้นแรก ซึ่งเป็นอิทธิพลศิลปะเกาะแกร์ที่นิยมแสดงการเคลื่อนไหวอย่างมาก แต่พระอินทร์ในทับหลังชั้นนี้ประทับเหนือหน้ากาล และ

ใช้ลายก้านขดสลักเต็มแผ่นแทนลายท่อนพวงมาลัย เป็นรูปแบบที่ต่างออกไปโดยมีอิทธิพลศิลปะ คลัง-บาปวนเข้ามาผสมผสานซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่มักพบในงานประดับในท้องถิ่น

ภาพที่ 177 ทับหลังจากบริเวณปราสาทวัดปรางค์ทอง จังหวัดนครราชสีมา

ที่มา : หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **กัมพูชาราชลักษณะมีถึงศรีชัยวรมัน** (กรุงเทพฯ : มติชน, 2543), 52.

ภาพที่ 178 ทับหลังมุขทิศตะวันตก ปราสาทพระวิหาร

ภาพที่ 179 ทับหลังจากปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา (พช.พิมาย)

ที่มา : สมิทธิ ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทย และประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 89.

ทับหลังอิทธิพลศิลปะบันทายศรีอีกชิ้นหนึ่งพบที่ซุ้มประตูมุขทิศตะวันตกของปราสาทพระวิหาร (ภาพที่ 178) มีองค์ประกอบของรูปศิวะสัตว์คายท่อนพวงมาลัยและใช้มือยึดท่อนพวงมาลัย แต่ไม่ปรากฏรูปบุคคลตรงกลางทับหลัง ลวดลายตรงกลางทับหลังและเหนือรูปศิวะสัตว์ตกแต่งด้วยลายก้านต่อดอกซึ่งเป็นที่นิยมในทับหลังแบบบาปวน ทับหลังชิ้นนี้จึงเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของการย้อนกลับไปใช้รูปแบบจากศิลปะรุ่นเก่ามาผสมผสาน

เช่นเดียวกับทับหลังจากปราสาทพะโค อำเภอโขงเจียม จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งมีอิทธิพลศิลปะยุคก่อนที่แพร่หลายในชุมชนแถบนี้ ทับหลังรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ (ภาพที่ 179) มีอิทธิพลของศิลปะเกาะแกร์ที่สืบทอดมา ลักษณะท่าทางของพระอินทร์คล้ายคลึงกับทับหลังที่วัดปราสาททองแต่ไม่มีลายหน้ากาลตรงกลางทับหลัง ทับหลังชิ้นนี้มีองค์ประกอบของลวดลายแบบบาปวน และมีรูปสิงห์แทรกอยู่ที่ลายท่อนพวงมาลัยซึ่งเป็นแนวโน้มที่นิยมต่อมาในศิลปะนครวัดร่วมอยู่ด้วย²³

ทับหลังอีกชิ้นหนึ่งประดับที่ซุ้มประตูปราสาทหลังทิศเหนือของปราสาทพะโค (ภาพที่ 180) เป็นรูปหน้ากาลคายลำตัวของสิงห์ตรงกลางทับหลัง ด้านบนหน้ากาลประดับด้วยลายก้านต่อดอก มีองค์ประกอบของภาพคล้ายคลึงเป็นอย่างมากกับทับหลังชิ้นหนึ่งจากปราสาทแม่บุญตะวันตกในประเทศกัมพูชา (ภาพที่ 181) แต่ทับหลังของปราสาทพะโคมีลายพวงอุษารูปดอกบัวเล็กๆแทรกอยู่ระหว่างลายใบไม้ม้วน ซึ่งเป็นลวดลายที่พบเสมอในทับหลังแบบบันทายศรีและมีลายก้านต่อดอกที่นิยมในศิลปะบาปวนแทรกอยู่ด้วย

ภาพที่ 180 ทับหลังจากปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา

²³ สมिति ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 89.

ภาพที่ 181 ทับหลังจากปราสาทแม่บุญตะวันออก ประเทศกัมพูชา
ที่มา : สมิตติ ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทย และประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 94.

ภาพที่ 182 ทับหลังจากปราสาทสระหิน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา
ที่มา : กรมศิลปากร, **การสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522), รูปที่ 8.

ทับหลังอีกชิ้นหนึ่งที่พบในชุมชนใกล้เคียงจากปราสาทสระหิน อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 182) เป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑประทับในซุ้มเหนือหน้ากาล จัดเป็นทับหลังศิลปะบาปวน ที่มีองค์ประกอบของครุฑและนาคซึ่งนิยมในศิลปะแบบเกาะแกร์-แปรรูปมาก่อน โดยเฉพาะรูปครุฑซึ่งแสดงเฉพาะส่วนแขนไม่มีปีก ต่างจากลักษณะครุฑในศิลปะบาปวน และมีองค์ประกอบของสิงห์คายท่อนพวงมาลัยประกอบในภาพด้วย ทับหลังชิ้นนี้จึงเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะและมีองค์ประกอบนอกแบบเข้ามาปะปน

การผสมผสานลวดลายจากศิลปะรุ่นเก่ายังพบมากในทับหลังจากปราสาทเมืองแขก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งมีทับหลังบางชิ้นแสดงการย้อนกลับไปใช้ลวดลาย

แบบศิลปะเกาะแกร์และแปรรูป²⁴ และบางส่วนคล้ายกับทับหลังที่ปราสาทแปรรูป แต่มีลายก้านต่อดอกซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมในศิลปะแบบบันทายศรีแทรกอยู่ด้วย²⁵ ทับหลังส่วนใหญ่มีแถวรูปบุคคลหรือสลักเป็นลายใบไม้ด้านบนคั่นด้วยลายเม็ดประคำ

รูปแบบสำคัญคือทับหลังที่มีลายพวงอุษมาแบ่งที่เดียวของท่อนพวงมาลัยได้พบที่ปราสาทเมืองแขก 1 ชิ้นแต่มีลักษณะที่ต่างออกไปเล็กน้อย คือมีลายหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัยตรงกลางทับหลังและลายใบไม้พุ่มสามเหลี่ยมเหนือหน้ากาล หน้ากาลไม่มีแขนประกอบและมีลายก้านต่อดอกแทรกอยู่ด้วย (ภาพที่ 183)

นักวิชาการกำหนดอายุทับหลังชิ้นนี้ในศิลปะเกาะแกร์และแปรรูป ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 เช่นเดียวกับทับหลังชิ้นอื่น²⁶ แต่จากองค์ประกอบลวดลายพบว่าคล้ายกับทับหลังศิลปะคลัง และมีแถวรูปบุคคลตอนบนของทับหลังซึ่งนิยมในทับหลังแบบบาปวนร่วมอยู่ด้วย

จากรูปแบบทับหลังทั้งหมดของปราสาทเมืองแขก พบว่ามีทับหลังซึ่งมีลวดลายและการจัดองค์ประกอบแบบศิลปะเกาะแกร์จำนวนหนึ่ง (ภาพที่ 184) ทับหลังบางชิ้นมีอิทธิพลศิลปะบันทายศรี (ภาพที่ 185) ส่วนอีกชิ้นหนึ่งแสดงลวดลายหน้ากาลที่มีพุ่มดอกไม้สามเหลี่ยมด้านบน และมีลายพวงอุษมาแบ่งที่ท่อนพวงมาลัย อันเป็นองค์ประกอบสำคัญของทับหลังในศิลปะคลัง

นอกจากนี้ชิ้นส่วนทับหลังซึ่งยังคงตั้งอยู่เหนือประตูมณฑปทิศตะวันออก สลักเป็นภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ ด้านบนสลักแถวรูปบุคคลในซุ้ม ลักษณะการจัดองค์ประกอบทับหลังชิ้นนี้คล้ายกับภาพเล่าเรื่องที่นิยมในศิลปะคลังและบาปวน องค์พระนารายณ์บรรทมตะแคงยกพระองค์ตั้งตรงขึ้นบนลำตัวของพญานาคซึ่งมีลักษณะเหมือนนงูธรรมดา ภาพทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ลักษณะเดียวกันนี้ยังได้พบอีกหลายแห่งเช่นที่ปราสาทเปือยน้อย ปราสาทพระวิหารและบรรณาลัยปราสาทสระกำแพงใหญ่เป็นต้น

²⁴ สมิตติ ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 86-89.

²⁵ ดุสิต ทุมมากรณ์, "การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราข อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา," **ศิลปากร** 41, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม, 2541) : 82.

²⁶ สมิตติ ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 89.

ภาพที่ 183 ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก ลายหน้ากาลมีพุ่มดอกไม้สามเหลี่ยม มีลายอุบะแบ่งที่ท่อนพวงมาลัย (พช.พิมาย)

ภาพที่ 184 ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก อิทธิพลศิลปะเกาะแกร์

ที่มา : สมिति ศิริภักดิ์ และ มยุรี วีระประเสริฐ, **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทย และประเทศกัมพูชา** (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), 89.

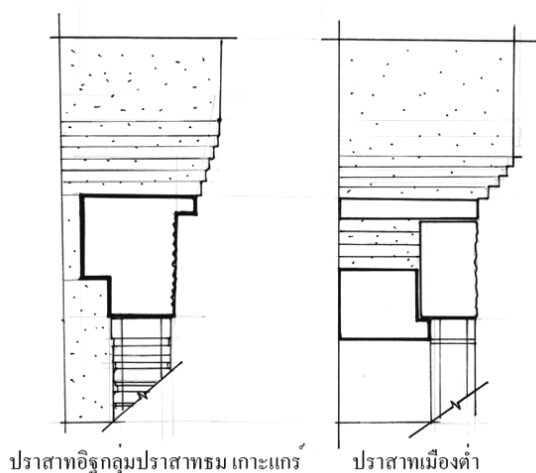

ภาพที่ 185 ทับหลังจากปราสาทเมืองแขก มีลวดลายก้านตอดอกแบบศิลปะบันทายศรี

ที่มา : ดุสิต ทุมมากรณ์, "การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราข อ.สูงเนิน จ. นครราชสีมา," **ศิลปากร** 41, 4 (กรกฎาคม - สิงหาคม, 2541) : 83.

ทั้งนี้หากพิจารณาสัดส่วนของทับหลังเหล่านี้ พบว่าทับหลังในกลุ่มที่มีองค์ประกอบลวดลายแบบศิลปะเกาะแกร์ได้ลดความหนาของลวดลายลงไปแล้ว เมื่อเปรียบเทียบกับทับหลังจากปราสาทอิฐในกลุ่มปราสาทมเมืองเกาะแกร์ (ภาพที่ 186) ซึ่งส่วนบนของทับหลังสลักเป็นคานยี่นออกมาเพื่อรองรับหน้าบันและตกแต่งด้วยลวดลายเป็นแถวด้านบน ลวดลายตอนล่างนิยมแสดงความตื้นลึกของภาพในระนาบที่ต่างกัน โดยมีส่วนนูนบริเวณตรงกลางและปลายสองข้างของทับหลังรับกับเสาประดับกรอบประตู

ทับหลังจากปราสาทเมืองแขกมีสัดส่วนที่ปรับเปลี่ยนไปมากแล้วและมีลวดลายอยู่ในระนาบเดียวกัน คงมีบางส่วนที่มีความหนาของลวดลายตรงกลางทับหลัง โดยเฉพาะคานยี่นตอนบนของทับหลังไม่ปรากฏแล้ว แต่ยังคงนิยมสลักลวดลายเป็นแถวตอนบนของทับหลังอยู่อย่างต่อเนื่อง

ภาพที่ 186 ภาพลายเส้นเปรียบเทียบสัดส่วนทับหลังแบบเกาะแกร์และทับหลังแบบบาปวน

ลักษณะพิเศษของลวดลายทับหลังในกลุ่มที่ 1 ที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานรูปแบบศิลปะซึ่งเชื่อว่ามีค่านิยมในท้องถิ่นมาก่อนเข้ากับรูปแบบใหม่ที่เผยแพร่เข้ามา ทำให้ตัวอย่างทับหลังในกลุ่มนี้มีความหลากหลาย ซึ่งไม่อาจกำหนดอายุจากรูปแบบศิลปกรรมแต่เพียงอย่างเดียวได้

การตรวจสอบกับรูปแบบแผนผังและสัดส่วนปราสาทที่ได้ศึกษาไว้ในบทก่อนหน้า พบว่าแผนผังของปราสาทเมืองแขกจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกับปราสาทบันทายศรีและปราสาทร่วมสมัยที่สถาปนาขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ที่เมืองพระนคร ดังนั้นการกำหนดอายุทับหลังกลุ่มนี้อาจจัดอยู่ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 16 โดยมีอิทธิพลศิลปะบันทายศรีและ

ศิลปะคลังเข้ามาผสมผสานกับอิทธิพลศิลปะแบบเกาะแกร์-แปรรูปที่แพร่หลายมาก่อนในชุมชนโบราณแถบจังหวัดนครราชสีมา

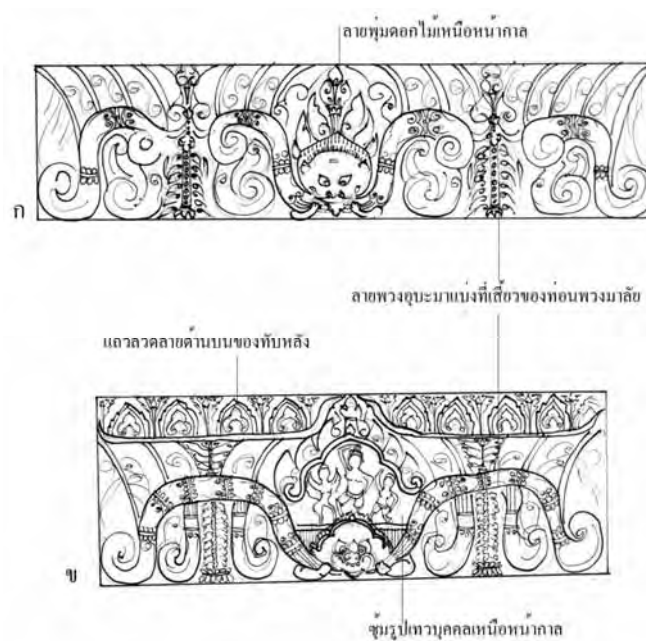
ทั้งนี้อิทธิพลศิลปะรุ่นเก่ายังคงพบต่อเนื่องจนถึงช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ในชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง โดยมีหลักฐานสำคัญที่ปราสาทพะโค ซึ่งมีระเบียบงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุตามแบบแผนของปราสาทในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แล้ว แต่ยังคงใช้งานประดับชั้นซ้อนด้วยปราสาทจำลอง และพบลวดลายทับหลังในศิลปะรุ่นเก่าปะปนกับทับหลังแบบบาปวน ลักษณะเช่นนี้จึงเป็นการสร้างงานศิลปกรรมที่เป็นเงื่อนไขเฉพาะของท้องถิ่น และเกิดขึ้นในช่วงเวลาคาบเกี่ยวกับรูปแบบศาสนสถานและงานประดับในกลุ่มที่ 2 ที่จะกล่าวต่อไป

รูปแบบทับหลังกลุ่มที่ 2

รูปแบบทับหลังในกลุ่มที่ 2 พบในศาสนสถานหลายแห่งในดินแดนไทยซึ่งมีงานประดับอิทธิพลศิลปะคลังและบาปวน ทับหลังที่พบจำนวนมากเป็นลายหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัย ใช้มือสองข้างยึดท่อนพวงมาลัย โดยสลักอยู่ต่ำลงมาชิดขอบล่างของทับหลัง ประกอบด้วยรูปเทวนาคในซุ้มประทับเหนือหน้ากาล และลวดลายประดับแถบบนสุดของทับหลัง ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของทับหลังศิลปะบาปวน สัดส่วนทับหลังเป็นหินทรายแผ่นเรียบและไม่ปรากฏความหนาของลวดลายแล้ว

สำหรับองค์ประกอบลวดลายที่สำคัญของทับหลังศิลปะคลัง ได้แก่ ลายพุ่มดอกไม้เหนือหน้ากาล และลายพวงอุษะมาแบ่งที่เสี้ยวของท่อนพวงมาลัย ยังคงปรากฏอยู่อย่างต่อเนื่องในทับหลังแบบบาปวน

รูปแบบของทับหลังในกลุ่มนี้อาจเปรียบเทียบได้กับทับหลังจากปราสาทเมืองต่ำ ซึ่งทับหลังของโคปุระมีสัดส่วนที่ยาวและแคบกว่าทับหลังของปราสาทประธาน และมีลวดลายทั้งแบบคลังและบาปวน (ภาพที่ 187ก) ในขณะที่ทับหลังของปราสาทประธานก่ออิฐ มีลวดลายเป็นแถวด้านบน ทับหลังจะสั้นกว่าแต่มีความสูงมากกว่า อันเป็นผลมาจากโครงสร้างอาคารที่แตกต่างกัน ลวดลายทับหลังจัดเป็นแบบบาปวนและมีการผสมผสานกับศิลปะคลัง (ภาพที่ 187ข)

ทับหลัง ก จากโคปุระทิศตะวันออก ทับหลัง ข จากปราสาทประธาน

ภาพที่ 187 ภาพพลายเส้นเปรียบเทียบองค์ประกอบลวดลายและสัดส่วนทับหลังจากปราสาทเมืองต่ำ

ภาพที่ 188 ทับหลังอิทธิพลศิลปะคลัง ปราสาทบาเสธ

ภาพที่ 189 ทับหลังขุมประตูปะตูใต้ ปรางค์น้อย พนมรุ้ง

เป็นที่น่าสังเกตว่าทับหลังแบบคลังมักพบร่วมกับทับหลังแบบบาปวนเสมอ ทั้งที่เมืองพระนครและในดินแดนไทยและได้พบน้อยกว่าทับหลังแบบบาปวน รูปแบบสำคัญของทับหลังในกลุ่มนี้คือการผสมผสานรูปแบบทั้งสองเข้าด้วยกัน ทับหลังจะมีลายพุ่มดอกไม้เหนือหน้ากาลในแบบศิลปะคลัง แต่ท่อนพวงมาลัยไม่มีลายพวงอุษะมาแบ่ง พบที่ปราสาทบาเสธ เมืองพระตะบอง (ภาพที่ 188) ซึ่งมีองค์ประกอบของลวดลายคล้ายกับทับหลังของปรางค์น้อยในบริเวณปราสาทพนมรุ้ง (ภาพที่ 189)

ทับหลังอีกรูปแบบหนึ่งพบการสลักลายรูปนาคหลายเศียรที่ปลายท่อนพวงมาลัย ซึ่งเป็นลวดลายที่นิยมต่อมาในศิลปะนครวัดร่วมอยู่ด้วย รูปแบบพิเศษในงานประดับเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงการย้อนกลับไปใช้รูปแบบศิลปะยุคก่อนทำให้ทับหลังศิลปะบาปวนมีความหลากหลาย ตัวอย่างสำคัญพบในกลุ่มทับหลังของโคปุระปราสาทพนมจิชอร์ ซึ่งมีลายนาคหลายเศียรที่ปลายท่อนพวงมาลัย อีกชิ้นหนึ่งสลักเป็นลายใบไม้คล้ายกับรูปนาคายพวงอุษะ (ภาพที่ 190)

การผสมผสานรูปแบบศิลปะในยุคก่อนดังกล่าวเป็นเหตุผลหนึ่งที่บรูโน ดาแซงส์ (Dagens B.) กำหนดอายุลวดลายสลักที่ปราสาทบาเสธว่าอาจเป็นงานที่สร้างขึ้นก่อนปี พ.ศ. 1561 ซึ่งเป็นปีที่ระบุในจารึกว่ามีการสถาปนาศาสนสถาน 4 แห่งในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และสันนิษฐานว่าปราสาทพนมจิชอร์อาจมีอายุหลังกว่าปราสาทวัดเอกเล็กน้อยหรืออาจสร้างเสร็จหลังกว่า เนื่องจากได้พบทับหลังบางส่วนจัดเป็นรูปแบบศิลปะสมัยนครวัดแล้ว²⁷

ภาพที่ 190 ทับหลังโคปุระทิศตะวันออก ปราสาทพนมจิชอร์

²⁷ Bruno Dagens, "Etude Iconographique de Quelques Fondations de L'Epoque de Suryavarman I," *Art Asiatique* 17 (1968) : 198.

ภาพที่ 191 ทับหลังซุ้มประตูทิศใต้ ปราสาทพนมรุ้ง

อย่างไรก็ตามหากพิจารณาในรายละเอียดพบว่าบนเศียรนาคที่ปลายท่อนพวงมาลัยของทับหลังปราสาทพนมจิชอร์ มีลายใบไม้ประกอบและยังไม่ปรากฏเครื่องทรงกระบังหน้าแบบนาคในศิลปะนครวัด ลักษณะเช่นนี้จึงอาจเป็นการย้อนกลับไปใช้องค์ประกอบของลายนาคหลายเศียรที่ปลายท่อนพวงมาลัยซึ่งมีมาก่อนในศิลปะแบบเกาะแกร์และแปรรูป โดยมีซุ้มรูปเทวบุคคลเหนือหน้ากาลแบบศิลปะบาปวนตรงกลางทับหลัง

รูปแบบทับหลังที่มีลายนาคที่ปลายท่อนพวงมาลัยอาจเปรียบเทียบกับทับหลังของปราสาทนารายณ์เจงเวง ปราสาทศรีขรภูมิ ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้งในดินแดนไทย (ภาพที่ 191) แต่มีลักษณะสำคัญที่ต่างไปจากทับหลังของปราสาทพนมจิชอร์คือเครื่องทรงกระบังหน้าที่เศียรนาคซึ่งจัดอยู่ในศิลปะแบบนครวัดแล้ว

จากการเปรียบเทียบรูปแบบทับหลังดังกล่าวสันนิษฐานว่างานประดับในกลุ่มที่ 2 น่าจะเป็นการเผยแพร่เข้ามาพร้อมกับรูปแบบในประเทศกัมพูชาตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ซึ่งพบทั้งรูปแบบที่ผสมผสานกับศิลปะคลัง และรูปแบบที่จะพัฒนาต่อมาศิลปะนครวัด นอกจากนี้รูปแบบทับหลังในศิลปะบาปวนยังได้พบต่อเนื่องในศาสนสถานที่ยังสร้างในพุทธศตวรรษต่อมาพร้อมกับทับหลังศิลปะนครวัด ซึ่งเป็นอิทธิพลของศิลปะบาปวนที่แพร่หลายในภูมิภาคเป็นเวลายาวนาน

2.3 ภาพเล่าเรื่องในศาสนาฮินดู

ภาพศิวนาฏราช

นอกเหนือจากงานประดับลายพันธุ์พฤกษาแล้ว ภาพสลักสำคัญที่ทับหลังและหน้าบันของศาสนสถานส่วนใหญ่มักเกี่ยวข้องกับเทพเจ้าในศาสนาฮินดู โดยเฉพาะพระศิวะซึ่งเป็นที่เคารพสูงสุดในลัทธิไศวนิกาย และมีแนวคิดที่เป็นการรวมกันของไศวะนิกายและไวษณพ

นิกาย²⁸ ซึ่งได้เผยแพร่มาในดินแดนไทย เป็นผลให้งานศิลปกรรมในศาสนสถานแบบไศวะนิกายมีภาพสำคัญของพระวิษณุรวมอยู่ด้วยเสมอ โดยเฉพาะภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ และภาพที่เกี่ยวข้องกับอวตารต่างๆของพระนารายณ์ ซึ่งพบมากในกลุ่มศาสนสถานช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 และมีความซับซ้อนยิ่งขึ้นเมื่อมีแนวคิดของพุทธศาสนamahayanaเข้ามามีบทบาทในงานศิลปกรรมช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 17

ภาพหลักสำคัญที่พบเสมอคือภาพศิวนาฏราช และมักจะอยู่ในตำแหน่งด้านหน้าของศาสนสถาน โดยเฉพาะที่หน้าบันของมุข มณฑปหรือโคปุระ ภาพหลักในตอนนี้เป็นการพ่อนรำของพระศิวะ ซึ่งการร่ายรำในจังหวะที่พอดีจะสร้างความสงบสุขแก่โลก แต่ถ้าทรงพ่อนรำด้วยความพิโรธในจังหวะที่รุนแรงโลกก็จะเกิดภัยพิบัติขึ้น เหตุการณ์ในตอนนี้จะมีเทวดาและสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในสามโลกมาชุมนุมกันเพื่อร่วมในการพ่อนรำและบรรเลงดนตรี²⁹

สอดคล้องกับจารึกปราสาทตาแก้วในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่กล่าวถึง “นาตเกศวร” หรือพระศิวะที่มี 10 กรพ่อนรำ³⁰ โดยในศิลปะเขมรนิยมสลักรูปเทวบุคคลซึ่งได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ พระคเณศ พระอุมาและนางกาไรกาลัมเมยาร์ นักบวชสตรีที่มีรูปร่างผอม ประกอบในภาพเสมอ นอกจากนี้ในศิลปะอินเดียยังได้พบพระศิวะพ่อนรำอยู่เหนืออสูร หรือมีโคเนทิประกอบซึ่งต่างไปจากศิลปะเขมร³¹

²⁸ ตีความจากหลักฐานจารึกและงานศิลปกรรมที่ปราสาทบันทายศรีในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กมลเศวร ภัตตราจารย์, **ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม**, แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มติชน, 2547), 46-47.

²⁹ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, “พระศิวนาฏราชในศิลปะลพบุรี,” **โบราณคดี** 4, 2 (ตุลาคม 2515) : 148-149.

³⁰ Kamaleswar Bhattacharya, “Notes d’Iconographique Khmère,” **Art Asiatique** 4 (1957) : 293.

³¹ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, “พระศิวนาฏราชในศิลปะลพบุรี,” **โบราณคดี** 4, 2 (ตุลาคม 2515) : 152.

โดยทั่วไปแล้วภาพพระศิวะฟ่อนรำมักมี 10 กรและถือวัตถุต่างๆในพระหัตถ์ โดยมีลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญคือ พระหัตถ์ด้านบนกระทำอัญชลีเหนือพระเศียร และพระหัตถ์ล่างด้านหนึ่งจะถือวีณา ซึ่งเป็นปางที่เรียกว่า”ศิวะวีณารร” นอกจากนี้ภาพศิวนาฏราชยังพบการร่ายรำบนศิวะช้างซึ่งในศิลปะอินเดียเป็นปางที่เรียกว่า “คชาสูรุมรติ”³²

ภาพศิวนาฏราชที่พบในศาสนสถานแต่ละแห่งมีองค์ประกอบที่ต่างกันออกไป โดยมีตัวอย่างสำคัญในกลุ่มศาสนสถานสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ภาพศิวนาฏราชที่หน้าบันโคปุระทิศตะวันออกปราสาทพนมจิชอร์ (ภาพที่ 192) แสดงภาพพระศิวะ 2 กร พระหัตถ์ถือวีณา มีบุคคลประกอบได้แก่นางกาไรการัมเมยาร์ พระพรหมและเทวสตรีซึ่งอาจเป็นพระอุมา

ภาพที่ 192 หน้าบันพระศิวะและทับหลังพระอินทร์ โคปุระทิศตะวันออก ปราสาทพนมจิชอร์

³² Bruno Dagens, “Etude Iconographique de Quelques Fondations de L’Epoque de Suryavarman I,” *Art Asiatique* 17 (1968) : 183-184. และ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, **ปราสาทพระวิหาร ศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์** (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537), 554-555.

ภาพที่ 193 หน้าบันพระศิระ
มณฑปทิศเหนือปราสาท
พระวิหาร

ภาพที่ 194 หน้าบันพระศิระ ปราสาทบาเสธ

ภาพที่ 195 หน้าบันพระศิระมณฑปทิศใต้
ปราสาทหินพิมาย

ภาพที่ 196 หน้าบันพระศิระ ปราสาทพนมรุ้ง
ที่มา : กรมศิลปากร, **ปราสาทพนมรุ้ง** (กรุงเทพฯ :
เอพีกราฟฟิคดีไซน์และการพิมพ์, 2543), 56.

สำหรับภาพศิวนาฏราชที่หน้าบันมณฑปปราสาทพระวิหาร (ภาพที่ 193) มีองค์ประกอบคล้ายคลึงกับหน้าบันปราสาทบาเสธ (ภาพที่ 194) เป็นภาพพระศิวะ 10 กรร่ายรำบนศิระช้าง พระหัตถ์ถือวีณาและมีรูปบุคคลขนาดเล็กประกอบ ซึ่งสันนิษฐานว่าคือพระอุมาและนางกาไรกรรมเมยาร์ ส่วนที่ปราสาทบาเสธมีรูปพระวิษณุ 4 กรร่ายอยู่ด้วย เช่นเดียวกับหน้าบันทิศตะวันออกมณฑปปราสาทวัดเอก สันนิษฐานว่าเป็นภาพศิวนาฏราช 10 กร โดยมีรูปพระอุมา นางกาไรกรรมเมยาร์และพระวิษณุประกอบ³³

ศาสนสถานในดินแดนไทยล้วนมีภาพศิวนาฏราชเป็นภาพหลักสำคัญ เช่น ปราสาทหินพิมาย (ภาพที่ 195) ปราสาทพนมรุ้ง (ภาพที่ 196) ปราสาทนารายณ์เจงเวง และปราสาทสระกำแพงใหญ่ นอกจากนี้ยังพบในภาพสลักทับหลังของปราสาทศรีขรภูมิ³⁴ โดยยังคงลักษณะทางประติมานวิทยาอย่างเคร่งครัด และพบประดับในตำแหน่งด้านหน้าของศาสนสถานเสมอเช่นเดียวกับต้นแบบในประเทศกัมพูชา

ภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์

นารายณ์บรรทมสินธุ์เป็นภาพตอนที่พระนารายณ์บรรทมอยู่บนพญานาค มีดอกบัวและพระพรหมผุดจากพระนาภี แสดงถึงการที่พระองค์ทรงอวตารไปปราบยุคเข็ญและโลกได้ถูกทำลายลง โดยมีพระพรหมเป็นสัญลักษณ์ของการสร้างโลกขึ้นใหม่

ภาพสลักในตอนนี้พบประดับทั้งที่หน้าบันและทับหลังของศาสนสถาน ในศิลปะเขมรแบบคลังและบาปวน พระนารายณ์จะบรรทมตะแคงยกพระองค์ตั้งตรงขึ้นบนลำตัวของพญานาค ซึ่งมีลักษณะเหมือนนุรรมชาติ พระหัตถ์ถือศุภกา จักร สังข์และลูกประคำ ทรงมงกุฎกระบังหน้า โดยมีพระลักษมีและกมุเทวีประกอบเสมอ³⁵

³³ Bruno Dagens, "Etude Iconographique de Quelques Fondations de L'Epoque de Suryavarman I," *Art Asiatique* 17 (1968) : 199.

³⁴ ภาพพระศิวะที่เป็นประธานของศาสนสถาน สันนิษฐานว่าอาจเป็นภาพหน้าบันด้านทิศตะวันออกของปราสาทสต็อกก๊อกรม ซึ่งมีสภาพชำรุดแต่แสดงส่วนมือของเทพเจ้า 8 กรและเท้าของช้างในภาพคชาสูร นอกจากนี้ชิ้นส่วนหน้าบันโคปุระทิศตะวันออกยังแสดงรูปเท้าของบุคคลในท่าร่ายรำที่อาจหมายถึงศิวนาฏราช ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ราชพ บัณฑิต, "ปราสาทสต็อกก๊อกรม : ปราสาทเขมรทรงพุ่มแรกในประเทศไทย" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546), 66-69.

³⁵ หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, "พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี," *ศิลปากร* 10, 5 (มกราคม 2510): 40.

ภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ส่วนหนึ่งพบที่หน้าบันปราสาทวัดเอก (ภาพที่ 197) ปราสาทพนมจิซอร์ และทับหลังปราสาทพระวิหาร (ภาพที่ 198) นอกจากนี้ยังพบในภาพสลักทับหลังและหน้าบันของศาสนสถานในดินแดนไทยเช่น ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทสตึกก๊กอกรรม (ภาพที่ 199) ปราสาทเปือยน้อย (ภาพที่ 200) และปราสาทพนมรุ้ง เป็นต้น

ภาพที่ 197 ภาพขยายหน้าบันนารายณ์บรรทมสินธุ์ ปราสาทวัดเอก

ภาพที่ 198 ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ โคปุระชั้นที่ 3 ปราสาทพระวิหาร

ลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของภาพพระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในระยะต่อมา พระนารายณ์จะบรรทมอยู่บนสัตว์สี่เท้าลำตัวเป็นเกล็ดคล้ายมังกร และรูปพญานาคจะเริ่มหายไป³⁶ ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบต่อเนื่องในศาสนสถานสมัยนครวัดและบาเยน

³⁶ หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล, “พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี,” ศิลปากร 10, 5 (มกราคม 2510): 40.

ภาพที่ 199 หน้าบันนารายณ์บรรทมสินธุ์ ปราสาทสด๊กก๊อกธม

ที่มา : Asger Mollerup, *Sundial, Calendar and Khmer Temple Prasat Sdok Kok Thom* [Online],
accessed July 2009. Available from <http://www.thai-isan-lao.com/sdok-kok-thom.html>

ภาพที่ 200 ทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์ หน้าบันทิศตะวันออก ปราสาทประธานหลังกลาง ปราสาทเปือยน้อย

ลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่งคือเครื่องทรงของเทวบุคคลสวมกระบังหน้า และมงกุฎสามเหลี่ยมทรงกรวย อันเป็นรูปแบบสำคัญของเครื่องทรงสมัยนครวัด ส่วนใหญ่พบใน ภาพสลักรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ เช่นทับหลังที่โคปุระชั้น 3 ปราสาทพระวิหาร หน้าบันปราสาทวัด เอกและปราสาทพนมจิซอร์ นอกจากนี้ยังปรากฏในทับหลังรูปเทวบุคคลที่ปราสาทพนมวันด้วย

ลักษณะเครื่องทรงเช่นนี้พบในประติมากรรมลอยตัวสมัยบาปวนตอนปลาย โดยกระบังหน้ามีการประดับลวดลายมากขึ้นแต่มงกุฎทรงกรวยยังเป็นแบบเตี้ย ซึ่งในสมัยนครวัด

เครื่องทรงแบบนี้มีความนิยมมากขึ้นโดยมณฑลเป็นทรงกรวยสูง หรือบางครั้งเป็นชฎาทรงกระบอกสูงปลายด้านบนบานออกเล็กน้อย³⁷

ทั้งนี้เครื่องทรงในภาพนารายณ์บรรทมสินธุ์ที่ปราสาทเป็ยน้อย เป็นมณฑลทรงกรวยสูง และทรงผ้าถุงในศิลปะแบบนครวัด แต่รูปพญานาคยังคงเป็นแบบธรรมชาติอยู่มาก ลักษณะการผสมผสานรูปแบบศิลปะรุ่นเก่าเข้ากับรูปแบบใหม่เช่นนี้ เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่พบเสมอในงานประดับของศาสนสถานในดินแดนไทยดังที่ได้กล่าวไว้

ภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ

ภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณเป็นภาพสลักที่พบมากในทับหลังของกลุ่มปราสาทขนาดเล็กในดินแดนไทย และมักประดับบริเวณโคปุระทิศตะวันออก ภายในฉนวนหรือมุขปราสาทประธานทิศตะวันออก

ลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญแสดงรูปเทวบุคคลประทับนั่งชันเข่าในท่ามหาราชลีลาบนช้างสามเศียร หรือในบางกรณีก็มีเศียรเดียว พระหัตถ์ถือวัชระหรือดอกบัวอันเป็นสัญลักษณ์ของพระอินทร์³⁸

เป็นที่น่าสังเกตว่าลักษณะท่าทางของพระอินทร์ในทับหลังแบบบาปวนที่พบในดินแดนไทยยังคงมีอิทธิพลของศิลปะเกาะแกร์ซึ่งแสดงการเคลื่อนไหวอย่างมาก พบตัวอย่างในทับหลังจากกลุ่มศาสนสถานแถบจังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์ (ภาพที่ 201) และที่ปราสาทภูกาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด (ภาพที่ 202-203)

ภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณอีกแบบหนึ่งแสดงภาพที่มองเห็นช้างด้านข้าง (ภาพที่ 204-205) พบในทับหลังปราสาทสระกำแพงใหญ่และปราสาทบ้านพลวง คล้ายคลึงกับที่บรรณาลัยทิศเหนือของปราสาทพระวิหาร โดยเฉพาะที่ปราสาทบ้านพลวงพบ

³⁷ หม่อมเจ้า สุภัทราดิ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2539), 302.

³⁸ ทับหลังส่วนหนึ่งนิยมสลักเป็นรูปเทวบุคคลนั่งชันเข่าพระหัตถ์ถือดอกบัว กระบอง หรือในบางกรณีจะไม่ปรากฏวัชระในพระหัตถ์แต่จะวางพระหัตถ์บนเข่าที่ชันขึ้น ประกอบด้วยขุมเรือนแก้วและบัลลังก์เหนือหน้ากาล และอาจมีรูปสิงห์ประกอบโดยไม่มีภาพช้างเอราวัณ มีการตีความว่าหมายถึงพระอินทร์บนสิงห์หาสน์ เนื่องจากหน้ากาลมักจะถูกแสดงในความหมายของสิงห์หาสน์อันเป็นพาหนะของพระอินทร์เช่นเดียวกัน ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ปราสาทเขาพนมรุ้ง ศาสนบรรพตทั้งดงามที่สุดในประเทศไทย (สมุทรปราการ : สำนักพิมพ์เรือนบุญ, 2549), 308. และ หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, กัมพูชาราชลักษณ์ถึงศรีชัยวรมัน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, 2543), 20-34.

ประดับที่ทับหลังซุ้มประตูด้านทิศตะวันออกและทิศใต้ รวมถึงหน้าบันในปราสาทหลังเดียวกัน ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่ต่างไปจาก ศาสนสถานอื่น

ภาพที่ 201 ทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ซุ้มประตูทิศตะวันออก กู่พราหมณ์จำศีล นครราชสีมา

ภาพที่ 202 ทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ซุ้มประตูตะวันออกปราสาทประธาน ปราสาทกู่กาสิงห์

ภาพที่ 203 หน้าบันพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ปราสาทกู่กาสิงห์

ที่มา : กรมศิลปากร, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ. 2503-2504 (พระนคร : หจก.ศิวิล, 2510), รูปที่ 115.

ภาพที่ 204 ทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ชุ่มประตู่ตะวันตกออกปราสาทประธาน ปราสาทสระกำแพงใหญ่

ภาพที่ 205 หน้าบันพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ปราสาทพระวิหาร

ที่มา : Asger Mollerup, Sundial, Calendar and Khmer Temple Prasart Preah Vihear [Online],
accessed July 2009. Available from <http://www.thai-isian-lao.com/preah-vihear.html>

พัฒนาการสถาปัตยกรรมและงานประดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย

อาจกล่าวได้ว่างานประดับศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยเป็นการรับอิทธิพลต้นแบบมาจากศูนย์กลางที่เมืองพระนคร โดยมีลักษณะเฉพาะของการผสมผสานอิทธิพลจากศิลปะรุ่นเก่าที่ยังคงมีความนิยมต่อเนื่องในท้องถิ่น เจื่อนไขดังกล่าวทำให้งานประดับปราสาทแบบเขมรในไทยส่วนหนึ่งมีรูปแบบที่ต่างออกไปจากอิทธิพลต้นแบบ และมีองค์ประกอบนอกแบบแผนเข้ามาประกอบเสมอ

การศึกษาพบว่างานประดับที่เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบสถาปัตยกรรมได้แก่ฐาน บัวเชิงเรือนธาตุและงานประดับชั้นซ้อน มีการพัฒนารูปแบบสัมพันธ์กับสัดส่วนของปราสาทซึ่งเริ่มมีการปรับเปลี่ยนในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 โดยปรากฏในกลุ่มศาสนสถานทั้งในดินแดนไทยและประเทศกัมพูชา

สำหรับลวดลายประดับโดยเฉพาะทับหลังที่พบในศาสนสถานช่วงพุทธศตวรรษนี้มีรูปแบบที่หลากหลาย จำเป็นต้องพิจารณาแผนผังและองค์ประกอบสถาปัตยกรรมประกอบ ซึ่งจะช่วยในการกำหนดอายุสมัยการสร้างศาสนสถานและงานประดับเหล่านั้นชัดเจนมากยิ่งขึ้น

การนำผลการศึกษาพัฒนาการด้านสถาปัตยกรรมที่กล่าวไว้ในบทก่อนหน้าตรวจสอบกับรูปแบบทับหลังและงานประดับศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยพบประเด็นสำคัญดังนี้

ประการแรก ลักษณะพิเศษของรูปแบบทับหลังในกลุ่มที่ 1 ซึ่งมีอิทธิพลของงานประดับในศิลปะแบบเกาะแกร์-แปรรูป-บันทายศรี พบความนิยมต่อเนื่องตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในชุมชนโคราชปุระ ปักธงชัยและโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา สอดคล้องกับรูปแบบศาสนสถานที่กระจายอยู่ในพื้นที่ ได้แก่ปราสาทวัดปรังค์ทอง ปราสาทโนนกู่ ปราสาทเมืองแขก ปราสาทหินบ้านถนนหัก และปราสาทพะโคเป็นต้น

การศึกษาพบว่ารูปแบบแผนผังปราสาทและมณฑปของปราสาทเมืองแขกมีต้นแบบสำคัญจากปราสาทบันทายศรี และอาจกำหนดอายุในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 16 สอดคล้องกับหลักฐานจารึกที่พบในบริเวณศาสนสถานและงานประดับที่ปราสาทแห่งนี้ ซึ่งมีอิทธิพลศิลปะรุ่นเก่าผสมผสานเข้ากับศิลปะคลัง-บาปวน

โดยเฉพาะทับหลังอิทธิพลศิลปะเกาะแกร์ที่พบหลักฐานจำนวนหนึ่งเป็นการย้อนกลับไปใช้ลวดลายจากศิลปะยุคก่อน เนื่องจากได้มีการปรับสัดส่วนทับหลังให้เหมาะสมกับโครงสร้างกรอบประตูปราสาทอันเป็นรูปแบบที่พบทั่วไปในศาสนสถานช่วงพุทธศตวรรษที่ 16

การปรับแผนผังและสัดส่วนปราสาทที่เริ่มปรากฏขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 เมื่อตรวจสอบกับศาสนสถานในชุมชนใกล้เคียงเช่นที่ปราสาทพะโค พบการปรับสัดส่วนของบัวเชิงเรือนธาตุตามแบบแผนของปราสาทในระยะหลังแล้ว แต่ยังคงมีงานประดับชั้นซ้อนรูปปราสาทจำลองและทับหลังที่มีลวดลายจากศิลปะรุ่นเก่าร่วมอยู่ด้วย

ทับหลังชิ้นหนึ่งของปราสาทพะโคมีองค์ประกอบของลวดลายคล้ายกับทับหลังของปราสาทแปรรูปในประเทศกัมพูชา แต่มีลายประดับที่นิยมในปราสาทบันทายศรีเข้ามาประกอบและพบร่วมกับทับหลังแบบบาปวน

สัดส่วนของปราสาทและงานประดับที่ปราสาทพะโคจึงเป็นหลักฐานสำคัญที่ช่วยกำหนดอายุงานประดับที่พบในชุมชนแถบนี้ว่ายังคงมีความนิยมในศิลปะรุ่นเก่าอย่างต่อเนื่องมาจนถึงช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 อันแสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะในท้องถิ่นที่แตกต่างจากศาสนสถานร่วมสมัยในชุมชนอื่นๆ

อย่างไรก็ตามยังคงมีหลักฐานศิลปกรรมและงานประดับบางส่วนจากศาสนสถานในบริเวณชุมชนใกล้เคียง ซึ่งไม่สามารถตรวจสอบกับรูปแบบศาสนสถานได้เนื่องจากปราสาทหลายแห่งได้เสื่อมสภาพไปแล้ว แต่จากตำแหน่งที่ตั้งของศาสนสถานซึ่งใกล้กับเมืองเสมาและอำเภอบักธงชัย สันนิษฐานว่าอาจเกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในบริเวณนี้ ซึ่งพบหลักฐานจารึกและงานศิลปกรรมสมัยก่อนเมืองพระนคร และมีร่องรอยของการสร้างศาสนสถานในระยะแรกก่อนการขยายตัวของชุมชนในพุทธศตวรรษที่ 16

ประการที่ 2 ศาสนสถานในจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษซึ่งมีภูมิศาสตร์ติดต่อกับเมืองพระนครผ่านแนวเทือกเขาพนมดงรัก พบอิทธิพลของงานประดับในกลุ่มที่ 2 ซึ่งเป็นงานประดับในศิลปะคลังและบาปวนอย่างต่อเนื่อง สอดคล้องกับรูปแบบแผนผังและสัดส่วนสถาปัตยกรรมที่พบว่าเริ่มมีการปรับเปลี่ยนในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16

งานประดับศิลปะคลังและบาปวนที่เผยแพร่เข้ามาในชุมชนเหล่านี้ มีรูปแบบที่คล้ายคลึงกับต้นแบบในประเทศกัมพูชามาก โดยเฉพาะรูปแบบผสมของทับหลังศิลปะคลังและบาปวนมีความนิยมในท้องถิ่น พบในกลุ่มปราสาทเมืองต่ำและปรางค์น้อยในบริเวณปราสาทพนมรุ้ง

การศึกษาพบว่าองค์ประกอบของชุดฐานปราสาทหลังกลางของปราสาทเมืองต่ำและงานประดับชั้นซ้อนรูปนาคปากของปรางค์น้อย สามารถเปรียบเทียบได้กับกลุ่มปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และช่วยสนับสนุนข้อสันนิษฐานที่ว่าทับหลังศิลปะคลังและบาปวนในกลุ่มนี้อาจเป็นการเผยแพร่เข้ามาพร้อมกันในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ตามที่นักวิชาการได้กล่าวไว้

ประการต่อมา การเปรียบเทียบรูปแบบทับหลังและหน้าบันของปราสาทพระวิหาร กับโคปุระปราสาทสระกำแพงใหญ่ พบความสัมพันธ์ด้านรูปแบบศิลปกรรมที่อาจเกี่ยวข้องกับหลักฐานจารึก ซึ่งกล่าวถึงการสถาปนาปราสาทสระกำแพงใหญ่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และคงเป็นช่วงเวลาเดียวกับการก่อสร้างปรับปรุงบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ของปราสาทพระวิหาร อันเป็นการสนับสนุนการตีความจารึกปราสาทพระวิหารกับความสัมพันธ์ของชุมชนโดยรอบในจังหวัดศรีสะเกษได้อีกประการหนึ่ง

การศึกษายังได้พบประเด็นที่น่าสนใจว่ารูปแบบแผนผังของปราสาทหินพิมายที่สถาปนาขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 มีลักษณะสำคัญที่ถ่ายทอดมาจากปราสาทพระวิหาร ทั้งรูปแบบแผนผัง ระเบียบชุดฐาน และลวดลายประดับชุดฐาน แต่ได้มีการขยายสัดส่วนผังแบบเพิ่มมุมและประดับชั้นซ้อนด้วยนาคปัก ซึ่งสืบเนื่องมาจากการพัฒนารูปแบบของปราสาทในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ปราสาทตาเมือนธมและปราสาทสดีดักก็อกรม

นอกจากนี้รูปแบบแผนผังของปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง มีพัฒนาการด้านสถาปัตยกรรมสำคัญที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษนี้ ซึ่งสามารถเชื่อมโยงเปรียบเทียบไปยังปราสาทนครวัดและศาสนสถานหลายแห่งที่เมืองพระนคร

ประการสุดท้าย แบบแผนของปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ได้พบต่อเนื่องในกลุ่มศาสนสถานบริเวณชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมาย สัมพันธ์กับแนวโน้มการขยายตัวของชุมชนอารยธรรมเขมรจากบริเวณเทือกเขาพนมดงรักขึ้นไปยังพื้นที่ตอนบนของภูมิภาคตามที่นักวิชาการได้ศึกษาไว้

ศาสนสถานที่กระจายอยู่ในพื้นที่ได้แก่ปราสาทภูพราหมณ์จำศีล ปราสาทนางสีดา และปราสาทปรางค์กู่ โดยมีพื้นที่ติดต่อกับชุมชนปราสาทเป็อยน้อยในจังหวัดขอนแก่น ปราสาทกู่สวนแตงในจังหวัดบุรีรัมย์ และกู่น้อยในจังหวัดมหาสารคาม รูปแบบศิลปกรรมและงานประดับที่พบในศาสนสถานเหล่านี้จัดเป็นศิลปะบาปวน และพบการผสมผสานรูปแบบงานประดับศิลปะนครวัดที่ปราสาทเป็อยน้อย และปราสาทกู่สวนแตง

แผนผังและสัดส่วนของปราสาทเป็อยน้อยจัดเป็นรูปแบบที่พัฒนาขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แต่ยังคงพบงานประดับชั้นซ้อนรูปปราสาทจำลองร่วมอยู่ด้วย การกำหนดอายุศาสนสถานแห่งนี้จากรูปแบบสถาปัตยกรรมและงานประดับ สันนิษฐานว่าอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17

หลักฐานศิลปกรรมสำคัญอีกส่วนหนึ่งคือทับหลังจากปราสาทกุสุวันเตง มีรูปแบบศิลปกรรมที่นักวิชาการกำหนดอายุให้เป็นงานรุ่นหลังกว่าที่ปราสาทหินพิมาย โดยจัดอยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18

อย่างไรก็ตามรูปแบบแผนผังของปราสาทกุสุวันเตงมีสัดส่วนมาตรฐานและการขยายมุนหน้าของปราสาทประธานหลังกลางคล้ายกับปราสาทสระกำแพงใหญ่ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าแบบแผนของปราสาทที่พัฒนาขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 คงมีการสร้างต่อเนื่องในพุทธศตวรรษต่อมาและอาจสืบเนื่องไปถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ตามที่นักวิชาการได้กล่าวไว้

ทั้งนี้ช่วงเวลาดังกล่าวได้พบหลักฐานจารึกอโรคยศาลเผยแพร่เข้ามาสู่เมืองพิมายและจังหวัดบุรีรัมย์แล้ว รูปแบบสถาปัตยกรรมและงานประดับที่พบในชุมชนเหล่านี้จึงอาจจัดเป็นรูปแบบระยะสุดท้ายก่อนการปรับเปลี่ยนไปสู่วัฒนธรรมพุทธศาสนamahayana ในสมัยบายน

บทที่ 6

สรุปผลการศึกษา

สถาปัตยกรรมและงานประดับปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทย

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17

แผนผังศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 มีแนวคิดจากรูปจำลองของจักรวาลในศาสนาฮินดูที่เผยแพร่มาจากเมืองพระนคร และปรับให้สอดคล้องกับภูมิประเทศและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน โดยมีองค์ประกอบสำคัญคือศาสนสถานและบาราย

การวางผังศาสนสถานส่วนใหญ่เป็นแบบศูนย์กลางประกอบด้วยแกนหลักและแกนรองซึ่งตั้งฉากกัน โดยมีจุดศูนย์กลางเป็นที่ตั้งของปราสาทประธาน สัมพันธ์กับองค์ประกอบที่กำหนดขอบเขตของศาสนสถานอื่นได้แก่กำแพงแก้ว ระเบียงคด โคปุระและสระน้ำล้อมรอบ อีกรูปแบบหนึ่งเป็นการวางผังแบบแนวแกนที่เน้นเฉพาะแนวแกนหลักเพียงแกนเดียวในแผนผังแบบปราสาทเมืองแขก ซึ่งมีต้นแบบจากแผนผังปราสาทหมากแข้งและปราสาทบันทายสีรี

แผนผังและสัดส่วนปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา มีการพัฒนาความสูงและรูปทรงโดยรวม ด้วยการปรับชุดฐานปราสาทให้สูงขึ้นหรือเพิ่มจำนวนชุดฐานรองรับปราสาท โดยเฉพาะส่วนชั้นซ้อนซึ่งเปลี่ยนจากการประดับด้วยปราสาทจำลองเป็นนาคปักเพื่อความกลมกลืนของรูปทรงปราสาทโดยรวมมากยิ่งขึ้น

การศึกษาพบว่าพัฒนาการของปราสาทแบบเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษนี้ สัมพันธ์กับรูปแบบงานประดับสถาปัตยกรรมในส่วนฐาน บัวเชิงเรือนธาตุ และงานประดับชั้นซ้อน โดยมีลักษณะสำคัญที่เชื่อมโยงไปยังกลุ่มปราสาทสมัยนครวัดและบายนกล่าวคือ

ประการแรก การปรับแผนผังปราสาทเริ่มปรากฏขึ้นในกลุ่มศาสนสถานช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมรับกับมุข 4 ด้าน โดยมีมุมประธานเป็นมุมใหญ่และมีมุขย่อยด้านละ 2 มุขขนาดมุขประธาน และขยายสัดส่วนด้วยการเพิ่มมุขย่อยด้านละ 3 มุมที่ปราสาทตาเมือนธม ซึ่งจะปรากฏต่อเนื่องในแผนผังปราสาทสมัยนครวัด

โดยเฉพาะปราสาทที่มีขนาดใหญ่เป็นพิเศษอย่างปราสาทหินพิมายและปราสาทนครวัด ส่งผลให้ชั้นหลังคาปราสาทมีมุลยอยและงานประดับเพิ่มมากตามไปด้วย

แนวโน้มสำคัญคือการขยายขนาดความกว้างของมุขปราสาท ปรากฏขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และพัฒนาไปยังพุทธศตวรรษที่ 17 โดยมีตัวอย่างสำคัญที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่และสืบเนื่องไปยังปราสาทกุสุวันแดง ปราสาทประธานหลังกลางที่มีมุขด้านหน้า มีการขยายพื้นที่มุขหน้าให้มีความกว้างมากขึ้นด้วยการก่อมูขย่นออกมาจากมูมประธานเรือนธาตุ และพบว่าจะมีการพัฒนาต่อมาในแผนผังปราสาทสมัยนครวัด ด้วยการขยายขนาดของมุขจนมีความกว้างเท่ากับเรือนธาตุปราสาท

การปรับสัดส่วนมุขปราสาทมีผลต่อการเพิ่มองค์ประกอบที่เรียกว่า “หลังคาปีกนก” เชื่อมติดกับมุขปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งพบต่อมาในแผนผังปราสาทสมัยนครวัดและบายน โดยการขยายขนาดมุขทั้ง 4 ด้านจนเต็มความกว้างของเรือนธาตุ และมีแนวลาดบัวที่มุขปราสาทและหลังคาปีกนกเชื่อมต่อกันโดยรอบ เรือนธาตุปราสาทจึงเหมือนถูกแบ่งออกเป็นหลายชั้นและตกแต่งด้วยงานประดับผนังจำนวนมาก เกิดเป็นระเบียบแบบแผนใหม่ของปราสาทในระยะนี้

การศึกษาได้พบประเด็นสำคัญว่ากลุ่มปราสาทประธานที่เชื่อมต่อด้วยมณฑปด้านหน้าซึ่งนิยมสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษนี้ มีแผนผังต่างกัน 2 รูปแบบคือ แบบแรก เป็นการขยายมุขปราสาทต่อเนื่องกับมณฑป โดยมีต้นแบบสำคัญที่ปราสาทพระวิหาร และพัฒนาไปยังปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทเหล่านี้มีแนวโน้มการเพิ่มความสูงของปราสาทประธานและลดความสำคัญของมณฑปลงจนคล้ายกับว่ามณฑปเป็นส่วนหนึ่งของมุขปราสาท

แบบที่ 2 เป็นการเชื่อมต่อปราสาทและมณฑปด้วยฉนวน แบบปราสาทตาเมือนธมและปราสาทพนมวัน แผนผังรูปแบบนี้มีความยาวมากกว่าแบบแรกคล้ายกับการตั้งอาคารสองหลังต่อเนื่องกัน ซึ่งการศึกษาเชื่อว่าแผนผังทั้งสองแบบมีการพัฒนาสืบเนื่องไปยังกลุ่มศาสนสถานสมัยนครวัดที่เมืองพระนคร โดยเฉพาะแผนผังแบบที่ 2 มีความเรียบง่ายกว่าและพบในศาสนสถานหลายแห่งเช่นที่ปราสาทธมมานนท์ ปราสาทบันทายสำเหร์ และปราสาทปัตตเวียเป็นต้น

ประการที่ 2 การเพิ่มความสูงปราสาทเกี่ยวข้องกับการปรับสัดส่วนชุดฐาน ซึ่งเริ่มปรากฏในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ในกลุ่มปราสาทอิฐและปราสาทหินทรายที่มีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า ด้วยการเพิ่มความสูงของฐานหรือเพิ่มจำนวนชุดฐานรองรับปราสาท

โดยทั่วไปแล้วปราสาทอิฐที่มีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีซุ้มประตูทางเข้าด้านเดียวอีก 3 ด้านเป็นประตูหลอกมักมีข้อจำกัดในการขยายสัดส่วน การเพิ่มความสูงจึงนิยมใช้การเพิ่มจำนวนชุดฐานปราสาทเป็น 3 ฐาน

ตัวอย่างการการปรับชุดฐานพบที่ปราสาทหลักกลางที่มีมุขด้านหน้าของปราสาทสระกำแพงใหญ่ ซึ่งการเพิ่มชุดฐานยังช่วยให้การไล่ระดับความสูงเรือนธาตุและมุขลงตัวมากขึ้น ปราสาทและมุขหน้าตั้งอยู่บนชุดฐาน 2 ชั้น ประกอบด้วยฐานไพทีและฐานรองรับปราสาท โดยมีฐานเขียงหนุนเรือนธาตุปราสาทอีกชั้นหนึ่ง

สำหรับกลุ่มปราสาทที่เชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้า พบว่ามีการปรับชุดฐานจากการสร้างปราสาทและมณฑปบนฐานเดียวกันแบบปราสาทบันทายศรีและปราสาทเมืองแขก มาเป็นการสร้างอาคารทั้งสองบนฐานต่างระดับแบบปราสาทตาเมือนธม และมีการเพิ่มฐานอีกชั้นหนึ่ง หนุนเรือนธาตุปราสาทแบบปราสาทพนมวันและปราสาทพนมรุ้ง ซึ่งให้ผลในการไล่ระดับความสูงของอาคาร

แนวโน้มสำคัญคือการสร้างให้ฐานปราสาทและมณฑปมีระดับความสูงที่ต่างกันมากยิ่งขึ้น หลักฐานสำคัญจากการตรวจสอบภาพลายเส้นของปาร์เมงติเยร์ (Parmentier H.) กับสภาพปัจจุบันของปราสาทพระวิหาร พบว่าปราสาทประธานมีผังรูปกากบาทมีมุขลด 2 ชั้น ต่อเนื่องกับมณฑปด้านหน้า โดยฐานปราสาทและมณฑปมีความสูงต่างระดับอย่างชัดเจน และเป็นต้นแบบของปราสาทหินพิมาย โดยเรือนธาตุปราสาทและมุขลดชั้นที่ 1 ตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน และลดระดับมาเป็นฐานมุขลดชั้นที่ 2 ซึ่งมีความสูงในระดับเดียวกับฐานมณฑปตามลำดับ

ระเบียบชุดฐานเช่นนี้เป็นองค์ประกอบสำคัญของปราสาทสมัยนครวัดที่สืบเนื่องไปยังปราสาทมมมานนท์และปราสาทบันทายสำหรับ ปราสาทเหล่านี้มีเรือนธาตุและชั้นซ้อนที่มีความสูงเพิ่มขึ้น สอดคล้องกับพัฒนาการสถาปัตยกรรมในระยะนี้ที่นักวิชาการได้ตั้งข้อสังเกตไว้

ประการที่ 3 การปรับเปลี่ยนงานประดับในส่วนชั้นซ้อนจากปราสาทจำลองเป็นนาคปากซึ่งเริ่มมีขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ สอดคล้องกับการเพิ่มความสูงของเรือนธาตุและชั้นซ้อน ทำให้งานประดับมีการปรับให้รับกับรูปทรงปราสาทมากยิ่งขึ้น การสร้างให้นาคปากมีความโค้งเอียงจึงเป็นการช่วยเน้นให้เกิดเส้นโค้งของชั้นหลังคาปราสาทมากขึ้น

ประกอบกับมุมของชั้นหลังคาปราสาทโดยเฉพาะปราสาทอิฐมักมีพื้นที่จำกัด การประดับด้วยปราสาทจำลองขนาดใหญ่และมีความสูงมาก ทำให้ต้องมีการสกัดเนื้อหินด้านหลัง

ออกจำนวนมากสำหรับติดตั้งเพื่อเข้ามบบนชั้นหลังคา และมักตกหล่นลงมาได้ง่ายเมื่อปราสาททรุดตัว

การปรับเปลี่ยนงานประดับชั้นซ้อนเป็นนาคปักพบหลักฐานในกลุ่มศาสนสถานช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทน้อยพนมรุ้ง ปราสาททูกาสิงห์ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทสตึกก็อกรรม และพบต่อเนื่องในปราสาทช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ที่ปราสาท กุสวณแดง และปราสาทพนมรุ้ง งานประดับรูปนาคปักยังเหมาะสมอย่างยิ่งกับสัดส่วนปราสาทขนาดใหญ่ของปราสาทหินพิมาย ทำให้รูปทรงส่วนบนของปราสาทเป็นทรงพุ่มลดความสูงของชั้นซ้อนซึ่งมีสัดส่วนที่สูงกว่าเรือนธาตุให้ดูกลมกลืนกันมากยิ่งขึ้น

ทั้งนี้รูปทรงชั้นซ้อนทั้ง 5 ชั้นของปราสาทหินพิมายมีขนาดลดหลั่นกันขึ้นไปคล้ายกับปราสาทพนมรุ้ง แต่มีรูปทรงต่างออกไปจากชั้นซ้อนของปราสาทนครวัดซึ่งเป็นทรงโค้งสูง หรือที่นักวิชาการเรียกว่าทรง”ดอกบัวตูม”

ความแตกต่างเล็กน้อยของรูปทรงชั้นซ้อนปราสาทในสมัยนครวัดเช่นนี้ พบในศาสนสถานหลายแห่งที่เมืองพระนคร เช่นที่ปราสาทบันทายสำเหร่ ซึ่งพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงฐานและชั้นซ้อนคล้ายคลึงกับปราสาทหินพิมาย ในขณะที่ศาสนสถานร่วมสมัยเช่นปราสาทธมมานนท์ ปราสาทเจ้าสายเทวดา และปราสาทปัตเตียมีรูปทรงชั้นซ้อนแบบปราสาทนครวัด

อย่างไรก็ตามศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยส่วนใหญ่พบปราสาทที่ประดับด้วยนาคปักและปราสาทที่ประดับด้วยปราสาทจำลองในศาสนสถานเดียวกัน บางแห่งยังคงใช้งานประดับด้วยปราสาทจำลองแม้ว่าได้มีการปรับสัดส่วนฐานและเรือนธาตุปราสาทตามแบบแผนของปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แล้วก็ตาม ซึ่งสาเหตุหนึ่งเชื่อว่าเป็นอิทธิพลของศิลปะรุ่นเก่าที่สืบทอดมาจากชุมชนใกล้เคียง

ประการที่ 4 การปรับปรุงแผนผังและรูปทรงปราสาทตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ทั้งในปราสาทศูนย์กลางขนาดใหญ่และปราสาทประจำชุมชนขนาดเล็กในดินแดนไทย แสดงให้เห็นการผสมผสานและแลกเปลี่ยนระหว่างรูปแบบที่พบในประเทศกัมพูชาและไทย

โดยเฉพาะการถ่ายทอดรูปแบบระหว่างชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทำให้เกิดการสร้างปราสาทแบบเขมรในท้องถิ่นที่ต่างไปจากรูปแบบที่ปรากฏในเมืองพระนครในช่วงเวลาเดียวกัน และเป็นเงื่อนไขสำคัญของการสร้างงานศิลปกรรมที่มีลักษณะเฉพาะ

การนำผลการศึกษาด้านพัฒนาการสถาปัตยกรรมตรวจสอบกับงานระดับพบว่ามี ความสอดคล้องกัน ช่วยให้การกำหนดอายุศาสนสถานในท้องถิ่นมีความชัดเจนยิ่งขึ้น การศึกษา พบว่างานระดับศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษนี้แบ่งออกเป็น 2 รูปแบบหลักคือ กลุ่มแรก เป็น งานระดับที่มีอิทธิพลศิลปะรุ่นเก่าผสมผสาน โดยเฉพาะรูปแบบทับหลังที่มีอิทธิพลศิลปะเกาะ แกร์-แปรรูป-บันทายศรี ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีลักษณะเฉพาะของลวดลายประดับ กลุ่มที่ 2 คือรูปแบบทับ หลังอิทธิพลศิลปะคลัง-บาปวน ซึ่งคล้ายคลึงกับต้นแบบในประเทศกัมพูชา

ศาสนสถานที่พบงานระดับเหล่านี้ตั้งอยู่ในชุมชนที่มีความสัมพันธ์กัน และอาจแบ่ง ออกเป็น 3 บริเวณได้แก่ ชุมชนเมืองเสมา-โคราชประ-ปักธงชัย ทางทิศใต้และทิศตะวันตกเฉียงใต้ ของเมืองพิมาย ซึ่งพบหลักฐานจารึกและงานศิลปกรรมตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร และมีการ ขยายตัวของชุมชนร่วมสมัยกับชุมชนในบริเวณที่ 2 แถบเทือกเขาพนมดงรักซึ่งมีภูมิศาสตร์ติดต่อกับประเทศกัมพูชา

อีกบริเวณหนึ่งคือกลุ่มชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมาย เกิดจากการขยายตัวของ ชุมชนทางตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นไปทางตอนเหนือ โดยมีการตั้งถิ่นฐานและ สร้าง ศาสนสถานตลอดช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16-18 และพบหลักฐานทับหลังศิลปะบาปวน และศิลปะนครวัดร่วมกันในศาสนสถาน

แนวโน้มการกำหนดอายุสมัยศาสนสถานและงานประดับปราสาทแบบเขมร ในดินแดนไทย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าอารยธรรมเขมรจากศูนย์กลางที่เมืองพระนคร ได้ผสมผสานเข้ากับพื้นฐานทางสังคมที่หลากหลายของชุมชนในดินแดนไทย ซึ่งพบการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่ สมัยก่อนประวัติศาสตร์และพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองร่วมสมัยกับวัฒนธรรมทวารวดี หลักฐาน สำคัญส่วนหนึ่งมาจากจารึกที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ของภูมิภาคนี้ ซึ่งกล่าวถึง กลุ่มคนชั้นสูงในท้องถิ่นที่มีบทบาทในการสร้างชุมชนและงานศิลปกรรมของตนเอง

อิทธิพลศิลปกรรมเขมรในดินแดนไทยจึงเป็นการเผยแพร่เข้ามาตามวิวัฒนาการของศิลปะ ที่เมืองพระนคร และได้ผสมผสานกับรูปแบบศิลปะในยุคก่อนที่แพร่หลายในพื้นที่ทำให้เกิดการ สร้างสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับที่มีลักษณะเฉพาะ

การศึกษาที่ผ่านมาได้กล่าวถึงรูปแบบสถาปัตยกรรมและงานประดับในท้องถิ่น ซึ่ง สามารถเปรียบเทียบเชื่อมโยงกับงานศิลปกรรมประเภทเดียวกันในประเทศกัมพูชา และพบว่า หลายแห่งมีงานประดับที่แตกต่างออกไปจากศาสนสถานร่วมสมัย ลักษณะเช่นนี้ทำให้งาน

ศิลปกรรมที่พบในดินแดนไทยส่วนหนึ่งเป็นงานที่สร้างขึ้นในชุมชนโดยไม่ได้เป็นการถ่ายทอดรูปแบบมาจากเมืองพระนครอย่างเคร่งครัด แต่มีการผสมผสานเข้ากับค่านิยมในแต่ละชุมชน

รูปแบบแผนผังของปราสาทในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 และงานประดับในศิลปะบาปวนได้พบต่อเนื่องในภูมิภาคเป็นเวลายาวนาน จนกระทั่งการสร้างปราสาทประจำอโรคยศาลสมัยบายบแผ้วแพร่เข้ามาสู่ชุมชนในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18

ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวทำให้การกำหนดอายุศาสนสถานและงานศิลปกรรมในพุทธศตวรรษนี้แตกต่างจากที่เมืองพระนคร ซึ่งนักวิชาการได้กล่าวไว้ว่ามีการคาบเกี่ยวของช่วงเวลาในรูปแบบศิลปกรรมจากศูนย์กลางแผ้วแพร่เข้ามาในพื้นที่

การศึกษาพบว่ารูปแบบศิลปกรรมในช่วงพุทธศตวรรษนี้เป็นการผสมผสานรูปแบบงานประดับศิลปะคลังและบาปวนซึ่งพบทั่วไปในศาสนสถานที่กระจายอยู่ในภูมิภาค โดยเฉพาะลวดลายทับหลังที่มีอิทธิพลศิลปะคลัง-บาปวน และการผสมผสานลวดลายทับหลังทั้งสองแบบเข้าด้วยกัน อันเป็นที่มาของข้อสันนิษฐานของนักวิชาการที่ว่ารูปแบบทั้งหมดอาจเป็นการแผ้วแพร่เข้ามาพร้อมกันช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16

รูปแบบศาสนสถานและงานประดับอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งมีพัฒนาการในช่วงเวลาคาบเกี่ยวกันพบในบริเวณชุมชนทางทิศใต้และทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองพิมาย บริเวณเมืองโคราชบุรีระ-ปักธงชัย พบอิทธิพลศิลปะเกาะแกร์-แปรรูป-บันทายศรีควบคู่ไปกับศิลปะคลัง-บาปวนตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 16

ลักษณะที่ต่างออกไปของลวดลายสถาปัตยกรรมและงานประดับที่พบในชุมชนนี้ อาจมีที่มาจากวัฒนธรรมดั้งเดิมตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร ซึ่งนักวิชาการสันนิษฐานว่ามีการเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมเข้าสู่ภูมิภาคนี้ผ่านเส้นทางโบราณจากจังหวัดสระแก้ว ชุมชนปักธงชัย และครบุรีไปยังชุมชนโคราชบุรีระ

อิทธิพลศิลปะบาปวนและรูปแบบสถาปัตยกรรมที่พัฒนาขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ยังคงปรากฏอยู่อย่างต่อเนื่องควบคู่ไปกับศิลปะนครวัดในชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมายซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกับและชุมชนในจังหวัดขอนแก่นและบุรีรัมย์ สันนิษฐานว่ามีศาสนสถานและงานศิลปกรรมสร้างขึ้นในชุมชนแถบนี้มาจนถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่หลักฐานจารึกและการสร้างปราสาทประจำอโรคยศาลในศาสนาพุทธมหายานแผ้วแพร่เข้ามาในชุมชนแถบจังหวัดบุรีรัมย์และเมืองพิมาย ดังนั้นรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปะแบบบาปวนและนครวัดในชุมชนนี้จึงอาจจัดเป็นรูปแบบระยะสุดท้ายก่อนการขยายตัวของชุมชนและการสร้าง อโรคยศาลขึ้นไปทางทิศเหนือของภูมิภาคในเวลาต่อมา

พัฒนาการสถาปัตยกรรมและงานประดับแบบท้องถิ่น กับความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์ของชุมชนอารยธรรมเขมรในดินแดนไทย

อาจกล่าวได้ว่าพัฒนาการสถาปัตยกรรมและงานประดับในท้องถิ่นเกิดขึ้นจากการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิมายและชุมชนแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลกับศูนย์กลางที่เมืองพระนคร ซึ่งปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร โดยเฉพาะบริเวณรอบเมืองพิมายและชุมชนทางทิศใต้และทิศตะวันตกซึ่งเป็นแหล่งเกลือสินเธาว์และแร่โลหะ มีการอยู่อาศัยของกลุ่มคนมาเป็นเวลายาวนานและพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองที่รับวัฒนธรรมพุทธศาสนาเถรวาท

เมื่อเกิดการสร้างศาสนสถานไศวนิกายจากเมืองพระนครเผยแพร่เข้ามาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ชุมชนต่างๆในภูมิภาคก็พัฒนาขึ้นพร้อมกับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนใหม่ตามเส้นทางติดต่อไปยังเมืองพระนครในแนวเทือกเขาพนมดงรัก

เส้นทางสำคัญที่นักวิชาการหลายท่านกล่าวถึงคือเส้นทางจากปราสาทตาเมือนธมไปยังเขาพนมรุ้ง-เมืองต่ำและเชื่อมต่อไปยังเมืองพิมาย โดยผ่านชุมชนขนาดเล็กในอำเภอนางรอง บ้านฝ้าย และนางรองในจังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งเป็นเส้นทางหลักที่เข้าสู่เมืองพระนครและมีการสร้างธรรมศาลาขึ้นตามชุมชนต่างๆในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

อีกเส้นทางหนึ่งเชื่อมต่อชุมชนโคราชปุระกับชุมชนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ที่อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดสระแก้ว ซึ่งเชื่อว่าเป็นเส้นทางของการเข้ามาของอารยธรรมเขมรในระยะแรกทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเข้าสู่ชุมชนลุ่มแม่น้ำมูล

การสร้างชุมชนและศาสนสถานเหล่านี้ตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ทำให้เกิดการสะสมความเจริญขึ้นในท้องถิ่น การศึกษาที่ผ่านมาพบความสัมพันธ์ของชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงซึ่งส่วนหนึ่งเกิดจากการขยายถิ่นฐานจากทางตอนล่างขึ้นสู่ตอนบนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามที่นักวิชาการได้กล่าวไว้

ศูนย์กลางสำคัญช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ได้แก่ชุมชนแถบเทือกเขาพนมดงรัก บริเวณปราสาทพระวิหาร ซึ่งมีการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่มาเป็นเวลายาวนาน การศึกษาพบว่าปราสาทพระวิหารมีรูปแบบศิลปกรรมที่สามารถเปรียบเทียบกับปราสาทสระกำแพงใหญ่ ที่สถาปนาขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 โดยข้าราชการชั้นสูง ซึ่งจารึกปราสาทพระวิหาร

กล่าวถึงว่าเป็นคนท้องถิ่นที่มีถิ่นฐานและเครือญาติในแถบนี้ และอาจรวมถึงชุมชนปราสาทสระ
กำแพงใหญ่ที่ตั้งอยู่ห่างออกไปทางทิศเหนือในจังหวัดศรีสะเกษ¹

ศูนย์กลางอีกแห่งหนึ่งสันนิษฐานว่าอยู่ในบริเวณชุมชนพนมรุ้ง-เมืองต่ำซึ่งเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีเขาพนมรุ้ง เขาพระอังคาร และเขาปลายบัดเป็นภูมิประเทศที่สำคัญ และเป็นชุมชนที่ติดต่อกับเมืองพระนครในแนวเทือกเขาพนมดงรัก

สถาปัตยกรรมและงานประดับที่สร้างสรรคขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษนี้ยังแสดงถึงความสำคัญของชุมชนและผู้ปกครองท้องถิ่นที่เป็นเครือญาติและข้าราชการชั้นสูงที่มีบทบาทในราชสำนักเขมร โดยเฉพาะศูนย์กลางของภูมิภาคซึ่งสถาปนาขึ้นต่อมาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ที่ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้งในบริเวณที่เคยเป็นศาสนสถานดั้งเดิมของชุมชน

ความสำคัญของเมืองพิมายและชุมชนโดยรอบจากการเป็นจุดเชื่อมต่อกับบ้านเมืองในภาคกลาง ภาคตะวันออก รวมถึงชุมชนปราสาทพนมรุ้ง-เมืองต่ำในอดีต อาจเป็นสาเหตุหนึ่งของการสร้างศาสนสถานขนาดเล็กที่กระจายอยู่ในพื้นที่ ซึ่งมีการผสมผสานรูปแบบศิลปกรรมและพัฒนารูปแบบในท้องถิ่น โดยเฉพาะการรับอิทธิพลศิลปะคลัง-บาปวนและการผสมผสานกับศิลปะรุ่นเก่าที่แพร่หลายมาก่อนซึ่งปรากฏตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ในกลุ่มศาสนสถานทางทิศใต้และทิศตะวันตกของเมืองพิมาย

พัฒนาการสถาปัตยกรรมที่มีมาอย่างต่อเนื่องในดินแดนไทยยังให้อิทธิพลต่อรูปแบบที่พบในเมืองพระนคร ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าเป็นอิทธิพลศิลปกรรมที่ย้อนกลับไปเผยแพร่ที่เมืองพระนครโดยมีต้นแบบจากศูนย์กลางที่พิมายและพนมรุ้ง อันเป็นการสร้างสัญลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมของราชวงศ์มหิธรปุระ

อย่างไรก็ตามการศึกษาพบว่าทั้งแผนผังและสัดส่วนชั้นซ้อนที่พัฒนาต่อเนื่องในกลุ่มปราสาทที่เมืองพระนคร เป็นการผสมผสานสัดส่วนของปราสาทหินพิมายและปราสาทนครวัดเข้าด้วยกัน โดยมีพื้นฐานมาจากการปรับเปลี่ยนรูปแบบแผนผังปราสาทในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่

¹ งานประดับจากศาสนสถานที่พบเพิ่มเติมในระยะหลัง เช่นทับหลังจากปราสาทบ้านธาตุ จังหวัดศรีสะเกษ มีองค์ประกอบของภาพคล้ายกับภาพสลักหน้าบันโคปุระปราสาทพระวิหาร เป็นอีกหลักฐานหนึ่งที่ช่วยสนับสนุนข้อสันนิษฐานว่าหมู่บ้านที่จารึกปราสาทพระวิหารระบุว่าเป็นศรีสุภุมมา ก่าสเดจ ได้รับพระราชทานนามใหม่เป็น “กูรูเกษตร” อาจอยู่ในบริเวณจังหวัดศรีสะเกษ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ชินณวุฒิ วิทยาลัย, “ทับหลังพบใหม่ที่บ้าน(ธาตุ)ปราสาท ศรีสะเกษ,” **เมืองโบราณ** 35, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2552) : 128-133.

16 อันแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบสถาปัตยกรรมในสองภูมิภาคที่มีมาตลอดช่วงพุทธศตวรรษนี้

ข้อเสนอแนะ

การศึกษารูปแบบแผนผังศาสนสถานในประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ในงานวิจัยนี้ เป็นการขยายผลจากการศึกษาสถาปัตยกรรมเขมรที่เมืองพระนครซึ่งนักวิชาการหลายท่านได้นำเสนอไว้ ผลการศึกษาที่ผ่านมาสามารถจัดกลุ่มรูปแบบและเชื่อมโยงเปรียบเทียบกับศาสนสถานในประเทศกัมพูชา และพบว่า การปรับแผนผังและสัดส่วนสถาปัตยกรรมที่สำคัญเกิดขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 อันเป็นพื้นฐานของสถาปัตยกรรมเขมรที่พัฒนาขึ้นในพุทธศตวรรษต่อมาทั้งในดินแดนไทยและเมืองพระนคร

แผนผังและสัดส่วนสถาปัตยกรรมช่วงพุทธศตวรรษนี้สามารถตรวจสอบกับการกำหนดอายุลวดลายประดับศาสนสถานได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะปราสาทประจำชุมชนขนาดเล็กในดินแดนไทยส่วนใหญ่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมและงานประดับในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งเกิดจากวัฒนธรรมดั้งเดิมและการรับอิทธิพลทางศิลปกรรมระหว่างชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้เคียง

ความสัมพันธ์ของรูปแบบศิลปกรรมส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับการขยายตัวของชุมชน ซึ่งนอกจากแผนผังและองค์ประกอบของเมืองและศาสนสถานที่บอกได้ถึงการพัฒนาวัฒนธรรมแล้ว ข้อมูลทางโบราณคดีและมนุษยวิทยาในชุมชนเหล่านี้จึงมีความสำคัญต่อการขยายผลเรื่อง การตั้งถิ่นฐานและความสัมพันธ์ของชุมชนในภูมิภาค

อย่างไรก็ตามการศึกษารูปแบบศาสนสถานในช่วงพุทธศตวรรษนี้จำเป็นต้องมีการวิเคราะห์ในภาพรวมของทั้งสองภูมิภาคเพิ่มเติมต่อไป โดยเฉพาะการสำรวจกลุ่มศาสนสถานขนาดเล็กในชุมชนต่างๆรอบเมืองพระนครในประเทศกัมพูชา ซึ่งอาจมีรูปแบบแผนผังและสัดส่วนสถาปัตยกรรมสัมพันธ์กับกลุ่มปราสาทประจำชุมชนที่พบในดินแดนไทยหรืออาจมีรูปแบบเฉพาะที่ต่างออกไป

แนวทางการศึกษาในงานวิจัยนี้สอดคล้องกับการศึกษาสถาปัตยกรรมเขมรในชุมชนโบราณรอบศูนย์กลางซึ่งปัจจุบันได้เริ่มดำเนินการวิจัยโดยนักวิชาการจากหลายองค์กร² โดยการศึกษาเพิ่มเติมจากการสำรวจที่นักวิชาการฝรั่งเศสได้รวบรวมไว้ในอดีต และยังมีข้อมูลอีกมากทั้งในด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะที่จะช่วยให้การศึกษาความสัมพันธ์ของชุมชนชายขอบและศูนย์กลางอาณาจักรเขมรโบราณมีความชัดเจนยิ่งขึ้น

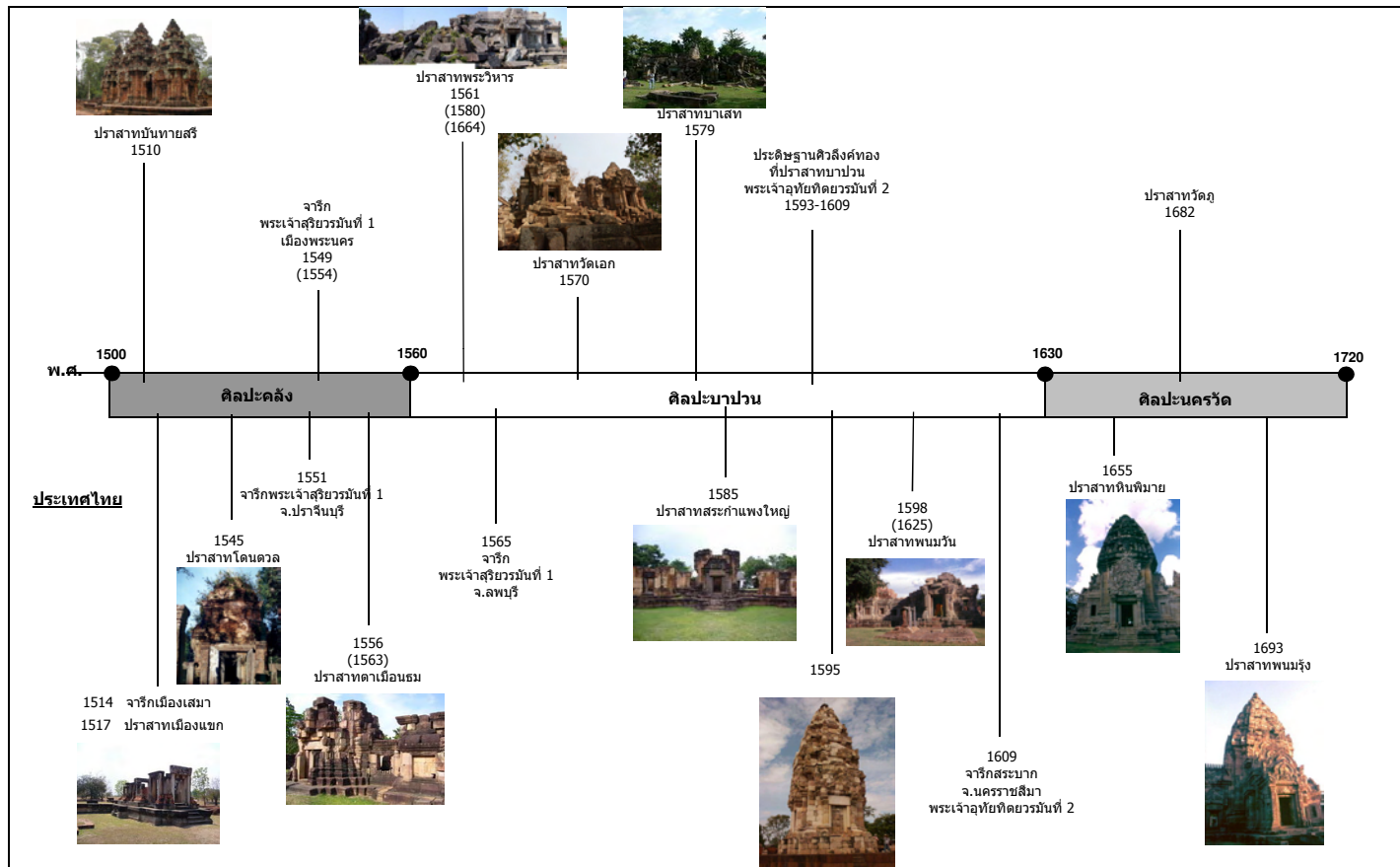
² Bruno Bruguier, *The Temples in the Empire : The Expansion of the Kingdom* [Online], accessed September 2009. Available from <http://efeo.fr/recherche/angkor/> และ Michel Tranet, *Sambaur-Prei-Kuk Monument d'Icanavarma et ses Environs* (Cambodia : n.p., 1998-1999) ข้อมูลโบราณสถานในประเทศกัมพูชาทั้งที่มีการสำรวจแล้วและในส่วนของปัจจุบันยังไม่สามารถเข้าไปสำรวจได้ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน <http://site-archeologique-khmer.org/>

ตารางที่ 1 การแบ่งยุคสมัยศิลปะและลำดับกษัตริย์เขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17

ยุคสมัยของศิลปะและลำดับกษัตริย์เขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17	
สมัยบันทายสีรี พ.ศ. 1510-1550	
ชัยวรมันที่ 5	
สมัยคลัง พ.ศ. 1510-1560	
อุทัยทิตยวรมันที่ 1	
ชัยวীরวรมัน	สมัยบาปวน พ.ศ. 1560-1630
	สุริยวรมันที่ 1 (ราชวงศ์ศรรว)
	อุทัยทิตยวรมันที่ 2
	หรรษวรมันที่ 3
	ชัยวรมันที่ 6 (ราชวงศ์มหิธรปุระ)
	ธรณินทรวรมันที่ 1
	สมัยนครวัด พ.ศ. 1658-1720
นเรนทราทิตย์	สุริยวรมันที่ 2
	ธรณินทรวรมันที่ 2
	ยโศวรมันที่ 2

ที่มา : หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม. (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2539), 415-417.

ตารางที่ 2 จารึกและศาสนสถานแบบเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17

หมายเหตุ ปี พ.ศ. ในเครื่องหมายวงเล็บหมายถึงจารึกหลักอื่นๆ ที่พบในศาสนสถาน

ปราสาท	แผนผัง								งานประดับ		โครงสร้าง	หมายเหตุ
	จำนวนหลัง	วัสดุก่อ	ฐาน	กำแพง ชั้นประตู โคปุระ	สระน้ำล้อม	บรรณาลัย	บาราย สระน้ำ	ทิศหลัก	ทับหลัง อายุสมัย	ปราสาท จำลอง	กรอบประตู	
จังหวัดนครราชสีมา												
โนนกุ อ.สูงเนิน*	1	หินทราย	หินทราย	x		x		ตะวันออก		x	1ก	
เมืองแขก*	3 + มณฑป	อิฐ	หินทราย	x	x	ฐานอาคาร		เหนือ		x	1ก	จารึกพ.ศ.1514,1517
วัดปราสาททอง อ.เมือง*	1	อิฐ	หินทราย					ตะวันออก	บันทายสรี	x		ถูกดัดแปลง
กุพราหมณ์จำศีล อ.ประทาย*	3	ศิลาแลง	ศิลาแลง	x	x	x	x	ตะวันออก	บาปวน			
นางสีดา*	1	ศิลาแลง/อิฐ	ศิลาแลง									ทับหลังประดับปูนปั้น
พะโค อ.โชคชัย*	3	หินทราย/อิฐ	ศิลาแลง		x			ตะวันออก		x	1ก	ปัจจุบันเหลือเพียง 2 หลัง ตั้งอยู่แยกกัน
บ้านถนนหัก อ.หนองบุญนาภ*	1	ศิลาแลง	ศิลาแลง	x	x		x	ตะวันออก	บาปวน	x		เครื่องทองประดับเทวรูป (พช.พิมาย)
นาแค อ.ปักธงชัย	1	หินทราย		x	x	x		ตะวันออก			1ก	
บ้านกระถิน	3 + มุขยื่น		ศิลาแลง		x							พังทลาย
สระหิน	1		ศิลาแลง		x	ฐานอาคาร		ตะวันออก	บาปวน-นครวัด			พังทลาย
กุเกษม (ปราสาทบึงคำ)*	1 + มุขยื่น	หินทราย	หินทราย				x	ตะวันออก				
บ้านปราสาท อ.คง*	1+มุขยื่น	หินทราย	ศิลาแลง	x	x		x	ตะวันออก			1ข	
ปราสาทกุ อ.บัวใหญ่*	1	อิฐ	ศิลาแลง					ตะวันออก				
พนมวัน*	1 + มณฑป	หินทราย	หินทราย	x	x		x	ตะวันออก				
พิมาย*	1 + มณฑป	หินทราย	หินทราย	x			x	ใต้				
จังหวัดศรีสะเกษ												
ปราสาทกุ*	3	อิฐ/ ศิลาแลง	ศิลาแลง		x		x	ตะวันออก			1ก	
โดนตรวล*	1 + มณฑป	อิฐ/ ศิลาแลง	ศิลาแลง			ฐานอาคาร	สระน้ำ	ตะวันออก			1ก	จารึกพ.ศ.1545
ดาเล้ง*	1	หินทราย/ อิฐ	ศิลาแลง	x	x		x	ตะวันออก	บาปวน			
ตำหนักไพร*	1	อิฐ/ หินทราย	ศิลาแลง	โคปุระ	x		สระน้ำ	ตะวันออก			2	
ภูฝ้าย	3	อิฐ		กำแพง	ยอดเขา			ตะวันออก				เสื่อมสภาพ
กุสมบูรณ	3 + มุขยื่น	อิฐ/ ศิลาแลง	ศิลาแลง		x			ตะวันออก				
ปราสาทเยอ	1 + มุขยื่น	อิฐ	ศิลาแลง					ตะวันออก				เสื่อมสภาพ
บ้านปราสาท	3	อิฐ	ศิลาแลง	x				ตะวันออก				ถูกดัดแปลง
สระกำแพงใหญ่*	3 + มุขยื่น +1	อิฐ	หินทราย	x		x	x	ตะวันออก	บาปวน	x	1ข	จารึกพ.ศ.1585

ปราสาท	แผนผัง										โครงสร้าง	หมายเหตุ
	จำนวนหลัง	วัสดุก่อ	ฐาน	กำแพง ซุ้มประตู โคปุระ	สระน้ำล้อม	บรรณาลัย	บาราย สระน้ำ	ทิศหลัก	อายุสมัย	ปราสาท จำลอง	ซุ้มประตู	
จังหวัดสุรินทร์												
ศรีขรภูมิ*	5	อิฐ	ศิลาแลง		x		x	ตะวันออก				ถูกดัดแปลง
บ้านอนันต์*	1	อิฐ	ศิลาแลง					ตะวันออก	บาปวน		1ก	ถูกดัดแปลง
บ้านพลวง*	1	หินทราย	ศิลาแลง		x		x	ตะวันออก	บาปวน			
บ้านไพล	3	อิฐ			x			ตะวันออก	บาปวน		1ก	
มีชัย / หมื่นชัย	3	อิฐ			x		x	ตะวันออก				คงเหลือ 1 หลัง
สังขศิลป์ชัย*	2	อิฐ			x				เกาะแกร์			หลังทิศตะวันออกคือปราสาทบ้านจานพังทลาย
ยายเหงา*	3	อิฐ	ศิลาแลง					ตะวันออก				คงเหลือ 2 หลัง
นางบัวตม	3	ศิลาแลง	ศิลาแลง					ตะวันออก	บาปวน		1ข	
ดาเมื่อนธม*	1 + มณฑป +2	หินทราย	หินทราย	x	ยอดเขา	ฐานอาคาร	สระน้ำ					
จังหวัดบุรีรัมย์												
บ้านใหม่ไทยเจริญ อ.ปะคำ	1	อิฐ					x			x	1ก	เสื่อมสภาพ
บ้านปราสาท อ.บ้านกรวด					x		x					
กุสวณแดง*	3 + มุขยื่น	อิฐ	ศิลาแลง		x	x	สระน้ำ	ตะวันออก	นครวัด		2	
ปลายบัด	1	อิฐ/หินทราย	ศิลาแลง	x	ยอดเขา	ฐานอาคาร		ตะวันออก		x		จารึกพ.ศ.1468
หนองหงส์*	3 + มุขยื่น	อิฐ	ศิลาแลง	x	แนวคันดิน	ฐานอาคาร	x	ตะวันออก			1ก	พังทลาย
ละลมธม	3	อิฐ	ศิลาแลง	x	x	ฐานอาคาร		ตะวันออก				ซากโบราณสถาน
ปราสาททอง	3	อิฐ		x	x	ฐานอาคาร		ตะวันออก			1ข	เนินโบราณสถาน
ไบแบก	3	อิฐ	ศิลาแลง	x				ตะวันตก		x	1ก	
หนองดาสี	1	ศิลาแลง		x	x	ฐานอาคาร		ตะวันออก			1ก	
เขาคุม					ยอดเขา							จารึกพ.ศ.1599
เมืองต่ำ*	5	อิฐ	ศิลาแลง	x	x	x	x	ตะวันออก			1ข	
พนมรุ้ง*	1 + มณฑป	หินทราย	หินทราย	x	ยอดเขา	x	สระน้ำ	ตะวันออก				
ปรางค์น้อย พนมรุ้ง*	1	หินทราย	หินทราย		ยอดเขา			ตะวันออก				
จังหวัดอุบลราชธานี												
บ้านเบ็ญ (หนองเบ็ญ)	3	อิฐ	ศิลาแลง	x	x			ตะวันออก				พังทลาย
หนองทองกลาง	3	อิฐ	ศิลาแลง		x			ตะวันออก			1ก	
จังหวัดร้อยเอ็ด												
กุพระโกนา	3	อิฐ	หินทราย	x		x	x	ตะวันออก	บาปวน			ถูกดัดแปลง
กุกาสิงห์*	3 + มณฑป	อิฐ	ศิลาแลง	x	x	x		ตะวันออก	บาปวน	x		

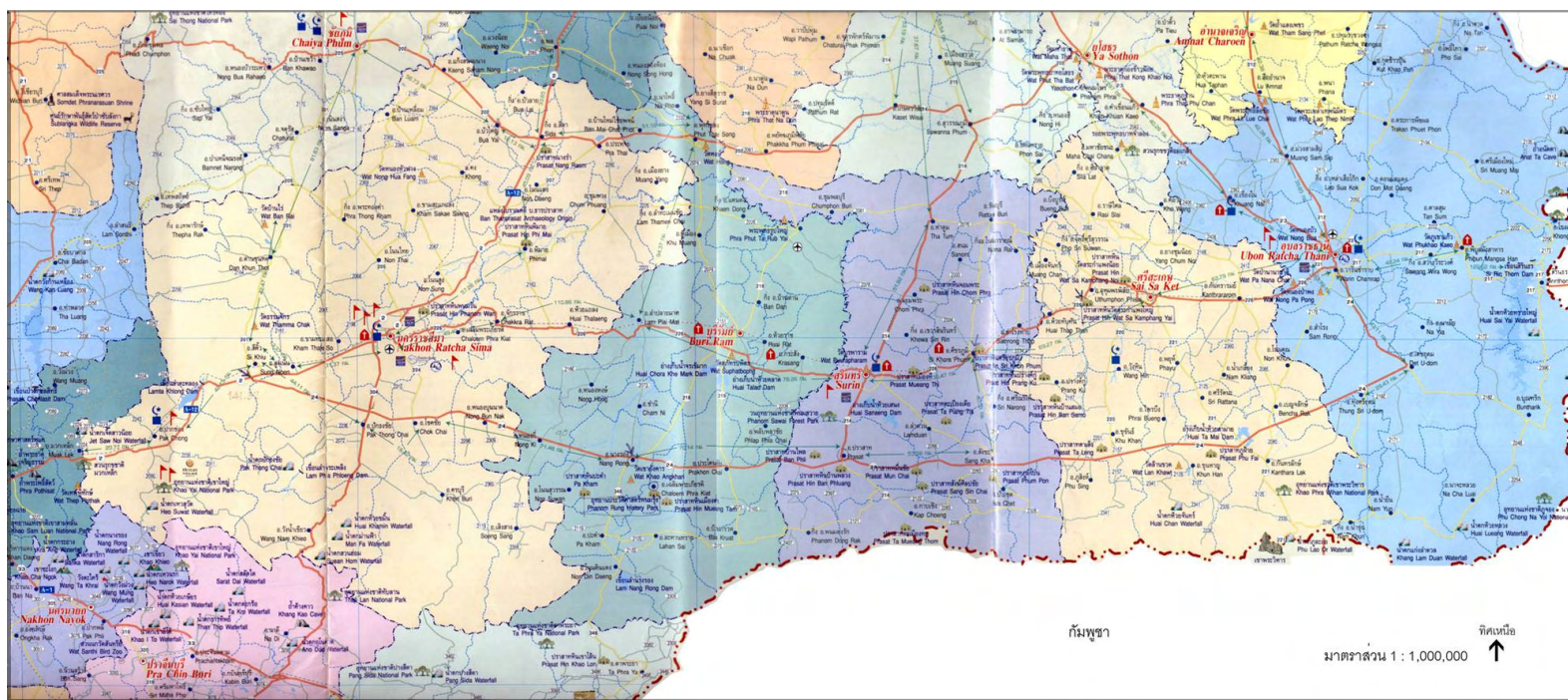
ตารางที่ 3 (ต่อ)

ปราสาท	แผนผัง										โครงสร้าง	หมายเหตุ
	จำนวนหลัง	วัสดุก่อ	ฐาน	กำแพง ชั้นประตู โคปุระ	สระน้ำล้อม	บรรณาลัย	บาราย สระน้ำ	ทิศหลัก	อายุสมัย	ปราสาท จำลอง	ชั้นประตู	
จังหวัดสกลนคร												
นารายณ์เจงเวง*	1 + มุขยื่น	หินทราย	ศิลาแลง					ตะวันออก				
ภูเพ็ก	1	หินทราย	หินทราย		ยอดเขา			ตะวันออก			2	
เปือยน้อย ขอนแก่น*	3	อิฐ	ศิลาแลง	x	x	x	x	ตะวันออก	บาปวน-นครวัด	x		
ภูบ้านกุดยาง ชัยภูมิ	1 + มุขยื่น	ศิลาแลง						ตะวันออก			1ก	
สตึกก้อกม สระแก้ว*	1	หินทราย	หินทราย	x	x	x	x	ตะวันออก				จารึกพ.ศ.1595
ภูน้อย มหาสารคาม	1 +มุขยื่น	หินทราย	หิน/แลง	x	x	ฐานอาคาร	x	ตะวันออก	บาปวน-นครวัด			

ที่มา :

- กรมศิลปากร. รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ.2503-2504. พระนคร : หจก.คิวพร, 2510.
- กรมศิลปากร. รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522.
- กรมศิลปากร. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 2 จังหวัดบุรีรัมย์. กรุงเทพฯ : หจก.นำกังการพิมพ์, 2536.
- กรมศิลปากร. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ : หจก.อาร์ตโปรเกรส, 2538.
- กรมศิลปากร. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2539.
- Aymonier, Etienne. **Khmer Heritage in Thailand**. Thailand : White Lotus,1999.
- Lunet de Lajonquiere E., **Inventaire descriptif des monuments du Cambodge**. Phnom Penh : CEDORECK, 2003.
- การเก็บข้อมูล พ.ศ.2548-2550 และพ.ศ.2552*

ตารางที่ 5 แผนที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง

ที่มา : บริษัทบางกอกไกด์เทคโนโลยีจำกัด, แผนที่ภาคอีสาน(แผ่นพับ) [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ กันยายน 2552. เข้าถึงได้จาก

http://www.bangkokguide.co.th/P_Publishing.htm

ตารางที่ 6 รูปแบบงานประดับศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16

ปราสาท	อิทธิพลศิลปะรุ่นเก่า	ศิลปะคลัง	ศิลปะคลัง-บาปวน	ศิลปะบาปวน	งานประดับชั้นซ้อน
เมืองแขก	ทับหลัง	ทับหลัง	ทับหลัง		ปราสาทจำลอง
ตาเมื่อน		ลายก้านต่อดอก ลายก้านขด (ปราสาทประธาน)		ลายก้านต่อดอก (มณฑป)	ปราสาทจำลอง นาคปัก
พระวิหาร	ทับหลัง กรอบหน้าบันเลียนแบบเครื่องไม้	ลายก้านต่อดอก	ทับหลัง	ลายก้านต่อดอก ลายก้านขด ทับหลัง	ปราสาทจำลอง
สระกำแพงใหญ่		กรอบหน้าบัน หน้ากาลมีแขน	ทับหลัง	ทับหลัง	ปราสาทจำลอง นาคปัก
เมืองต่ำ		ทับหลัง (โคปุระ)	ทับหลัง	ลายก้านต่อดอก ทับหลัง	
ปรางค์น้อย พนมรุ้ง			ทับหลัง	ลายก้านต่อดอก ทับหลัง	นาคปัก
ภูเก้าสิงห์	กรอบหน้าบันเลียนแบบเครื่องไม้	ลายก้านต่อดอก		ทับหลัง	ปราสาทจำลอง โกลงหินทรายคล้ายนาคปัก
พนมวัน	ชิ้นส่วนหน้าบัน ทับหลัง (ฐานปราสาทอิฐ)	ลายก้านต่อดอก	ทับหลัง	ทับหลัง	
สต็อกก้อม			ทับหลัง	ลายก้านต่อดอก ทับหลัง กรอบหน้าบันแบบลำตัวนาค(โคปุระ)	นาคปัก

ตารางที่ 6 (ต่อ)

ปราสาท	อิทธิพลศิลปะรุ่นเก่า	ศิลปะคลัง	ศิลปะคลัง-บาปวน	ศิลปะบาปวน	งานประดับชั้นซ้อน
เปือยน้อย		กรอบหน้าบัน หน้ากาลมีแขน (บรรณาลัย)	ทับหลัง	ลายก้านตอดอก ลายก้านขด ทับหลัง (ศิลปะบาปวน) กรอบหน้าบันแบบลำตัวนาค ทับหลัง หน้าบัน (ศิลปะนครวัด)	ปราสาทจำลอง
พะโค	ทับหลัง		ทับหลัง	ทับหลัง	ปราสาทจำลอง
นารายณ์เจงเวง				ทับหลัง (ศิลปะบาปวน-นครวัด) กรอบหน้าบันแบบลำตัวนาค	นาคปัก
กุสุวันแดง				ทับหลัง (ศิลปะบาปวน) ทับหลัง (ศิลปะนครวัด)	นาคปัก

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กรกฎ บุญลพ. “ร่องรอยเขมรโบราณในแอ่งสกลนคร.” เอกสารประกอบการบรรยาย เสนอที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 27 เมษายน 2548. (อัดสำเนา)

กรมศิลปากร. การซ่อมปราสาทหินพิมายของนาย Bernard Philippe Grosslier. แปลโดย หม่อมเจ้า สุภัทดิศ ดิศกุล. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2506.

_____. รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ.2503-2504. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนศิริพรจำกัด, 2510.

_____. รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2522.

_____. จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 7. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, 2528.

_____. ก จารึกในประเทศไทยเล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529.

_____. ข จารึกในประเทศไทยเล่ม 4 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 17-18. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529.

_____. เมืองพิมาย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมพันธ์, 2531.

_____. อุทยานประวัติศาสตร์พิมาย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2532.

_____. โบราณคดีเขื่อนปากมูล. กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์จำกัด, 2535.

_____. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทยเล่ม 2 จังหวัดบุรีรัมย์. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดการพิมพ์จำกัด, 2536.

_____. รายงานการขุดแต่งโบราณสถานปราสาทเมืองต่ำ และการขุดตรวจเพื่อค้นหาแหล่งชุมชนโบราณบริเวณโดยรอบปราสาทเมืองต่ำ. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2536.

_____. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทยเล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ : หจก.อาร์ตโปรเกรส, 2538.

_____. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทยเล่ม 4. กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2539.

_____. นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย. กรุงเทพฯ : การบริการพิมพ์, 2542.

_____. ปราสาทพนมรุ้ง. กรุงเทพฯ : เอพีกราฟฟิคดีไซน์และการพิมพ์, 2543.

- กรมศิลปากร. สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9. “รายงานการบูรณะปราสาท
ตาเมื่อนม บ้านหนองคันนา กิ่งอำเภอนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์.” งานบูรณะ
ปราสาทตาเมื่อนม ปีงบประมาณ 2539-2542. (อัสสัมชัญ)
- กองแก้ว วีระประจักษ์. “ภูมิหลังปราสาทพระวิหารจากหลักฐานจารึก.” เอกสารประกอบการ
เสวนาทางวิชาการเรื่ององค์ความรู้จากปราสาทพระวิหาร เสนอที่หอสมุดแห่งชาติ, 25
กุมภาพันธ์ 2551. (อัสสัมชัญ)
- ชะเอม แก้วคล้าย. “จารึกปราสาทเขาพระวิหาร 4.” **ศิลปากร** 50, 5 (กันยายน-ตุลาคม 2550) :
29-49.
- ชะเอม แก้วคล้าย และ บุญเลิศ เสนานนท์. “จารึกปราสาทเมืองแขก 1, 2 และ 3.” **ศิลปากร** 37, 2
(มีนาคม-เมษายน 2537) : 99-112.
- ชินนวุฒิ วิลยาชัย. “ทับหลังพบใหม่ที่บ้าน(ธาตุ)ปราสาท ศรีสะเกษ.” **เมืองโบราณ** 35, 3
(กรกฎาคม-กันยายน 2552) : 128-133.
- โชติ กัลยาณมิตร. **พจนานุกรมสถาปัตยกรรม**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548.
- ดุสิต ทุมมาภรณ์. “การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราข อ.สูงเนิน
จ.นครราชสีมา.” **ศิลปากร** 41, 4 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2541) : 76-90.
- เทพรัตนราชสุตาฯ, สมเด็จพระ. “จารึกปราสาทหินพนมวัน.” ใน **ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะ
ในประเทศไทย**, VI-X. พิริยะ ไกรฤกษ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์,
2520.
- _____. “จารึกพบที่ปราสาทพนมรุ้ง.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึก
ภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.
- ธาดา สุทธิธรรม. **ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ**. กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า, 2544.
- ธิดา มิตรกุล. “คติเรื่องครุฑจากศิลปกรรมเขมรในประเทศไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2527.
- ธิดา สารยา. **ศรีทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ : ด่านสุทธา
การพิมพ์, 2538.
- นันทวรรณ ภู่ว่าง. **พลิกปูมแผ่นดินไทย**. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์เมือง, 2540.

นิยม วงศ์พงษ์คำ. **ภาพสลักรูปบุคคลในปราสาทเป็ยน้อย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, 2540.

บริษัทบางกอกไกด์เทคโนโลยีจำกัด. **แผนที่ภาคอีสาน(แผ่นพับ)**. [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ กันยายน 2552. เข้าถึงได้จาก

http://www.bangkokguide.co.th/P_Publishing.htm

บวรเวท รุ่งรุจี. “หินตั้งที่ต.บ้านโตนด อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2519.

พงศ์ธวัช บรรทม. **ปราสาทพนมวัน**. กรุงเทพฯ : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา, 2543.

พิเศษ เจียจันทร์พงศ์. “รูปพระผู้เป็นเจ้าบนเขาพระวิหาร.” **ศิลปวัฒนธรรม** 26, 10 (สิงหาคม 2548) : 116-122.

พีรพน พิสนพงศ์ และ สิทธิชัย ทวีผล. “งานโบราณคดีที่ปราสาทเขาน้อย.” **ศิลปากร** 32, 6 (มกราคม-กุมภาพันธ์ 2532) : 24-39.

มหาวิทยาลัยศิลปากร. **ประชุมอรรถบทเขมร รวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อุไรศรี วรสระริน**. กรุงเทพฯ : บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, 2545.

มานิต วลลิโถม. **อนุสรณ์ชมปราสาทหินเขาพระวิหาร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พลัสเพรส, 2551.

ยอร์ช เซเดส์. **เมืองพระนคร นครวัด นครธม**. แปลโดย ปราณี วงษ์เทศ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : มติชน, 2543.

ราชมพ บัณฑิตย์. “ปราสาทสลักรูปบุคคล : ปราสาทเขมรทรงพุ่มรุ่นแรกในประเทศไทย.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2546.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. **ปราสาทขอมในดินแดนไทย ความเป็นมาและข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2548.

วัชรินทร์ ลืออิตติชัย “การศึกษาโบราณวัตถุในศิลปะเขมรสมัยบายนที่ได้จากการขุดค้นที่เมืองพิมาย.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร**, 2531.

ศรัณย์ ทองปาน. “ตาควาย ปราสาทร้างกลางความคลุมเครือ.” **เมืองโบราณ** 30, 2 (เมษายน-มิถุนายน 2547) : 10-15.

ศรีศักร วัลลิโภดม. “อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16.” **เมืองโบราณ** 3, 1 (ตุลาคม-ธันวาคม 2519) : 35-48.

_____. “อีสานสมัยลพบุรี.” **เมืองโบราณ** 3, 2 (มกราคม-มีนาคม 2520) : 41-55.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. “ทวารวดี ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย.” เอกสารคำสอนวิชาศิลปะในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6-14 ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543. (อัดสำเนา)

ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ. “ประติมากรรมสำริดแบบประโคนชัย : หลักฐานศิลปกรรมเริ่มแรกของสมัยประวัติศาสตร์ในที่ราบสูงโคราช.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546.

สุจิตต์ พงษ์เทศ. “ปราสาทเมืองลพบุรีกับประเด็นการศึกษาใหม่.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548.

_____. “ปราสาทเมืองลพบุรี ปราสาทแบบขอมที่เก่าที่สุดในภาคกลางของประเทศไทย.” **เมืองโบราณ** 32, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2549) : 102-113.

สมิทธิ ศิริภัทร์. “Art in Thailand in the 13th Century A.D..” เอกสารประกอบการบรรยาย ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) (พิมพ์ดีด)

สมิทธิ ศิริภัทร์ และ มยุรี วีระประเสริฐ. **ทับหลัง การศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533.

สรศักดิ์ จันทรวัดมนกุล. **ประวัติศาสตร์แห่งอาณาจักรขอมโบราณ**. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2551.

_____. “การกลายรูปจากอาคารจำลอง นาคปัก บรรพแถลง ของปราสาทในศิลปะขอมมาเป็นกลีบขนุนปรางค์ในศิลปะไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2546.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. **“พลังลาว” ชาวอีสานมาจากไหน?**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2549.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. “เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ลุ่มน้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเลตะวันออกในประวัติศาสตร์(สยาม)ประเทศไทย.” เอกสารพิมพ์แจกในงานทำบุญกระดูกนางลิ้นจี่ วงษ์เทศ, 14 กรกฎาคม 2550. (แผ่นพับ)

สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ศิลปะอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ครูสภา, 2534.

_____. **ศิลปะขอม**. กรุงเทพฯ : ครูสภา, 2539.

_____. “พระนารายณ์บรรทมสินธุ์ในศิลปะลพบุรี.” **ศิลปากร** 10, 5 (มกราคม 2510) : 35-43.

_____. “พระศิวนาฏราชในศิลปะลพบุรี.” **โบราณคดี** 4, 2 (ตุลาคม 2515) : 148-154.

สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. “จารึกสดก๊กอภิม.” **แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี** 7, 3 (กันยายน 2516) : 96-109.

_____. “ปราสาทเขาพระวิหาร.” บทความประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่องโบราณคดีไทยครั้งที่ 1 เสนอที่โรงแรมปทุมรัตน์ จังหวัดอุบลราชธานี, 25-28 สิงหาคม 2535. (อัดสำเนา)

สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ผู้แปล. “ประติมากรรมสัมฤทธิ์พบที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ของศาสตราจารย์ของ บวสเชอลีเย่.” **ศิลปากร** 33, 4 (กันยายน-ตุลาคม 2532) : 7-14.

สุภัทรวดี ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ผู้เรียบเรียง. **ศาสนพราหมณ์ในอาณาจักรขอม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มติชน, 2547.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. **ปราสาทเขาพระวิหารศาสนบรรพตที่โดดเด่นที่สุดในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2536.

_____. **ปราสาทเขาพนมรุ้ง**. สมุทรปราการ : สำนักพิมพ์เรือนบุญ, 2549.

_____. **ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ภูมิหลังทางปัญญา รูปแบบทางศิลปกรรม**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2537.

_____. **กัมพูชาราชลัทธิถึงศรีชัยวรมัน**. กรุงเทพฯ : มติชน, 2543.

สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 4**. พระนคร : คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513.

สันติ เล็กสุขุม. **เจดีย์ : ความเป็นมาและคำศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : บริษัทพิมพ์เนชั่นดิงเซนเตอร์จำกัด, 2535.

สันติ เล็กสุขุม. **รวมบทความ มุมมอง ความคิด และความหมาย : งานช่างไทยโบราณ.**

กรุงเทพฯ : บริษัท ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, 2548.

_____. “ก่อนจะปรากฏในศิลปะไทยและก่อนจะหายไปไหนที่สุด : ฐานบัวลูกฟัก.” **วารสาร ราชบัณฑิตยสภา** 24, 1 (มกราคม-มีนาคม 2546) : 154-164.

อนงค์ หนูแป้น. “การศึกษากลุ่มปราสาทตาเมือน อำเภอท่ง จังหวัดสุรินทร์.” วิทยานิพนธ์
ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2535.

อนันต์ พงศ์ภาค. “ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ต.กำแพง อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ.” สารนิพนธ์
ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

อนุกุญท์ เจริญสุขกุล. **แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมร
และศรีวิชัย.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524.

อนุกุญท์ เจริญสุขกุล. **ปราสาทเมืองต่ำ การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม.** กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541.

_____. “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน.” เอกสาร
วิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530.
(อัดสำเนา)

อภิวันท์ อดุลยพิเชฐ. **ภาพถ่ายทางอากาศ 7 ปราสาทหินมหัสจรรย์แห่งอีสาน.** พิมพ์ครั้งที่
2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2543.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. **ปราสาทเป็ยน้อย.** ขอนแก่น : กรมศิลปากร, 2540.

ภาษาต่างประเทศ

Aymonier, Etienne. **Khmer Heritage in Thailand.** Thailand : White Lotus Press, 1999.

_____. **Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia.**
Thailand : White Lotus Press, 1999.

Bergaigne, Abel. **Inscriptions Sanscrites du Cambodge.** Vol. XXVII. Paris : Imprimerie
Nationale, 1893.

Bhattacharya, Kamaleswar. “The Religions of Ancient Cambodia.” in **Sculpture of
Angkor and Ancient Cambodia : Millennium of Glory.** USA. : Thames and
Hudson Ltd., 1997.

Bhattacharya, Kamaleswar. "Notes d'Iconographie Khmère." **Art Asiatique** 4 (1957) : 211-298.

Boisselier, Jean. **Le Cambodge**. Paris : Picard, Manuel d'archéologie d'Extrême-Orient 1, 1966.

Briggs, Lawrence Plamer. **The Ancient Khmer Empire**. 2nd ed. Bangkok : White Lotus Co., Ltd., 1999.

Bruguier, Bruno. **The Temples in the Empire : The Expansion of the Kingdom** [Online]. accessed September 2009. Available from <http://efeo.fr/recherche/angkor/>

Chakravarti, Adhir. **The Sdok Kak Thom Inscription**. Calcutta : Literary Press and Publicity Limited, 1978.

Chan1628. **Top of Angkor Wat**. [Online]. accessed September 2009. Available from <http://www.panoramio.com/photo/520838>

Cœdès, George. **Inscriptions du Cambodge**. vol. 2. Paris : EFEO., 1942.

_____. **Inscriptions du Cambodge**. vol. 3. Paris : EFEO., 1951.

Cœdès, George. **Inscriptions du Cambodge**. vol. 6. Paris : EFEO., 1954.

_____. **Inscriptions du Cambodge**. vol. 7. Paris : EFEO., 1964.

_____. "Des' édicules Appele's Bibliothèques." **BEFEO** 11 (1911) : 405-406.

_____. "La Date du Temple de Bantay Srei." **BEFEO** 29 (1929) : 161-168.

_____. "La Date de Baphuon." **BEFEO** 31 (1931) : 220-225.

_____. "Epigraphie." **BEFEO** 34 (1934) : 417-427.

_____. "Les Inscriptions du Prasart Kok Po." **BEFEO** 37 (1937) : 379-411.

_____. "Les Expressions Vrah Kamraten An et Kamaraten Jagat en Vieux-Khmer."

The Adyar Library Bullentin 25 (1961) : 447-460.

Cœdès, George, and Dupont, Pierre. "Le stèles de Sdok Kok Thom, Phnom Sandak et Prah Vihar." **BEFEO** 43 (1943) : 56-134.

Dagens, Bruno. "Etude Iconographique de Quelques Fondations de L'Epoque de Suryavarman I." **Art Asiatique** 17 (1968) : 173-208.

- Dhida Saraya. **Preah Vihear Sri Sikharesvara**. Thailand : Muang Boran Publishing House, 1994.
- Dumarcay, Jacques. **Architecture and Its Models in South East Asia**. Bangkok : Orchid Press, 2003.
- Dumarcay, Jacques, and Smithies, Michael. **Cultural Sites of Burma Thailand, and Cambodia**. USA. : Oxford University Press, 1995.
- Falser, Michael S., **The Pre Angkorian Temple of Preah Ko**. Thailand : White Lotus Press, 2006.
- Filliozat, Vasundhara. "Pasupatp Saiviam in Karnataka and Cambodia." **Siksacakra** 4 (2001) : 24-27.
- Finot, Louis, Parmentier, Henri, and Goloubew, Victor. **A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor**. Thailand : White Lotus Co.,Ltd., 2000.
- Jacques, Claude. "Etudes d' Epigraphie Cambodgienne." **BEFEO** 56 (1969) : 57-73.
- _____. "The Khmers in Thailand : What The Inscriptions Inform Us." **SPAFA Digest** 10, 1 (1989) : 16-24.
- _____. "Les Kamraten Jagat dan L'Ancien Cambodge." In **Researches Nouvelles sur Le Cambodge**. Paris : EFEO, 1994.
- Jacques, Claude. "History of the Phnom Bakheng Monument." in **Phnom Bakheng Workshop on Public Interpretation**. Cambodia : Center for Khmer Studies, 2006.
- Jacques, Claude, and Freeman, Michael. **Ancient Angkor**. Thailand ; Riverbooks, 1999.
- Jacques, Claude, and Lafond, Philippe. **The Khmer Empire Cities and Sanctuaries Fifth to the Thirteenth Centuries**. Thailand : River Book, 2007.
- JSA. **Annual Report on the Technical Survey of Angkor Monument**. Japan : ARP Group, 2004.
- _____. **The Master Plan for the Conservation and Restoration of the Bayon Complex**. Japan : Ogawa Printing Co.,Ltd., 2005.
- Khmersearch. **Prasat Sneung East**. [Online]. accessed September 2009. Available from <http://www.panoramio.com/photo/8934688>

- Kapur, Kumar Pradeep, and Sahai, Sachchidanand. **Taprohm : A Glorious Era in Angkor Civilization**. Thailand : White Lotus, 2007.
- Kramrisch, Stella. **The Hindu Temple**. India : University of Calcutta, 1976.
- Kulke, Hermann. "The Devaraja Cult." trans. Mabbet I.W. **Data paper Cornell University** 108 (January 1987) : 1-38.
- Lajonquiere, Lunet de. **Inventaire descriptif des monuments du Cambodge II**. Phnom Penh : CEDORECK, 2003.
- Mannikka, Eleanor. **Angkor Wat Time, Space, and Kingship**. USA. : University of Hawaii Press, 2000.
- Marchal, Henri. "Note sur le dégagement du Prasart Kok Po." **BEFEO** 37 (1937) : 361-378.
- Mecquenem, Jean de. "Le Batiments annexes de Ben Mela." **BEFEO** 13, 2 (1913)
- Mollerup, Asger. **The Dharmasala Route from Angkor to Pimai : An Ancient Route in Revival** [Online]. accessed December 2008. Available from <http://www.thai-isan-lao.com/>
- _____. **Sundial, Calendar and Khmer Temple Prasart Preah Vihear** [Online]. accessed July 2009. Available from <http://www.thai-isan-lao.com/preah-vihear.html>
- Mollerup, Asger. **Sundial, Calendar and Khmer Temple Prasat Sdok Kok Thom** [Online]. accessed July 2009. Available from <http://www.thai-isan-lao.com/sdok-kok-thom.html>
- Parmentier, Henri. **L' Art Khmer Classique Monuments du Quadrant Nord-Est**. Paris : EFEO., 1939.
- Pichard, Pierre. **La Prasart Phanom Wan Avant Anastylose**. Paris : EFEO., 1991.
- _____. **Pimay Etude Architecturale du Temple**. Paris : EFEO., 1976.
- Prapandvidyd, Chirapat. "The Sab Bak Inscription : Evidence of an Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand." **Journal of Siam Society** 78, 2 (1990) : 10-14.
- Roveda, Vittorio. **Image of the Gods**. Thailand : Riverbook, 2005.

- Talbot, Sarah, and Janthed, Chutima. "Northeast Thailand before Angkor : Evidence from an Archaeological Excavation at the Prasart Hin Pimai." **Asian Perspective** 40, 2 (2002) : 179-194.
- Tranet, Michael. **Sambaur-Prei-Kuk Monument d'Icanavarma et ses Environs**. Cambodia : n.p.,1998-1999.
- Vickery, Michael. "The reign of Suryavarman I and Royal Factionalism at Angkor." **Journal of South East Asian Studies** 16, 2 (1985) : 226-244.
- Voranai. **Photo Gallery**. [Online]. accessed September 2009. Available from <http://www.oknation.net/blog/voranai>
- Wijarn. **Sdok kok Thom**. [Online]. accessed September 2009. Available from <http://www.panoramio.com/photo/18866869>
- Woodwards, Hiram Wood. "Practice and Belief in Ancient Cambodia : Claude Jacques' Angkor and the Devaraja Question." **Journal of South East Asian Studies** 32, 2 (2001) : 249-261.
- _____. "Studies in The Art of Central Siam; 950-1350 AD." vol 1. A Dissertation in Dr. of Philosophy, Yale University,1975.
- Zimmer, Heinrich Robert. **The Art of Indian Asia**. New York : Kingsport Press, 1960.
- Xiexiaohuo. **Chau Say Tevoda**. [Online]. accessed September 2009. Available from <http://www.panoramio.com/photo/6792061>

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ความหมายและนิยามขององค์ประกอบสถาปัตยกรรมเขมร

สถาปัตยกรรมเขมรในประเทศไทยและกัมพูชาต่างมีระเบียบแบบแผนที่สอดคล้องกัน และสามารถเปรียบเทียบได้กับองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมอินเดีย โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมแบบอินเดียใต้ ซึ่งมีอิทธิพลอย่างใกล้ชิดต่อศิลปะในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15

องค์ประกอบสถาปัตยกรรมเขมรส่วนใหญ่มาจากรากศัพท์ภาษาสันสกฤต และเมื่อมีการศึกษาโดยนักวิชาการไทยองค์ประกอบสถาปัตยกรรมบางส่วนจึงมีการใช้ชื่อที่ปรับเข้าสู่ระบบของงานช่างแบบไทย งานวิจัยนี้จึงได้กำหนดคำศัพท์และความหมายขององค์ประกอบสถาปัตยกรรมเขมรเพื่อให้เกิดความสอดคล้องเป็นระบบเดียวกันดังต่อไปนี้ (ภาพที่ 206)

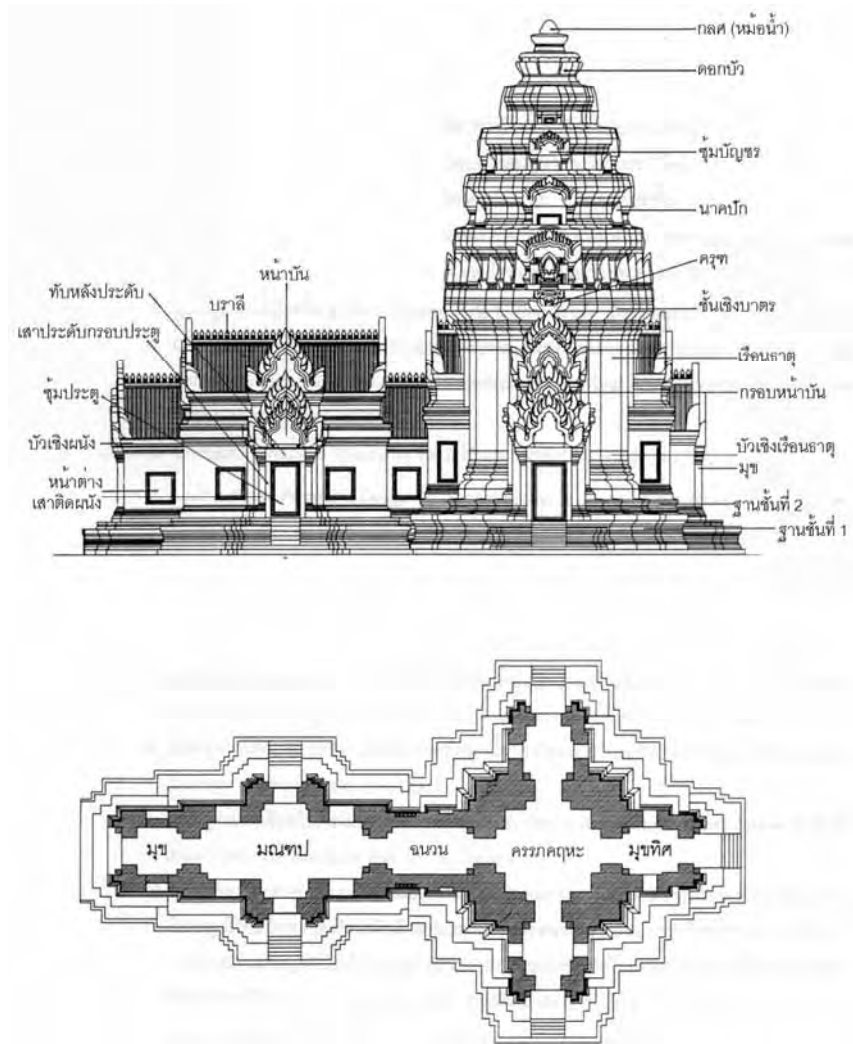
1 องค์ประกอบของศาสนสถาน

ศาสนสถานแบบเขมร หมายถึงศาสนสถานในผังรวมซึ่งมีองค์ประกอบของอาคารประเภทต่างๆ ได้แก่ ปราสาทประธาน บรรณาลัย โคปุระและระเบียงคดในแผนผังเดียวกัน

โคปุระ หมายถึงซุ้มประตูรอบนอกศาสนสถาน ตั้งอยู่ตรงกลางด้านของกำแพงแก้วหรือระเบียงคด ศาสนสถานขนาดเล็กจะมีเฉพาะกำแพงแก้วล้อมรอบกลุ่มปราสาทประธาน และมีโคปุระเฉพาะทางเข้าหลัก นอกจากนี้ศาสนสถานบางแห่งอาจมีห้องโถงรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาว หรือที่เรียกว่า “โคปุระหลอก” ตั้งอยู่ตรงกลางของระเบียงคดหรือกำแพงแก้ว ซึ่งเปิดเป็นซุ้มประตูเฉพาะด้านในโดยไม่มีทางออกไปยังบริเวณภายนอก

บาราย หมายถึงสระน้ำในผังรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ในบริเวณชุมชนวัฒนธรรมเขมร สำหรับการบริโภคและการทำเกษตรกรรม โดยมีขนาดใหญ่กว่าสระน้ำภายในบริเวณศาสนสถาน ซึ่งเป็นสระสี่เหลี่ยมขนาดเล็กมักตกแต่งขอบสระด้วยหินทรายแกะสลักเป็นลวดลาย ศาสนสถานหลายแห่งอาจมีการขุดสระน้ำล้อมรอบเพื่อกำหนดขอบเขตและเป็นสัญลักษณ์ตามคติจักรวาล

บรรณาลัย หมายถึงอาคารในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขทางเข้าด้านหน้า สันนิษฐานว่าเป็นอาคารที่ใช้เก็บคัมภีร์หรือเครื่องประกอบพิธีกรรมต่างๆ¹ โดยทั่วไปมักพบจำนวน 2 หลังหรือ 1 หลังในศาสนสถาน

ภาพที่ 206 องค์ประกอบสถาปัตยกรรมเขมร ปรับปรุงจากแผนผังและรูปด้านปราสาทหินพิมายของปีชาร์ด (Pichard P.)

ที่มา : Pierre Pichard, Pimay Etude Architecturale du Temple (Paris : EFEO., 1976), Plate 5.

¹ เซเดส์ (Coedès G.) พบจารึกในอาคารเหล่านี้ ซึ่งในสมัยโบราณเรียกว่า “บุศตกาศรม” และให้นิยามอาคารดังกล่าวในภาษาฝรั่งเศสว่า “Bibliothèque” ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน George Coedès, “Des’ édicules Appelés Bibliothèques,” BEFEO 11 (1911) : 405-406.

ปราสาทแบบเขมร หรือปราสาทขอม มาจากคำว่าปราสาท (Prasada) หมายถึงอาคารที่มีชั้นซ้อนของหลังคาหรือเรือนธาตุหลายชั้น² ประกอบด้วย 3 ส่วนคือส่วนฐาน ส่วนเรือนธาตุ และส่วนบนหรือชั้นหลังคา³ ปราสาทแบบเขมรอาก่อด้วยอิฐ หินทรายหรือศิลาแลง ตั้งอยู่บนฐานซ้อนชั้นหรือฐานเรียบ และใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพสำคัญทางศาสนา โดยเป็นการจำลองเขาพระสุเมรุเพื่อเป็นที่ประทับของเทพเจ้า

ในศาสนสถานแต่ละแห่งอาจมีปราสาทหลายหลัง ปราสาทประธานมักพบการสร้างเป็นอาคารหลังเดียว หรือเป็นกลุ่มปราสาทประธานจำนวน 3 หลัง หรือ 5 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน สำหรับปราสาทขนาดเล็กในบริเวณโดยรอบเรียกว่า ปราสาทบริวาร

ครรภคฤหะ (Grabhagriha) หรือ คูหา หมายถึงพื้นที่ภายในเรือนธาตุของปราสาท เป็นห้องที่ประดิษฐานรูปเคารพสำคัญ

ฉนวน หรือ อันตรละ (Antarala) ใช้เรียกองค์ประกอบของโถงทางเดิน ทางเชื่อม หรือพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างมณฑปและปราสาทประธาน เป็นโถงหลังคาคลุม ทำให้พื้นที่ภายในของปราสาทประธานและมณฑปต่อเนื่องกัน⁴

มุข หมายถึงทางเข้าหรือซุ้มประตูเข้าสู่คูหาภายใน ปราสาทแบบเขมรมักมีมุข 4 ด้านแต่ปราสาทบางหลังอาจพบมุขทางเข้าเพียงด้านเดียว ด้านอื่นๆจะเป็นซุ้มประตูหลอก ปราสาทขนาดใหญ่จะมีมุขที่ยื่นออกมาจากเรือนธาตุมาก และมีการปรับให้มุขมีผังเป็นแบบเพิ่มมุขรับกับผังของเรือนธาตุปราสาท

มณฑป (Mandapa) หมายถึงอาคารในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขยื่นด้านหน้า ตั้งอยู่ทางด้านหน้าเชื่อมต่อกับปราสาทประธาน เป็นพื้นที่สำหรับประกอบพิธีกรรมหรืออาจประดิษฐานรูปเคารพชั้นรอง

ระเบียงคด หมายถึงอาคารโถงยาวมีหลังคาคลุม สร้างล้อมรอบปราสาทประธานหรือบริเวณศาสนสถาน มักมีทางเข้าออกเป็นโคปุระตรงกลางทั้ง 4 ด้าน หรือใน

² สันติ เล็กสุขุม, **เจดีย์ : ความเป็นมาและคำศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย** (กรุงเทพฯ : บริษัทพิณเนศพรินต์ติ้งเซนเตอร์จำกัด, 2535), 18.

³ หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล, **ศิลปะขอม** (กรุงเทพฯ : ศิลปสาส์น, 2539), 49.

⁴ “ฉนวน” หรือ “ชนวน” มีคำอธิบายไว้ว่ามาจากคำในภาษาเขมร ใช้เรียกองค์ประกอบของโถงทางเดินหรือทางเชื่อมระหว่างอาคาร ซึ่งแตกต่างจาก “มุขกระสัน” ซึ่งใช้เรียกส่วนเชื่อมต่อระหว่างอาคาร โดยเฉพาะในหมู่พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ชาติ กัลยาณมิตร, **พจนานุกรมสถาปัตยกรรม** (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2548) อนึ่งนักวิชาการฝรั่งเศสเรียกองค์ประกอบดังกล่าวว่า “อันตราละ” ซึ่งมีที่มาจากองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมอินเดีย

บางครั้งพบทางเข้าออกเพียง 2 หรือ 3 ด้านก็มี ระเบียบคดมีทั้งที่เป็นแบบทึบคือก่อเป็นผนังสองด้าน ด้านในเจาะเป็นช่องหน้าต่างเป็นระยะ หรือแบบโปร่ง คือมีผนังทึบด้านเดียวส่วนด้านในเป็นแนวเสารับโครงหลังคา

2 องค์ประกอบสถาปัตยกรรมเขมร

ส่วนฐาน

ฐานเขียง คือฐานแบบเรียบ ไม่มีการสลักลวดบัวประกอบ มักสร้างเป็นฐานเตี้ยเพื่อใช้ปรับรูปทรงของปราสาท โดยเฉพาะในการเพิ่มสัดส่วนความสูง หรือเรียกอีกอย่างว่า “ชั้นเขียง”

ฐานบัว คือฐานที่ประดับด้วยลวดบัวคล้ายรูปกลีบบัวคว่ำและบัวหงาย พื้นที่ตรงกลางฐานเรียกว่า “ท้องไม้” โดยทั่วไปแล้วปราสาทเขมรนิยมสลักลวดลายประดับลงบนลวดบัวที่ชุดฐานจำนวนมากและเป็นระเบียบแบบแผนเดียวกัน

ฐานบัวลูกฟัก เป็นฐานที่พบมากในสถาปัตยกรรมเขมร โดยการคาดท้องไม้เป็นแถบขนตรงกลาง ฐานบัวลูกฟักยังนิยมใช้ตกแต่งฐานปราสาทที่ก่อด้วยศิลาแลง ซึ่งไม่สามารถสลักลวดลายลงบนลวดบัวได้เหมือนกับฐานหินทราย

ฐานไพที หมายถึงฐานขนาดใหญ่ที่ก่อรองรับอาคารหลายประเภทรวมไว้ด้วยกัน

ส่วนเรือนธาตุ

ซุ้มประตูหลอก หมายถึงซุ้มประตูปราสาทซึ่งไม่ได้เปิดเป็นช่องเข้าสู่ภายในคูหาปราสาท แต่ก่อปิดทึบและสลักลวดลายตกแต่งด้านนอกคล้ายกับซุ้มประตู โดยทั่วไปแล้วปราสาทขนาดเล็กมักมีซุ้มประตูทางเข้าเฉพาะด้านหน้า ด้านอื่นๆก่อทึบเป็นซุ้มประตูหลอก

ทับหลัง หมายถึงแท่งหินสี่เหลี่ยมที่วางเหนือกรอบประตูเพื่อรับน้ำหนักโครงสร้างเหนือซุ้มประตู และถายนูนลงสู่เสาประดับกรอบประตูทั้งสองข้าง ทับหลังหินทรายมักสลักลวดลายประดับตามรูปแบบในแต่ละสมัย

ท่อโสมสูตร (Somasutra) หมายถึงรางที่รับน้ำสรงจากการประกอบพิธีกรรมภายในคูหาของปราสาท โดยสลักเป็นหินทรายเชื่อมต่อออกมายังภายนอกปราสาท บางครั้งพบสลักเป็นลายรูปมกรที่ปลายท่อ

บัวเชิงเรือนธาตุ ประกอบด้วยชุดลวดบัวประดับที่เชิงผนังปราสาท สร้างความกลมกลืนต่อเนื่องจากฐานและเรือนธาตุ ชุดลวดบัวนี้จะเป็นระเบียบเดียวกันและใช้ประดับที่ผนังด้านบนของเรือนธาตุด้วย โดยลวดบัวที่ประดับด้านบนเรือนธาตุเรียกว่า “บัวรัดเกล้า”

เหนือชุดลวดบัวเชิงเรือนธาตุยังนิยมเพิ่มลายประดับที่ผนังเรือนธาตุด้วย”ลายกรุยเชิง” ส่วนด้านบนเรือนธาตุจะเป็น”ลายเฟื้องอุบะ” ในลักษณะที่สมดุลกัน ระเบียบของงานประดับนี้ยังปรากฏสืบเนื่องในปรangkแบบไทย โดยพัฒนาชุดลวดบัวที่เชิงผนังเรือนธาตุให้มีความเอียงสอบเข้าเล็กน้อย และเรียกงานประดับในส่วนนี้ว่า “ฐานเชิงบาตร หรือฐานบัวเชิงบาตร”⁵

เสาประดับกรอบประตู ใช้ประดับสองข้างของกรอบประตูเพื่อช่วยรับน้ำหนักทับหลัง โดยสลักจากหินทรายเป็นลวดลายทั้งแบบเสากลมและเสาแปดเหลี่ยม ซึ่งมีวิวัฒนาการของลวดลายที่เป็นแบบแผนเช่นเดียวกับลวดลายของทับหลัง

เสาประดับผนัง หรือเสาติดกับผนัง ซึ่งใช้รองรับกรอบหน้าบัน ประกอบด้วยลวดบัวหัวเสาและบัวเชิงด้านล่างในลักษณะที่สมดุลกัน นิยมสลักลวดลายประดับหน้าเสาเป็นลายก้านต่อดอก ลายก้านขด และลายกำมปู

หน้าบัน (หน้าบรรพ) หมายถึงแผงหน้าจั่วซึ่งต่อเนื่องจากซุ้มประตูและทับหลัง มีลวดลายแกะสลักภายในและที่กรอบหน้าบัน โดยนิยมสลักเป็นลายคดโค้งคล้ายลำตัวนาคและประดับด้วยรูปนาคหลายเศียรที่ปลายกรอบหน้าบัน นอกจากนี้ยังพบหน้าบันทรงจั่วที่ปลายสลักให้โค้งแบบตัวเหงาเลียนแบบหน้าบันเครื่องไม้

ส่วนบน (ชั้นช้อน)

ชั้นช้อน หมายถึงชั้นหลังคาที่ตั้งต่อเนื่องจากเรือนธาตุซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป ตกแต่งด้วยลวดบัว พื้นที่ว่างในแต่ละชั้นจะประดับด้วยหินทราย สลักเป็นรูปซุ้มประกอบด้วยรูปบุคคลตรงกลาง โดยที่มุมของชั้นหลังคาประดับด้วยรูปปราสาทจำลองหรือนาคปัก เพื่อปิดพื้นที่ว่างและสร้างความกลมกลืนต่อเนื่องของชั้นหลังคาปราสาท

นอกจากนี้ในศิลปะสมัยนครวัดและบายน พบการประดับชั้นช้อนชั้นที่ 1 หรือชั้นเชิงบาตรด้วยรูปครุฑซึ่งกางปีกออกสองข้าง และมีความนิยมต่อเนื่องมาในศิลปะไทยโดยเรียกงานประดับในส่วนนี้ว่า “ครุฑแบก หรือชั้นเชิงบาตรครุฑแบก”⁶ เช่นที่ปรangkประธานวัดราชบูรณะอยุธยา และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กรุงเทพฯ ลักษณะท่าทางของครุฑที่กางปีกขึ้นสองข้างดังกล่าว อาจคลี่คลายมาจาก”ครุฑยุคนาค”ที่พบทั่วไปในศิลปะเขมร

กลศ หรือหม้อน้ำ ใช้ประดับที่ชั้นบนสุดของปราสาทรองรับด้วยฐานรูปดอกบัว ยอดบนสุดของปราสาทประดับด้วยตรีศูลหรือนาคูหล่อด้วยสำริด (ภาพที่ 207)

⁵ สันติ เล็กสุขุม, เจดีย์ : ความเป็นมาและคำศัพท์เรียกองค์ประกอบเจดีย์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : บริษัทพิณเนศพรินต์ติ้งเซนเตอร์จำกัด, 2535), 38.

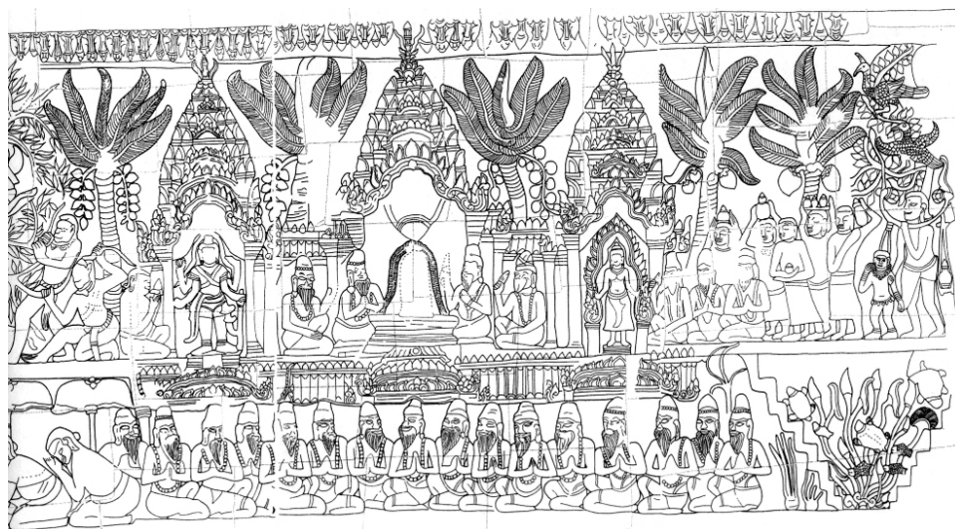
⁶ เรื่องเดียวกัน, 39.

ทิศปาลก หมายถึงเทพเจ้าประจำทิศทั้งแปดและทิศเบื้องบน ซึ่งพบระดับที่ชั้นซ้อนปราสาท โดยสลักเป็นรูปเทพเจ้าประทับบนพานะภายในซุ้ม ใช้ประดับที่กึ่งกลางด้านของชั้นหลังคาปราสาทตามตำแหน่งของทิศหลัก

นาคปัก ใช้เรียกงานประดับชั้นหลังคารูปพญานาค ซึ่งสลักเป็นเศียรนาค 5 เศียรในซุ้ม คล้ายนาคที่ปลายกรอบหน้าบัน ใช้ประดับที่มุมของชั้นซ้อนปราสาทซึ่งมาแทนที่งานประดับด้วยปราสาทจำลอง

บรรพแถลง (บันแถลง) หมายถึงองค์ประกอบที่ใช้ประดับชั้นหลังคา มักสลักเป็นรูปบุคคล ฤๅษี หรือเทวีประทับในซุ้ม ใช้ประดับที่มุมย่อยของชั้นซ้อนในขณะที่ยังปราสาทจำลองประดับที่มุมประธาน บรรพแถลงของปราสาทบางแห่งเช่นที่ปราสาทหินพิมาย สลักเป็นมุมนาคให้มองเห็นรูปสลักทั้งสองด้าน ใช้ประดับที่มุมย่อยของปราสาทโดยตั้งเอาสันออก

ปราสาทจำลอง หมายถึงองค์ประกอบที่ใช้ประดับชั้นหลังคาปราสาท โดยประดับที่มุมของชั้นซ้อน สลักจากหินทรายเป็นรูปปราสาทขนาดเล็ก มีลักษณะสัดส่วนคล้ายปราสาทหลังใหญ่

ภาพที่ 207 ภาพลายเส้นรูปปราสาท 3 หลัง ภาพสลักผนังระเบียงคดปราสาทบายน

ที่มา : JSA., Annual Report on the Technical Survey of Angkor Monument (Japan : ARP Group, 2004)

ภาคผนวก ข

ปราสาทบันทายศรีและศาสนสถานร่วมสมัยช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16

ศาสนสถานที่มีปราสาทประธาน 3 หลังโดยปราสาทหลักกลางเชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้า เป็นรูปแบบหลักของศาสนสถานแบบไศวนิกายในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 โดยมีพัฒนาการสำคัญที่ปราสาทบันทายศรี ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกนอกเมืองพระนครในชุมชนที่เรียกว่า “อิศวรปุระ” ปราสาทแห่งนี้สถาปนาขึ้นโดยพราหมณ์ยัญชวราหะ ผู้เป็นราชครูของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 5 โดยพบจารึกสลักไว้ที่ปราสาทกล่าวถึงการสถาปนาขึ้นในปีพ.ศ. 1510⁷ เพื่อประดิษฐานรูปพระศิวะที่มีนามว่า “ไศรยวณมเหศวร”

ปราสาทบันทายศรีอาจเปรียบเทียบกับปราสาทร่วมสมัยในประเทศกัมพูชาได้แก่ ปราสาททอกโป (ภาพที่ 208) ปราสาทเสกตาด้วย ปราสาทตระพังขย้ง และในดินแดนไทยที่ปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา⁸ การสำรวจของปาร์มองติเอร์ (Parmentier H.) พบว่าปราสาท เสกตาด้วยและปราสาทตระพังขย้งมีรูปแบบแผนผังคล้ายคลึงกัน (ภาพที่ 209) และเป็นศาสนสถานแบบไศวนิกายเช่นเดียวกับปราสาทบันทายศรี⁹

ปราสาททอกโป ปราสาทเสกตาด้วยและปราสาทตระพังขย้ง มีแผนผังประกอบด้วยปราสาทประธานหลังเดียว และปราสาทประธาน 3 หลังบนฐานไพทีเดียวกัน มีกำแพงแก้วล้อมรอบและเปิดเป็นโคปุระในแนวแกนหลัก ลักษณะสำคัญคือปราสาทประธานเชื่อมต่อกับมณฑปและมีมุขทางเข้าด้านหน้า จนวนและมณฑปเป็นโถงขนาดเล็กที่ก่อผนังทึบไม่มีประตูและหน้าต่างด้านข้าง

⁷ George Cœdès, “La Date du Temple de Bantay Srei,” BEFEO 29 (1929) : 161-168. นักวิชาการเชื่อว่าปราสาทบันทายศรีอาจเริ่มสร้างขึ้นตั้งแต่ช่วงปลายรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. 1487-พ.ศ. 1511) และมีการบูรณะเพิ่มเติมโดยกษัตริย์เขมรหลายรัชกาล เนื่องจากได้พบจารึกในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ระบุปีพ.ศ. 1554 และในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ทรงให้ทิวากรบัณฑิต ราชครูของพระองค์ สถาปนาลัทธิไศวนิกายขึ้นที่นี้อีกครั้ง ดังปรากฏในจารึกพนมสันดักและจารึกปราสาทพระวิหาร ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Vittorio Roveda, *Image of the Gods* (Thailand : Riverbook, 2005), 350.

⁸ หลักฐานจารึกร่วมสมัยได้แก่ จารึกเมืองเสมา (นม.25) และจารึกปราสาทเมืองแขก (นม.50) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมพุทธศตวรรษที่ 15-16* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), 105-117.

⁹ George Cœdès, “La Date du Temple de Bantay Srei,” BEFEO 29 (1929) : 289-330. แผนผังปราสาททั้งสองแห่งตรวจสอบได้จาก Henri Parmentier, *L' Art Khmer Classique Monument du Quadrant Nord-Est* (Paris : EFEO., 1939), 175-176.

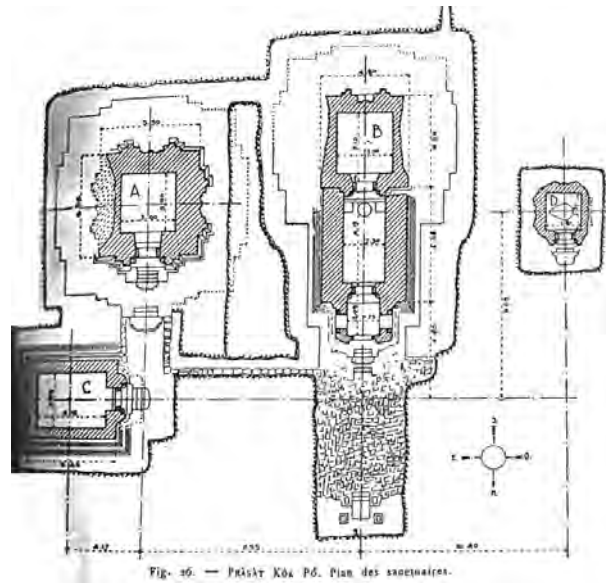
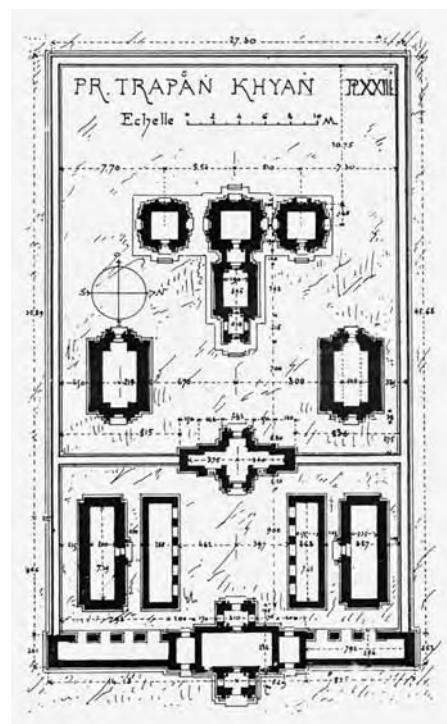
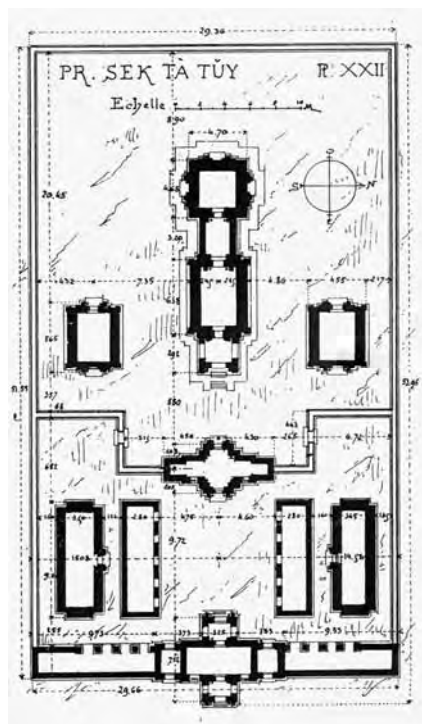

Fig. 26. — Prasart Kok Po. Plan des enceintes.

ภาพที่ 208 แผนผังปราสาทกอกโป

ที่มา : Henri Marchal, "Note sur le dégagement du Prasart Kok Po," BEFEO 37 (1937), Figure 26.

ภาพที่ 209 แผนผังปราสาทเสกตาต่วย และปราสาทตระพังขย้ง

ที่มา : Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique Monuments du Quarant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), Plate 22-23.

ปราสาทบันทายศรีประกอบด้วยปราสาทประธาน 3 หลังบนฐานเดียวกัน ตั้งหันไปทางทิศตะวันออก ปราสาทหลังกลางเชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้า จารึกระบุว่าปราสาทหลังกลางซึ่งเป็นประธานของศาสนสถานอุทิศให้พระศิวะ¹⁰ และมีการสถาปนาศิวลึงค์อีกองค์หนึ่งกับรูปพระวิษณุ โดยวิษณุกุมารน้องชายของท่านยัญชวราหะขึ้นประดิษฐานที่ปราสาทอีกสองหลัง

การสำรวจโดยนักวิชาการฝรั่งเศสในปีพ.ศ.2457 พบประติมากรรมที่ปราสาทหลังกลางเป็นรูปพระศิวะประทับนั่งในท่ามหาราชลีลาสนะ ประกอบด้วยพระอุมาประทับบนพระเพลา¹¹ (ภาพที่ 210) ปราสาทหลังทิศใต้ประดิษฐานศิวลึงค์และปราสาทหลังทิศเหนือประดิษฐานประติมากรรมพระวิษณุ แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานการบูชาพระศิวะและพระวิษณุในฐานะเทพเจ้าสูงสุดร่วมกัน

ภาพที่ 210 ประติมากรรมพระศิวะและพระอุมาพบที่ปราสาทประธาน ปราสาทบันทายศรี

ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), Plate 44.

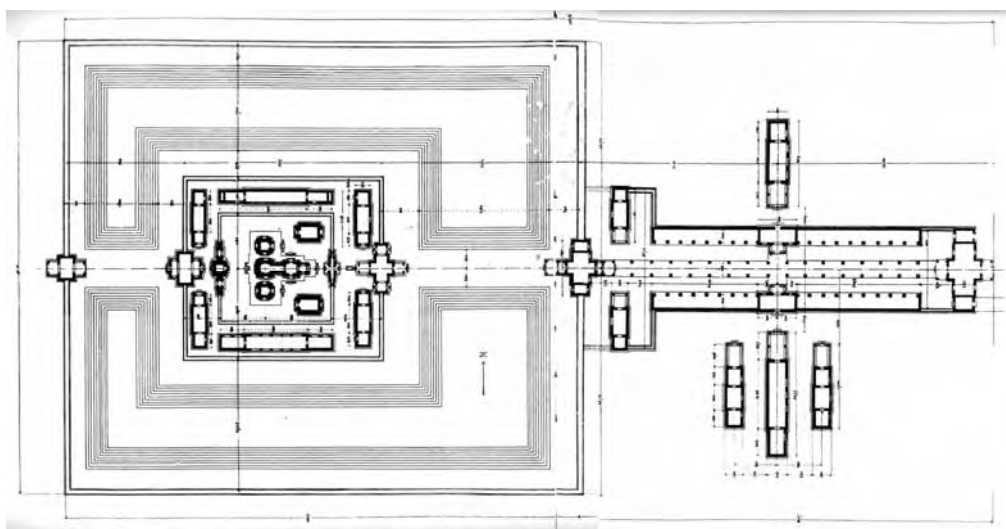
¹⁰ ลอเรน พลามเมอร์ บริกส์ (Brigg L.P.) สันนิษฐานว่าปราสาทประธานน่าจะประดิษฐานศิวลึงค์สำคัญ ในขณะที่ปราสาทหลังทิศเหนืออุทิศให้พระวิษณุพร้อมการประดิษฐานรูปพระวิษณุ ส่วนปราสาทหลังทิศใต้อุทิศให้พระศิวะและประดิษฐานศิวลึงค์อีกองค์หนึ่ง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Lawrence Plamer Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, 2nd ed. (Thailand : White Lotus, 1951), 135.

¹¹ Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), 6. ปัจจุบันประติมากรรมนี้จัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานชาติพนมเปญโดยพระเศียรของพระอุมาได้หักหายไป

แผนผังศาสนสถานประกอบด้วยบรรณาลักษณ์ขนาดเล็กตั้งอยู่ทางทิศเหนือและทิศใต้ ด้านหน้าปราสาทประธาน ล้อมรอบด้วยกำแพงและโคปุระทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ถัดจากกำแพงชั้นในออกไปมีกลุ่มอาคารโถง 6 หลัง ตั้งขนานไปกับแนวกำแพงที่สร้างจากศิลาแลง และโคปุระชั้นที่ 2 ด้านนอกสุดของแผนผังเป็นกำแพงและโคปุระชั้นที่ 3

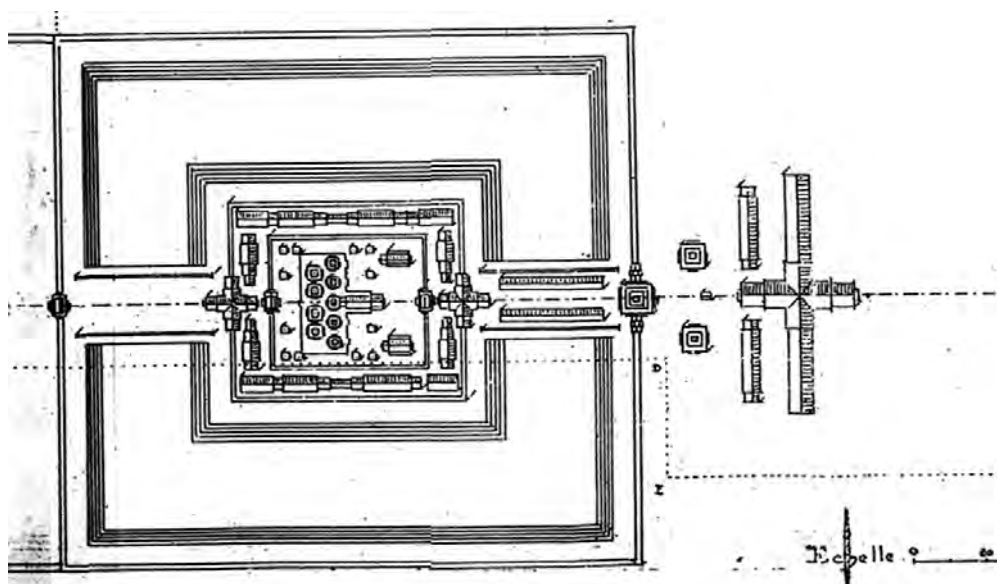
ระหว่างกำแพงชั้นที่ 2 และชั้นที่ 3 มีสระน้ำล้อมรอบโดยเปิดเป็นทางเข้าเฉพาะในแนวแกนหลัก นอกจากนี้ยังมีทางดำเนินและกลุ่มอาคารโถงอีกหลายหลังทางทิศตะวันออก ต่อเนื่องจากกำแพงชั้นนอก (ภาพที่ 211)

แผนผังปราสาทบันทายศรีคล้ายคลึงกับกลุ่มปราสาทหมากแข้ง (ภาพที่ 212) ถึงแม้ว่าจะมีสัดส่วนเล็กกว่าก็ตาม โดยเป็นการวางผังแบบแนวแกน เน้นแกนทิศตะวันออกเป็นหลัก และยังไม่มีการสร้างโคปุระในแกนรองคือทิศเหนือและทิศใต้ โคปุระชั้นในมีขนาดเล็กกว่าโคปุระชั้นนอกซึ่งมีผังเป็นรูปกากบาท และมีสระน้ำล้อมรอบศาสนสถาน อันเป็นองค์ประกอบสำคัญที่พบเสมอในแผนผังของศาสนสถานในระยะต่อมา

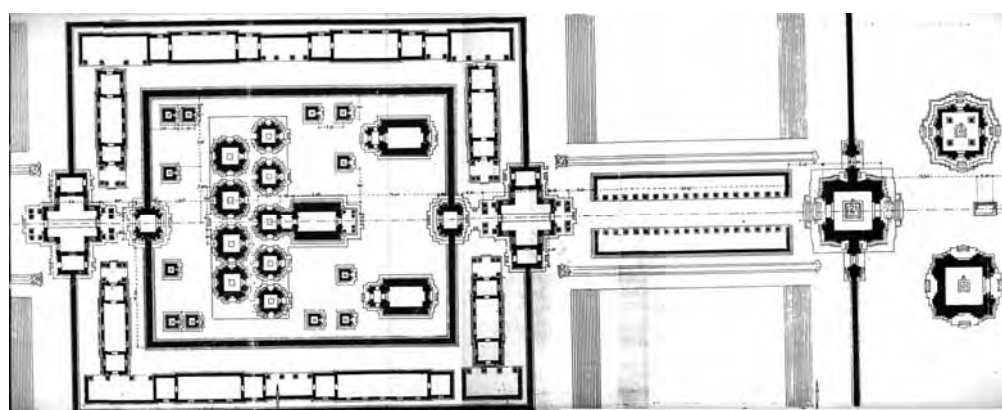
ภาพที่ 211 แผนผังปราสาทบันทายศรี

ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), Plate 60.

ภาพที่ 212 แผนผังหมู่ปราสาทประธาน ปราสาทมเกาะแกร์

ที่มา : Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique Monuments du Quarant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), Plate 1.

ภาพที่ 213 แผนผังปราสาทมเกาะแกร์ โคปุระชั้นที่ 2 และ 3

ที่มา : Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique Monuments du Quarant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), Plate 2.

โดยเฉพาะบริเวณกำแพงชั้นที่ 2 สร้างล้อมรอบอาคารโถงที่ตั้งอยู่โดยรอบเป็นระยะ สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบก่อนการปรับรวมเข้าด้วยกันและพัฒนาเป็นระเบียงคดล้อมรอบ ตำแหน่ง ปราสาทประธานตั้งเยื้องไปด้านหลังของแผนผังเล็กน้อย

บริเวณด้านนอกกำแพงแก้วทางทิศตะวันออกของปราสาทบันทายศรีมีอาคารโถง 2 หลังสร้างหันเข้าหากัน มีโครงสร้างผนังรับน้ำหนักด้านนอก ส่วนด้านในเป็นแนวเสารับโครงหลังคา

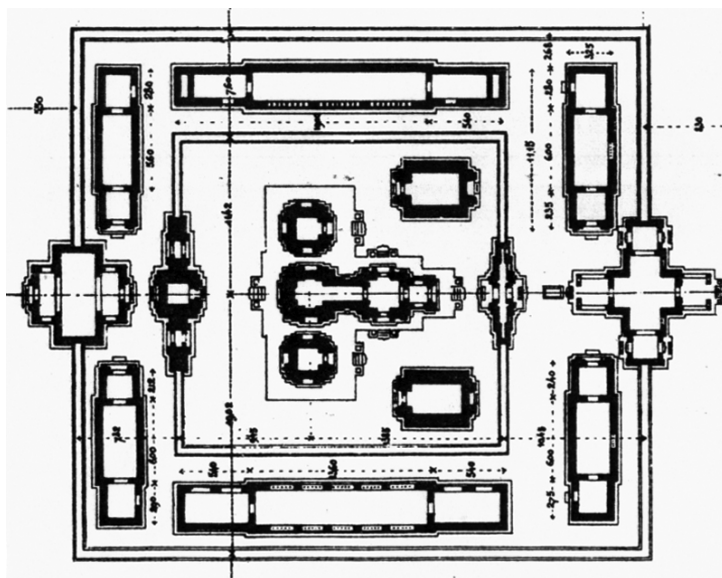
ตั้งหันเข้าสู่ทางดำเนินที่เชื่อมต่อระหว่างโคปุระ สันนิษฐานว่าตำแหน่งที่ตั้งและรูปแบบอาคารโถงนี้มีลักษณะคล้ายพลับพลาซึ่งอาจใช้ในการประกอบพิธีก่อนเข้าสู่ศาสนสถานชั้นใน รูปแบบอาคารโถงนี้พบที่ปราสาทหมากแข้ง (ภาพที่ 213) และบริเวณโคปุระชั้นที่ 2 ของปราสาทพระวิหาร

ส่วนสำคัญของแผนผังปราสาทบันทายศรีคือปราสาทประธาน 3 หลังซึ่งตั้งอยู่บนฐานไพทีเดียวกัน (ภาพที่ 214) ปราสาทมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีทางเข้าด้านเดียวทางทิศตะวันออกอีกสามด้านเป็นประตูหลอก ปราสาทหลังกลางเชื่อมต่อกับมณฑปทางทิศตะวันออก ผนังก่อเป็นผนังทึบ มีช่องหน้าต่างหลอกประดับด้วยลูกมะหวดตกแต่งที่ผนังด้านนอกทั้งสองข้าง

มณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขทางเข้า 3 ด้าน มุขหน้าทางทิศตะวันออกเปิดเป็นซุ้มประตู ผนังด้านข้างทั้งสองด้านของมุขเปิดเป็นช่องหน้าต่าง มุขหน้ามณฑปมีขนาดสัดส่วนใกล้เคียงกับฉนวน เมื่อมองจากรูปด้านเป็นแบบสมมาตร ภายในห้องกลางของมณฑปมีพื้นที่เป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ผนังด้านข้างเปิดเป็นช่องหน้าต่างหลอกประดับด้วยลูกมะหวด มีซุ้มประตูทางเข้าตรงกลาง

ในแนวแกนตั้งปราสาทหลังกลางมีความสูงมากกว่าปราสาทหลังทิศเหนือและทิศใต้เล็กน้อย (ภาพที่ 215) ปราสาททั้งสามหลังตั้งอยู่บนชุดฐาน 2 ชั้น ปราสาทหลังกลางและมณฑปตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน ส่วนบนของปราสาทเป็นชั้นหลังคาซ้อนกัน 5 ชั้น ประดับด้วยปราสาทจำลองซึ่งมีขนาดลดหลั่นกันสัมพันธ์กับความสูงของชั้นหลังคา ปราสาทจำลองมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมมีลวดลายและสัดส่วนที่ถ่ายแบบมาจากปราสาทประธาน ใช้ประดับที่มุมประธานของชั้นหลังคา ส่วนมุมย่อยประดับด้วยบรรพแถลงสลักเป็นรูปเทวบุคคลในซุ้ม

ชั้นซ้อนชั้นบนสุดของปราสาทประดับด้วยบรรพแถลงขนาดเล็กสลักตกแต่งด้วยลายใบไม้แทนปราสาทจำลอง ส่วนยอดประดับด้วยกลศ บริเวณกึ่งกลางชั้นซ้อนชั้นบนสุดทั้งสี่ทิศปรากฏงานประดับด้วยบรรพแถลงขนาดเล็กมีรูปบุคคลสลักไว้ภายใน สันนิษฐานว่าเป็นการจำลองรูปแบบบรรพแถลงให้มีขนาดย่อมลง หรือเกี่ยวข้องกับงานประดับรูปเทวดาประจำทิศที่นิยมประดับในชั้นซ้อนของปราสาทในระยะต่อมา

ภาพที่ 214 แผนผังปราสาทบันทายสรี กลุ่มปราสาทประธานและโคปุระชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2

ที่มา : Louis Finot, Henri Parmentier and Victor Goloubew, *A Guide to The Temple of Banteay Srei At Angkor* (Thailand : White Lotus, 2000), Plate 60.

ภาพที่ 215 ปราสาทบันทายสรี ด้านทิศตะวันตก

ภาคผนวก ค

ปราสาทพระวิหารและศาสนสถานร่วมสมัยรอบเมืองพระนคร

ศาสนสถานทีเ่สถาปนาขึ้นในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ร่วมสมัยกับปราสาทพระวิหาร ได้แก่ปราสาทบาเสท ปราสาทวัดเอก และปราสาทพนมจิชอร์ ศาสนสถานเหล่านี้เป็นศาสนสถานแบบไศวินิกายทีเ่ประกอบด้วยปราสาทเชื่อมต่อกับมณฑป ล้อมรอบด้วยระเบียงคดและโคปุระ และมีงานประดับในศิลปะแบบบาปวนโดยเฉพาะองค์ประกอบลวดลายทับหลังและหน้าบันมีรูปแบบคล้ายคลึงกับปราสาทพระวิหาร และมีภาพพระศิวนาฏราชเป็นภาพหลักสำคัญของศาสนสถาน

ปราสาทบาเสท

ปราสาทบาเสทหรือ “ศรีชัยเกษตร” ทีเ่ระบุในจารึกปราสาทพระวิหาร (K 380) ตั้งอยู่ในจังหวัดพระตะบองทางทิศตะวันตกของเมืองพระนคร สถาปนาขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16¹² ร่วมสมัยกับปราสาทวัดเอกทีเ่ตั้งอยู่ใกล้เคียง¹³

การสำรวจศาสนสถานแห่งนี้ในระยะแรกโดยเอโมเนียร์ (Aymonier E.) ได้บันทึกแผนผังปราสาทบาเสท ประกอบด้วยกำแพงล้อมรอบ 3 ชั้น และโคปุระในแกนทิศตะวันออกและทิศตะวันตก ภายในเป็นที่ตั้งของปราสาทประธานเชื่อมต่อกับมณฑปด้านหน้า และมีปราสาทและฐานอาคารขนาดเล็กอีกหลายหลังภายในบริเวณศาสนสถาน¹⁴ ปัจจุบันปราสาทประธานถูกดัดแปลงและมีสภาพทรุดโทรมยากแก่การศึกษา แต่ยังคงพบหลักฐานทับหลังและหน้าบันหินทรายจำนวนหนึ่งมีรูปแบบศิลปะคลังและบาปวน

¹² จารึกหลักทีเ่ครอบขั้มประตูกิศได้และทิศตะวันตกปราสาทบาเสท ระบุปีพ.ศ.1579 และพ.ศ. 1585 กล่าวถึงการถวายที่ดินและเครื่องบริวารแก่เทพเจ้าศรีชัยเกษตร ส่วนจารึกอีกหลักหนึ่งทีเ่ข้มประตูกิศตะวันออกไม่ระบุศักราช อาจจารึกขึ้นในสมัยพระเจ้าอุทัยติดยวรมันที่ 2 โดยมีเนื้อหาทีเ่กล่าวถึง “บรมนิรวาณบท” พระนามหลังการสวรรคตของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Etienne Aymonier, *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia* (Thailand : White Lotus Press, 1999) : 89-90.

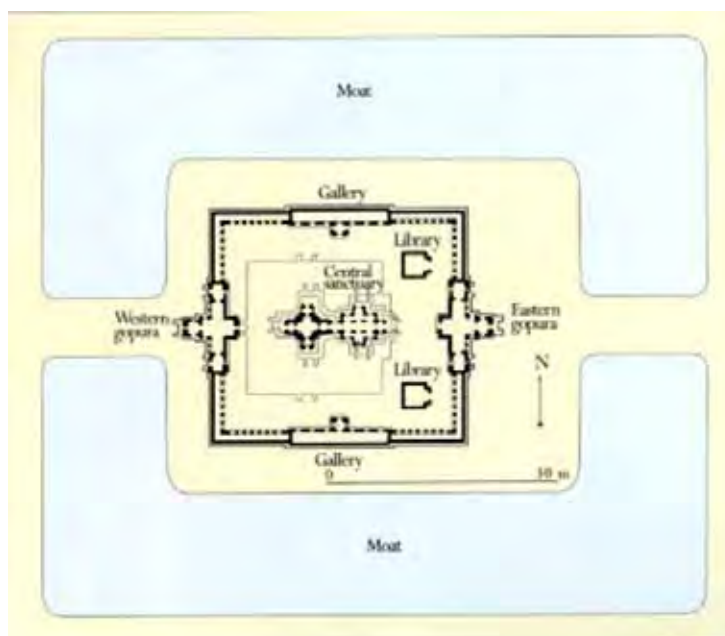
¹³ จารึกข้มประตูกิศตะวันออกของมณฑปปราสาทวัดเอกระบุปีพ.ศ. 1570 มีเนื้อหากล่าวถึงราชครูของพระเจ้า สุริยวรมันที่ 1 นามว่าศรีโยคีศิวรบัณฑิต ผู้สถาปนา “พระศรีนเรนทรภารม” หรือศาสนสถานแห่งนี้ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Etienne Aymonier, *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia* (Thailand : White Lotus Press, 1999), 86-90.

¹⁴ Etienne Aymonier, *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia* (Thailand : White Lotus Press, 1999) : 85.

ปราสาทวัดเอก

ปราสาทวัดเอกมีแผนผังเป็นแบบศูนย์กลางประกอบด้วยโคปุระและระเบียงคด ล้อมรอบปราสาทประธาน และมีสระน้ำด้านนอกล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง โดยมีโคปุระทิศตะวันออก และทิศตะวันตกเป็นทางเข้าหลัก ด้านทิศเหนือและทิศใต้เป็นโคปุระหลอก (ภาพที่ 216)

ภายในระเบียงคดเป็นที่ตั้งของปราสาทประธานซึ่งตั้งอยู่บนฐานสูง ไม่มีการสลักลวด บัวตกแต่งที่ฐาน และมีบรรณาลัย 2 หลังสร้างหันออกไปทางทิศตะวันออก ตำแหน่งปราสาทประธานตั้งเยื้องออกไปด้านหลังของผังเล็กน้อย

ภาพที่ 216 แผนผังปราสาทวัดเอก

ที่มา : Claude Jacques and Philippe Lafond, *The Khmer Empire Cities and Sanctuaries Fifth to the Thirteenth Centuries* (Thailand : River Book, 2007), 144.

ปราสาทประธานมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีมุข 4 ด้านเป็นมุขลด 2 ชั้น ปราสาทเชื่อมต่อกับมณฑปทางทิศตะวันออกโดยการขยายมุขลดชั้นที่ 2 เชื่อมกับห้องกลางมณฑป และเปิดเป็นช่องหน้าต่างประดับด้วยลูกมะหวดที่ผนังทั้งสองข้าง มุขปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานระดับเดียวกัน โดยมีฐานเขียงหนุนเรือนธาตุปราสาทอีกชั้นหนึ่ง (ภาพที่ 217 และ 218)

ภาพที่ 217 ปราสาทวัดเอก ด้านทิศใต้

ภาพที่ 218 ปราสาทวัดเอก มุมด้านทิศตะวันตก

มณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีซุ้มประตูตรงกลางด้านทิศเหนือและทิศใต้ มุขหน้ามณฑปเปิดซุ้มประตูด้านหน้าทางทิศตะวันออก ภายในมณฑปมีโครงสร้างเสาขนาดใหญ่รองรับหลังคา ปีกนก ขนาดและสัดส่วนของมณฑปใกล้เคียงกับปราสาทประธาน และมีความสูงของหลังคาในระดับเดียวกับชั้นซ้อนชั้นที่ 1 ของปราสาทประธานโดยประมาณ

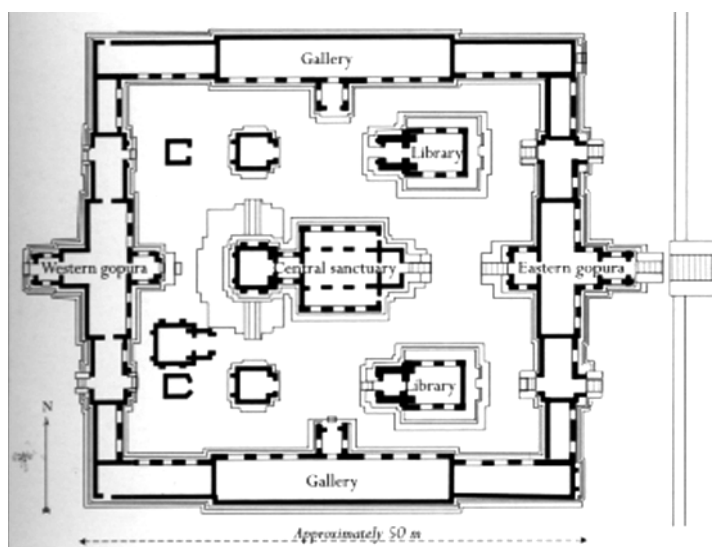
แผนผังของมณฑปมีพื้นที่ภายในอาคารเพิ่มมากขึ้นด้วยการเพิ่มช่วงเสาภายในอาคาร ซึ่งนอกจากใช้น้ำหนักโครงสร้างหลังคาที่กว้างขึ้นแล้ว ยังได้ประโยชน์จากการเปิดช่องหน้าต่าง

ที่ผนังด้านข้าง ซึ่งเดิมเป็นโครงสร้างผนังรับน้ำหนักที่ปิดทึบ ทำให้ภายในมณฑปได้แสงสว่างมากขึ้น

แผนผังและมุขทั้งสี่ด้านของปราสาทวัดเอก มีแนวโน้มการขยายความกว้างของมุขให้ก่อขึ้นจากมุมประธานเรือนธาตุคล้ายกับกลุ่มปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ในดินแดนไทย ปราสาทตั้งอยู่บนฐานไพทีและฐานชั้นที่ 2 ที่มีความสูงค่อนข้างมากและพบการหมุนเรือนธาตุปราสาทด้วยฐานเขียงอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการปรับสัดส่วนปราสาทในช่วงพุทธศตวรรษนี้

ปราสาทพนมจิชอร์

ปราสาทพนมจิชอร์ตั้งอยู่บนเนินเขาทางทิศใต้ของกรุงพนมเปญในปัจจุบัน เป็นศาสนสถานอีกแห่งหนึ่งที่จารึกปราสาทพระวิหารระบุว่าคือ “สุริยาทริ” หรือ “สุริยบรรพต” ที่สถาปนาโดยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1¹⁵

ภาพที่ 219 แผนผังปราสาทพนมจิชอร์

ที่มา : Claude Jacques and Philippe Lafond, *The Khmer Empire Cities and Sanctuaries Fifth to the Thirteenth Centuries* (Thailand : River Book, 2007), 145.

¹⁵ จารึก (K 31) พบที่บรรณาลัยหลังทิศเหนือระบूप.ศ.1562 กล่าวถึง “กมรเตง ชคต ศรี สุริยบรรพต” และสันนิษฐานว่ามีการบูรณะศาสนสถานแห่งนี้อีกในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 โดยพบจารึก (K 32) พ.ศ.1659 คูรายละเอียดยเพิ่มเติมใน George Coedès, *Inscription du Cambodge*, Vol. 2, (Paris : EFEO., 1942)

แผนผังศาสนสถานเป็นแบบแนวแกนซึ่งประกอบด้วยโคปุระในชั้นต่างๆ และทางเดินขึ้นสู่ปราสาทประธานด้านบนซึ่งตั้งหันไปทางทิศตะวันออกสัมพันธ์กับภูมิประเทศ กลุ่มปราสาทประธานบนยอดเขาล้อมรอบด้วยระเบียงคดและโคปุระ (ภาพที่ 219)

โคปุระในแนวแกนหลักทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตกมีผังเป็นรูปกากบาทมีซุ้มประตูทางเข้า 3 ทาง โคปุระหลอกในแนวแกนรองตั้งอยู่บริเวณกึ่งกลางของระเบียงคด ปราสาทประธานไม่ได้ตั้งอยู่ตรงจุดศูนย์กลางของผังแต่ตั้งเยื้องไปทางด้านหลังเล็กน้อย คล้ายกับปราสาทวัดเอก

ระเบียงคดของปราสาทพนมจิชอร์และปราสาทวัดเอกมีโครงสร้างคล้ายกับระเบียงคดปราสาทพระวิหาร ซึ่งก่อเป็นผนังทึบด้านนอกด้านในเปิดเป็นช่องหน้าต่าง และมีซุ้มประตูหลอกตกแต่งที่มุมระเบียงคดด้านนอก

ภาพที่ 220 การเชื่อมต่อมณฑปและปราสาทประธาน
ปราสาทพนมจิชอร์

ภาพที่ 221 ปราสาทจำลอง ปราสาทพนมจิชอร์

ภายในบริเวณระเบียงคดปราสาทพนมจิชอร์ มีบรรณาลัย 2 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน และมีปราสาทขนาดเล็กอีก 4 หลัง ปราสาทประธานและมณฑปก่อด้วยอิฐแต่มีองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสลักจากหินทราย แผนผังปราสาทประธานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูด้านหน้าอีกสามด้านเป็นซุ้มประตูหลอก ซุ้มประตูทิศตะวันออกเชื่อมต่อกับมณฑป โดยก่อเป็นผนังทึบประดับด้วยช่องหน้าต่างหลอก (ภาพที่ 220)

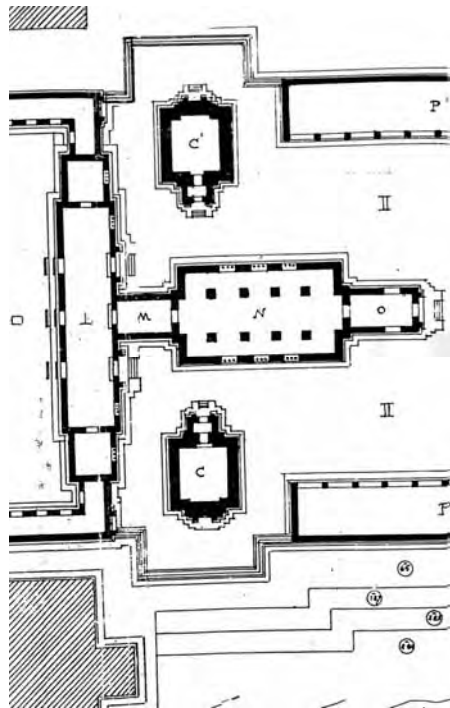
ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานไพทีก่อด้วยศิลาแลงแบบฐานบัวลูกฟักและฐานชั้นที่ 2 ก่อด้วยหินทราย ส่วนบนของปราสาทซึ่งพังทลายลงแล้วคงประดับด้วยปราสาทจำลองหินทรายซึ่งพบในบริเวณปราสาท (ภาพที่ 221) ปราสาทจำลองมีส่วนยอดเป็นทรงพุ่มแสดงานประดับอย่างคร่าวๆ

ภาพที่ 222 มณฑปปราสาทพนมจิชอร์

มณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีมุขทางเข้าด้านหน้าทางทิศตะวันออก (ภาพที่ 222) ผนังด้านสกัดเปิดเป็นช่องหน้าต่างสองข้างโดยมีมุขทางเข้าอยู่ตรงกลาง ผนังด้านข้างของมณฑปไม่มีซุ้มประตู แต่เปิดเป็นช่องหน้าต่างประดับด้วยลูกมะหวดด้านละ 3 ช่อง ภายในมณฑปใช้โครงสร้างเสารองรับหลังคาหลักและหลังคาปีกนกสองข้างคล้ายกับโครงสร้างมณฑปปราสาทวัดเอก

มณฑปของปราสาทพนมจิชอร์มีรูปแบบที่ต่างออกไปจากศาสนสถานอื่น เนื่องจากมีลักษณะเป็นอาคารโถงขนาดใหญ่ โดยมีสัดส่วนใหญ่กว่าปราสาทประธานและมีมุขทางเข้าเพียงทางเดียวทางทิศตะวันออก ลักษณะแผนผังและโครงสร้างอาคารเช่นนี้อาจเปรียบเทียบกับอาคารมณฑปหน้าของปราสาทพระวิหาร (ภาพที่ 223) ซึ่งเป็นอาคารผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านหน้ามีมุขทางเข้าตรงกลาง ภายในมีเสาจำนวน 8 ต้นรับโครงสร้างหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้อง ผนังด้านข้างเป็นผนังรับน้ำหนักรองรับหลังคาปีกนก ตกแต่งด้วยช่องหน้าต่างหลอกด้านละ 3 ช่อง

ภาพที่ 223 แผนผังอาคารมณฑิยรหน้า ต่อเนื่องกับโคปุระชั้นที่ 1 ปราสาทพระวิหาร

ที่มา : Henri Parmentier, L' Art Khmer Classique. Monuments du Quadrant Nord-Est (Paris : EFEO., 1939), Plate 45.

ภาคผนวก ง

ศาสนสถานช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 17 ที่เมืองพระนคร

ศาสนสถานที่สร้างขึ้นต่อมาในสมัยนครวัดได้แก่ปราสาทธมมานนท์ ปราสาทบันทายสำเหร่ ปราสาทปัตตเวีย และปราสาทบึงมาเลีย ศาสนสถานเหล่านี้มีแผนผังปราสาทประธานเชื่อมต่อกับมณฑปด้วยฉนวน คล้ายกับแผนผังปราสาทตาเมือนธม แผนผังที่ต่างออกไปพบที่ปราสาทเจ้าสายเทวดา โดยปราสาทประธานมีมุขสี่ด้านและมีการขยายมุขปราสาทเชื่อมต่อกับห้องกลางของมณฑปคล้ายกับแผนผังปราสาทพระวิหารและปราสาทหินพิมาย

นักวิชาการกำหนดอายุให้ปราสาทธมมานนท์และปราสาทบึงมาเลียสร้างขึ้นก่อนปราสาทนครวัดในราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 ส่วนปราสาทบันทายสำเหร่สร้างขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 17 เช่นเดียวกับปราสาทเจ้าสายเทวดา

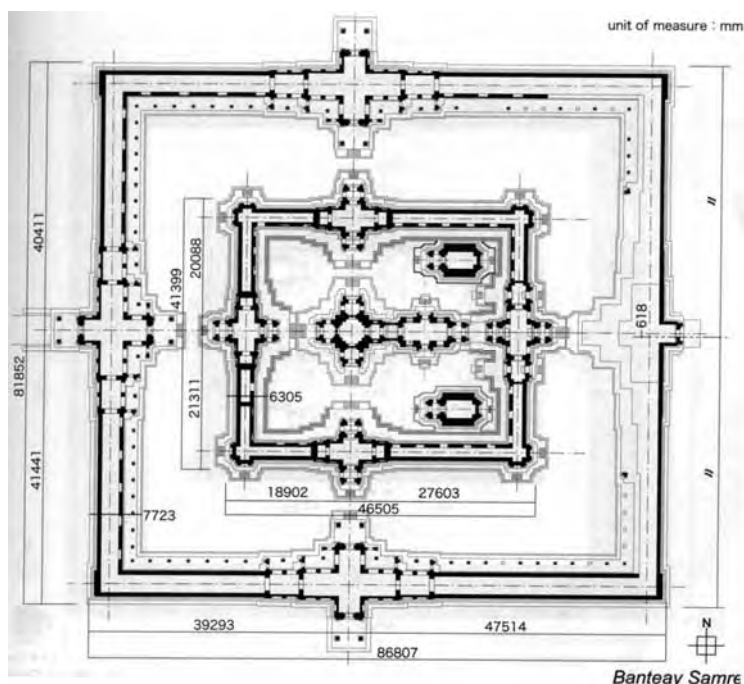
ศาสนสถานในกลุ่มนี้มีแผนผังที่เน้นแนวแกนหลักมากยิ่งขึ้นด้วยการสร้างลานยกพื้นเชื่อมต่อระหว่างโคปุระกับมุขหน้ามณฑป สำหรับศาสนสถานขนาดใหญ่มีการขยายแผนผังออกไปเป็น 2 ชั้นหรือ 3 ชั้น โดยมีอาคารและลานยกพื้นเชื่อมระหว่างพื้นที่ภายในและภายนอกอย่างซับซ้อน

ปราสาทธมมานนท์ และปราสาทบันทายสำเหร่

แผนผังปราสาทธมมานนท์และปราสาทบันทายสำเหร่ ประกอบด้วยระเบียงคดและโคปุระล้อมรอบปราสาทประธาน การสำรวจของนักวิชาการพบว่าปราสาททั้งสองแห่งมีขนาดแผนผังและสัดส่วนของปราสาทและระเบียงคดชั้นในใกล้เคียงกัน โดยปราสาทบันทายสำเหร่มีการเพิ่มระเบียงคดชั้นนอกอีก 1 ชั้นจึงทำให้มีผังรวมที่ใหญ่กว่าปราสาทธมมานนท์¹⁶

แผนผังปราสาทบันทายสำเหร่มีแกนหลักทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก โคปุระทิศตะวันออกของระเบียงคดชั้นในมีผังเป็นรูปกากบาท และมีขนาดใหญ่กว่าโคปุระทิศตะวันตกเล็กน้อย ส่วนในแกนรองโคปุระทิศเหนือและทิศใต้มีผังเป็นรูปกากบาท ตั้งเยื้องไปทางด้านหลังของแผนผังในตำแหน่งตรงกับครรรคฤหะ ภายในมีบรรณาลัย 2 หลังตั้งหันเข้าหาปราสาทประธาน (ภาพที่ 224)

¹⁶ JSA., The Master Plan for the Conservation and Restoration of the Bayon Complex (Japan : Ogawa Printing Co.,Ltd., 2005), 131.

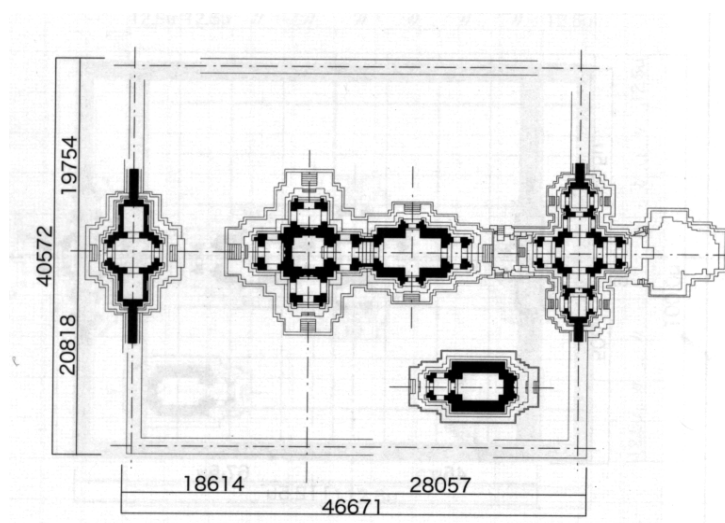
ภาพที่ 224 แผนผังปราสาทบันทายสำเหร่

ที่มา : JSA., The Master Plan for the Conservation and Restoration of the Bayon Complex (Japan : Ogawa Printing Co.,Ltd., 2005), 145.

ระเบียงคดชั้นที่ 2 มีตำแหน่งของโคปุระทั้งสี่ด้านตรงกันกับโคปุระชั้นใน โคปุระมีขนาดเท่ากันและมีผังเป็นรูปกากบาท โครงสร้างระเบียงคดชั้นนอกมีแนวเสารับหลังคาปีกนกอีกชั้นหนึ่งขนานไปกับโครงสร้างผนังรับน้ำหนัก คล้ายกับระเบียงคดของปราสาทนครวัด

แผนผังปราสาทธมมานนท์มีความเรียบง่ายกว่าปราสาทบันทายสำเหร่ โดยมีเฉพาะโคปุระในแกนหลักด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว โคปุระทิศตะวันออกมีผังรูปกากบาทและมีขนาดใหญ่กว่าโคปุระทิศตะวันตกเล็กน้อย ภายในประกอบด้วยบรรณาลัย 1 หลังตั้งหันเข้าหาปราสาทประธาน (ภาพที่ 225) ปราสาททั้งสองแห่งมีการเชื่อมต่อของโคปุระทิศตะวันออกกับมุขหน้ามณฑปด้วยลานยกพื้นต่อเนื่องกัน (ภาพที่ 226)

โครงสร้างและแผนผังโคปุระทิศตะวันตกของปราสาทธมมานนท์ มีรูปแบบคล้ายคลึงกับ โคปุระทิศตะวันออกของปราสาทสต็อกกือกรมและปราสาทเจ้าสายเทวดา ซึ่งมีหลังคาเป็นแบบชั้นซ้อนแต่มีสัดส่วนที่เล็กกว่า (ภาพที่ 227)

ภาพที่ 225 แผนผังปราสาทมมานนท์

ที่มา : JSA., The Master Plan for the Conservation and Restoration of the Bayon Complex (Japan : Ogawa Printing Co.,Ltd., 2005), 145.

ภาพที่ 226 ลานยกพื้นเชื่อมต่อระหว่างมณฑปและโคปุระทิศตะวันออก ปราสาทมมานนท์

ภาพที่ 227 โคปุระทิศตะวันตก ปราสาทมมานนท์

แผนผังของปราสาทประธานทั้งสองแห่งเป็นผังแบบกากบาทมีมุขยื่น 4 ด้าน ลักษณะสำคัญคือมุขปราสาทมีการขยายขนาดความกว้างโดยการก่อขึ้นจากมุมประธานเรือนธาตุ (ภาพที่ 228 และ 229) อันเป็นลักษณะสำคัญของแผนผังปราสาทในพุทธศตวรรษที่ 17 ที่พัฒนาต่อเนื่องมาจากกลุ่มศาสนสถานในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16

ภาพที่ 228 มุขทิศใต้ ปราสาทบันทายส้าเหร์

ภาพที่ 229 ปราสาทธมมานนท์ มุมด้านทิศตะวันตก

ภาพที่ 230 ปราสาทมณนันท์ ด้านทิศใต้

ภาพที่ 231 ปราสาทบันทายลำเหว ด้านทิศเหนือ

ลักษณะสำคัญคือปราสาทมณนันท์และปราสาทบันทายลำเหว มีชุดฐานปราสาทและมณฑปที่แยกเป็น 2 ระดับเช่นเดียวกับฐานปราสาทพระวิหารและปราสาทหินพิมาย โดยชุดฐาน 2 ชั้นของมณฑปมีความสูงในระดับเดียวกับฐานชั้นที่ 1 ของปราสาทประธาน ปราสาทและมุขลดตั้งอยู่บนฐานชั้นที่ 2 และมีฐานอีกชั้นหนึ่งหนุนเรือนธาตุปราสาท (ภาพที่ 230 และ 231)

มณฑปของปราสาททั้งสองแห่งมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีซุ้มประตูด้านข้าง มุขหน้ามณฑปเปิดเป็นซุ้มประตู ที่ผนังด้านข้างของมุขเปิดเป็นช่องหน้าต่าง เมื่อพิจารณาทางด้านพบการไล่ระดับความสูงจากเรือนธาตุปราสาท มุข ฦนวน และมณฑป โดยหลังคาของห้องกลางมณฑปอยู่ในระดับเดียวกับมุขลดชั้นที่ 1 และหลังคามุขหน้ามณฑปอยู่ในระดับเดียวกับมุขลดชั้นที่ 2 ตามลำดับ

ถึงแม้ว่าปราสาททรมมานนท์และปราสาทบันทายสำหระจะมีแผนผังและระเบียบชุดฐานที่คล้ายคลึงกัน แต่รูปทรงของชั้นหลังคาปราสาทกลับมีลักษณะที่ต่างกันเล็กน้อย โดยชั้นซ้อนปราสาทบันทายสำหระมีผังแบบเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมูมย่อยด้านละ 2 มุม สัดส่วนชั้นซ้อนทั้ง 5 ชั้นมีขนาดลดหลั่นกันไปแบบปราสาทหินพิมาย

ในขณะที่ปราสาททรมมานนท์มีแผนผังแบบเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมูมย่อยด้านละ 2 มุม แต่มีชั้นหลังคาเพิ่มมุมโดยมีมูมย่อยด้านละ 3 มุม ส่งผลให้มิงงานประดับชั้นหลังคามากกว่า และมีสัดส่วนเส้นรอบวงของชั้นซ้อนชั้นที่ 1 ใกล้เคียงกับชั้นซ้อนชั้นที่ 2 ทำให้มีรูปทรงชั้นซ้อนคล้ายกับปราสาทนครวัด

ปราสาทปัตตเวีย

การสำรวจเพิ่มเติมในกลุ่มปราสาทที่เมืองพระนคร พบว่าสัดส่วนเรือนธาตุและชั้นซ้อนของปราสาททรมมานนท์คล้ายคลึงกับปราสาทปัตตเวีย ซึ่งเป็นศาสนสถานสมัยนครวัดอีกแห่งหนึ่งที่ตั้งอยู่ในเขตรอบนอกเมืองพระนคร

แผนผังศาสนสถานประกอบด้วยระเบียงคดและโคปุระล้อมรอบ ปราสาทประธานมีมุข 4 ด้าน มุขทิศตะวันออกของปราสาทเชื่อมต่อกับฦนวนและมณฑปตามลำดับคล้ายกับการวางอาคารสองหลังต่อเนื่องกัน

ทั้งนี้ระเบียบชุดฐานของปราสาทปัตตเวียต่างออกไปจากปราสาททรมมานนท์และปราสาท บันทายสำหระ ปราสาทประธานและมณฑปตั้งอยู่บนชุดฐาน 2 ชั้น และมีฐานอีกชั้นหนึ่งบนเรือนธาตุปราสาท (ภาพที่ 232) ซึ่งเป็นระเบียบชุดฐานปราสาทที่มีมาตั้งแต่ช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16

ชั้นหลังคาปราสาทมีผังแบบเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมูมย่อยด้านละ 3 มุม สัดส่วนของเส้นรอบวงชั้นซ้อนชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 มีขนาดใกล้เคียงกัน ทำให้มีส่วนยอดเป็นทรงโค้งสูงแบบปราสาทนครวัดในทำนองเดียวกับปราสาททรมมานนท์ (ภาพที่ 233)

ภาพที่ 232 ปราสาทประธานและมณฑป ปราสาทปัตตเวีย

ภาพที่ 233 ปราสาทปัตตเวีย

ด้านทิศตะวันตก

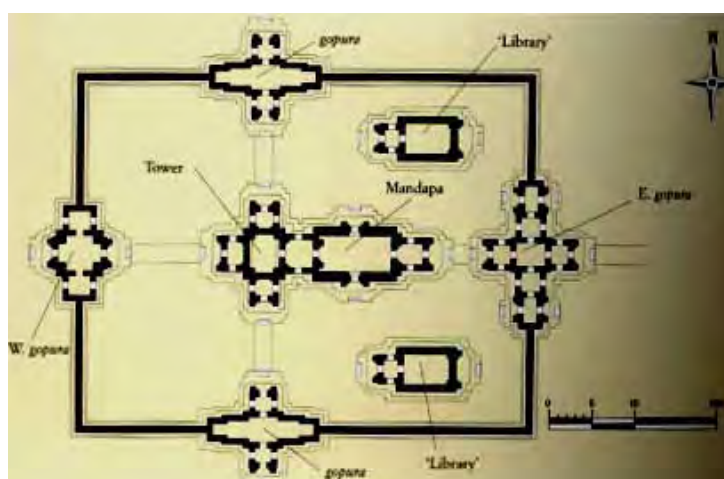
ภาพที่ 234 โครงสร้างเสาและคานภายในมณฑปปราสาทปัตตเวีย

นอกจากนี้มณฑปของปราสาทปัตตเวียใช้โครงสร้างเสาและคานยื่นรับหลังคาปีกนก และสลักลวดลายตกแต่งในศิลปะแบบนครวัด (ภาพที่ 234) ซึ่งพัฒนามาจากโครงสร้างมณฑป ปราสาทพนมจิชอร์และปราสาทวัดเอกในพุทธศตวรรษที่ 16 โครงสร้างเสาและคานยืดังกล่าวมัก ใช้ในอาคารโถงที่ต้องการพื้นที่ใช้สอยภายในให้มีความกว้างมากขึ้น อันเป็นพัฒนาการสำคัญของ งานโครงสร้างหินทรายในสมัยนครวัด

ปราสาทเจ้าสายเทวดา

ปราสาทเจ้าสายเทวดามีแผนผังปราสาทประธานเชื่อมต่อด้วยมณฑปที่แตกต่างจากศาสนสถานร่วมสมัย ปราสาทแห่งนี้ตั้งอยู่นอกประตูเมืองนครธมด้านทิศเหนือ ตรงข้ามกับปราสาทธมมานนท์

แผนผังศาสนสถานประกอบด้วยกำแพงแก้วและโคปุระล้อมรอบ โดยมีแกนหลักทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก โคปุระทิศตะวันออกมีขนาดใหญ่กว่าด้านอื่นๆและมีลานยกพื้นเชื่อมต่อกับมุขหน้าของมณฑป ส่วนแกนรองทางทิศเหนือและทิศใต้มีโคปุระผังรูปกากบาทเปิดเป็นซุ้มประตูตรงกลาง ตั้งอยู่ในตำแหน่งตรงกับครกคฤหาเสียงไปทางด้านหลังของแผนผัง (ภาพที่ 235)

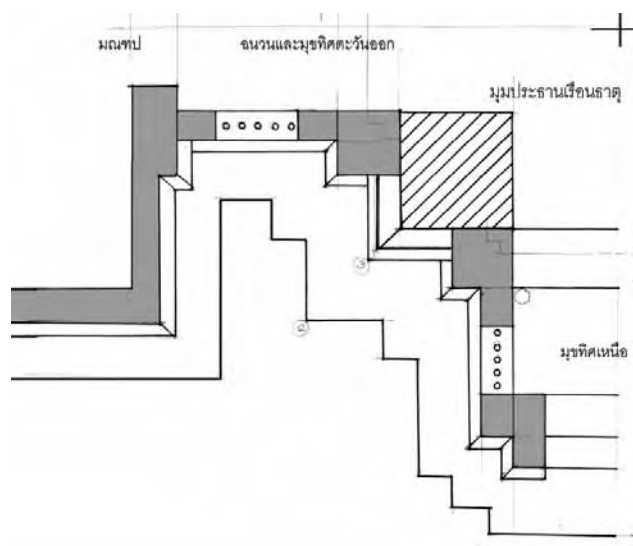
ภาพที่ 235 แผนผังปราสาทเจ้าสายเทวดา

ที่มา : Claude Jacques and Michael Freeman, *Ancient Angkor* (Thailand ; Riverbooks, 1999), 128.

แผนผังปราสาทมีมุข 4 ด้านเป็นมุขลดสองชั้น การเชื่อมต่อของปราสาทและมณฑปมีสัดส่วนที่ย่นย่อกว่าปราสาทร่วมสมัย คล้ายกับการขยายมุขหน้าไปเชื่อมต่อกับมณฑปแบบปราสาทพระวิหาร (ภาพที่ 236) ลักษณะสำคัญคือมุขปราสาทขยายขนาดความกว้างมากขึ้น โดยมีแนวลดบัวที่ต่อเนื่องมาจากมุขลด 2 ชั้นรัดรอบเรือนธาตุ ทำให้เรือนธาตุปราสาทเหมือนถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ซึ่งเป็นรูปแบบสำคัญของปราสาทสมัยนครวัดและบายน

ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานสูง 2 ชั้น โดยมีฐานอีกชั้นหนึ่งหนุนเรือนธาตุ ปราสาท สัดส่วนฐานคล้ายกับปราสาทปัตตเวีย อย่างไรก็ตามหลังคาปราสาทเจ้าสายเทวดามีผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมโดยมีมุมประธานและมุมย่อยด้านละ 3 มุม ส่วนบนของปราสาทไม่ครบ

สมบูรณ สันนิษฐานว่าสัดส่วนชั้นซ้อนคงจะมีขนาดเส้นรอบวงของชั้นซ้อนชั้นที่ 1 และชั้นที่ 2 ใกล้เคียงกันในการทำนองเดียวกับปราสาทปัตตเวียและปราสาทนครวัด (ภาพที่ 237)

ภาพที่ 236 ภายลายเส้นมูมปราสาทเจ้าสายเทวดา

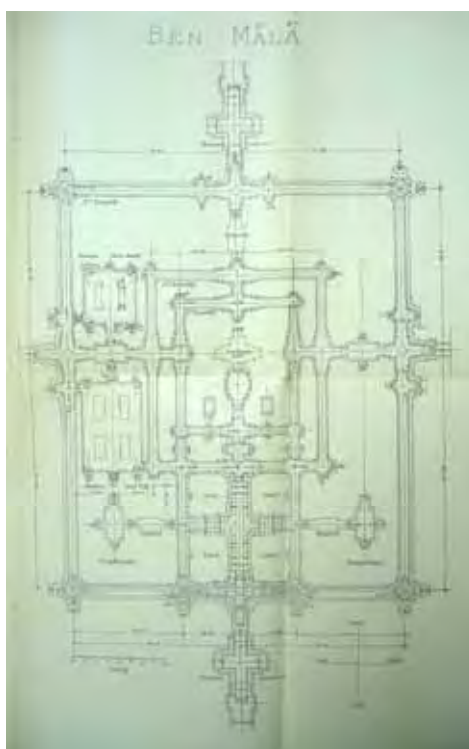

ภาพที่ 237 ปราสาทเจ้าสายเทวดา มุมด้านทิศตะวันตก

ที่มา : Xiexiaohuo, Chau Say Tevoda [Online], accessed September 2009. Available from <http://www.panoramio.com/photo/6792061>

ปราสาทบึงมาเลีย

ศาสนสถานขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่งที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษนี้คือปราสาทบึงมาเลีย ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองพระนครไปทางทิศตะวันออก มีผังรวมที่ใหญ่และซับซ้อนเนื่องจากมีระเบียงคดและโคปุระล้อมรอบ 3 ชั้น จากบันทึกแผนผังของนักวิชาการฝรั่งเศสในปีพ.ศ.2446¹⁷ (ภาพที่ 238) พบว่าระเบียงคดและโคปุระชั้นในประกอบด้วย ปราสาทประธานที่มีผังรูปกากบาทเชื่อมต่อกับมณฑปทางทิศตะวันออก มีบรรณาลัย 2 หลังสร้างหันเข้าหาปราสาทประธาน และอีก 2 หลังขนาดใหญ่กว่าตั้งอยู่ระหว่างระเบียงคดชั้นที่ 2 และชั้นที่ 3 คล้ายคลึงกับแผนผังปราสาทนครวัด

ภาพที่ 238 แผนผังปราสาทบึงมาเลีย

ที่มา : Jean de Mecquenem, "Le Batiments annexes de Ben Mela," BEFEO 13, 2 (1913) : Plate 1.

เนื่องจากปัจจุบันปราสาทบึงมาเลียบางส่วนยังไม่สามารถเข้าทำการสำรวจและบูรณะได้ ปราสาทประธานอยู่ในสภาพพังทลาย แต่จากแผนผังปราสาทประธานมีมุข 4 ด้านแสดง

¹⁷ Jean de Mecquenem, "Le Batiments annexes de Ben Mela," BEFEO 13, 2 (1913) :

การเชื่อมต่อกับมณฑปด้วยการปรับสัดส่วนมุขหน้าปราสาท แผนผังมณฑปเป็นแบบสมมาตร แบ่งเป็นพื้นที่ออกเป็น 3 ห้อง

โครงสร้างแผนผังสัมพันธ์กับตำแหน่งปราสาทประธาน โดยมีแกนหลักทางทิศ ตะวันออกและทิศตะวันตก โคปุระทิศตะวันออกมีลานขนาดเล็กเชื่อมต่อกับมุขหน้ามณฑป โคปุระ ในแกนรองทางทิศเหนือและทิศใต้ตั้งอยู่เยื้องไปทางด้านหลังของผังตรงกับตำแหน่งของ ครรรภาคฤหะ

นอกจากนี้โคปุระและระเบียงคดทั้ง 3 ชั้น ตั้งอยู่ตรงกันและมีลานยกพื้นเชื่อมต่อกัน โดยตลอด โดยเฉพาะโคปุระชั้นนอกสุดด้านทิศตะวันออกมีแผนผังขนาดใหญ่และขยายปีกโคปุระ ออกไปสองข้าง มีซุ้มประตูทางเข้า 3 ทาง ซึ่งเชื่อมต่อกับลานยกพื้นที่ตัดกันเป็นตารางคล้ายกับที่ ปราสาทหินพิมายแต่ซับซ้อนกว่ามาก

ภาพที่ 239 ปราสาทประธานหลักกลาง

ปราสาทนครวัด แสดงมุขลด 3 ชั้น

และแนวลดบัวโดยรอบเรือนธาตุ

ที่มา : chan1628, Top of Angkor Wat [Online],
accessed September 2009. Available from
<http://www.panoramio.com/photo/520838>

ภาพที่ 240 ปราสาทหลังมุขทิศตะวันตกเฉียงใต้

ปราสาทนครวัด

ที่มา : Eleanor Mannikka, Angkor Wat

Time, Space, and Kingship (USA. : University of
Hawaii Press, 2000), 98.

ปราสาทนครวัด และการสืบเนื่องในสมัยบายน

รูปแบบแผนผังศาสนสถานเขมรในช่วงพุทธศตวรรษนี้ได้พัฒนาไปสู่แผนผังแบบจุดศูนย์กลางอย่างแท้จริงที่ปราสาทนครวัด ซึ่งขยายแผนผังด้วยระเบียงคดและโคปุระ 3 ชั้น เช่นเดียวกับที่ปราสาทบึงมาเลีย แต่เพิ่มการไล่ระดับความสูงอาคารทั้งหมดจากโคปุระชั้นนอกสู่ปราสาทประธาน แผนผังของปราสาทนครวัดจึงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสโดยมีปราสาทประธานในผังรูปกากบาทเป็นศูนย์กลาง และมีปราสาทประธานอีกสี่หลังที่มุมทั้งสี่ทิศ

ปราสาทประธานหลังกลางซึ่งเป็นจุดสูงสุดของศาสนสถานมีผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีมุข 4 ด้านเป็นมุขลด 3 ชั้น เชื่อมต่อกับระเบียงคดที่ติดกันเป็นรูปตาราง ส่วนบนของปราสาทเป็นชั้นซ้อน 5 ชั้น ปราสาทมีผังแบบเพิ่มมุมประกอบด้วยมุมประธานและมูมย่อยด้านละ 3 มุม ส่งผลให้ชั้นหลังคามุมมูมย่อยเพิ่มขึ้นและรูปร่างชั้นซ้อนเป็นทรงโค้งสูง (ภาพที่ 239 และ 240)

นอกจากความสูงของปราสาทประธานที่พัฒนาขึ้นอย่างมาก โดยตั้งอยู่บนฐานสูง 3 ชั้นแล้ว องค์ประกอบสำคัญที่ปรากฏขึ้นใหม่คือแนวลดบัวที่ต่อเนื่องมาจากเชิงชายของมุขลดซึ่งรัดรอบเรือนธาตุปราสาท ทำให้พื้นที่ของเรือนธาตุถูกแบ่งออกเป็นชั้น และเพิ่มงานตกแต่งด้วยภาพสลักรูปนางอัปสรและลวดลายประดับผนังจำนวนมาก

แนวลดบัวที่เรือนธาตุนี้เป็นระเบียบแบบแผนอย่างใหม่ที่พัฒนาขึ้นพร้อมกับสัดส่วนปราสาทที่เพิ่มสูงขึ้น และการขยายมุขทั้ง 4 ด้านจนมีความกว้างเท่ากับเรือนธาตุปราสาทในสมัยนครวัดและสืบเนื่องมายังสมัยบายน

การศึกษาพบว่าแนวลดบัวที่ต่อเนื่องจากมุขลดปราสาท สัมพันธ์กับแผนผังปราสาทที่มี "หลังคาปีกนก" เชื่อมติดกับมุขปราสาทซึ่งอยู่ใต้แนวลดบัวนี้ ปราสาทในระยะต่อมาได้พัฒนาให้หลังคาปีกนกและมุขปราสาทมีความกว้างมากขึ้นและเชื่อมต่อกัน อันเป็นรูปแบบสำคัญของปราสาทสมัยบายน พบตัวอย่างที่ปราสาทโกรลโกะ (ภาพที่ 241) และปราสาทจรุงที่มุมกำแพงเมืองนครธม (ภาพที่ 242)

แนวลดบัวรอบเรือนธาตุหรือที่นักวิชาการตั้งข้อสังเกตว่าเป็น "ชั้นเชิงบาร์ต 2 ชั้น"¹⁸ และสัดส่วนของปราสาทเช่นนี้ได้พบต่อเนื่องที่ปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี ปราสาทวัดกำแพงแลง

¹⁸ สมिति ศิริภัทร, "Art in Thailand in the 13th Century A.D.," เอกสารประกอบการบรรยาย ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, (ม.ป.ท., ม.ป.ป.). (พิมพ์ดีด)

จังหวัดเพชรบุรี¹⁹ ปราสาทวัดพระพายหลวง และปราสาทวัดเจ้าจันทร์ จังหวัดสุโขทัย อันเป็นอิทธิพลรูปแบบปราสาทสมัยบายนที่สืบทอดต่อมาในดินแดนไทย

ทั้งนี้การสร้างปราสาทที่มีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้าเป็นประธานในศาสนสถานอาจหมดความนิยมลงในสมัยบายน ซึ่งพบการสร้างเป็นปราสาทขนาดเล็กภายในบริเวณปราสาทตาพรหม (ภาพที่ 243) และปราสาทพระขรรค์เมืองพระนคร อย่างไรก็ตามก็ตีรูปแบบแผนผังศาสนสถานที่ประกอบด้วยปราสาทประธานเชื่อมต่อกับมณฑปยังคงเป็นพื้นฐานของงานสถาปัตยกรรมในดินแดนไทยในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ที่ปราสาทวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี ก่อนการคลี่คลายสัดส่วนให้สอดคล้องกับรูปแบบปรางค์ในศิลปะไทยในพุทธศตวรรษต่อมา

ภาพที่ 241 ปราสาทโกรลโกะ

ภาพที่ 242 ปราสาทจรุง หลังทิศตะวันออกเฉียงใต้ เมืองนครรม

¹⁹ องค์ประกอบของปราสาทแบบบายนและการวิเคราะห์เปรียบเทียบปรางค์สามยอดและปราสาทวัดกำแพงแลง ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Hiram Wood Woodward, "Studies in The Art of Central Siam ; 950-1350 AD.," Vol 1. (A Dissertation in Dr. of Philosophy, Yale University, 1975), chapter 5 : 24-27.

ภาพที่ 243 ปราสาทเชื่อมต่อด้วยมณฑป ภายในบริเวณปราสาทตาพรหมด้านทิศใต้

ที่มา : Pradeep Kumar Kapur and Sachchidanand Sahai, *Taprohm : A Glorious Era in Angkor Civilization* (Thailand : White Lotus, 2007), figure 73.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล	นางสาว วรรณวิภา สุเนตต์ตา
ที่อยู่	13 ซอยรามคำแหง 60 แยก 3 เขตบางกะปิ จังหวัดกรุงเทพฯ 10240
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2538	สำเร็จการศึกษาปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2540	สำเร็จการศึกษาปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยโคโลราโด เดนเวอร์ สหรัฐอเมริกา
พ.ศ. 2546	สำเร็จการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ. 2548	ศึกษาต่อระดับปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร